

नव भारत ग्रंथमाला

१८३६

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय गिवंद

सं. क्र. १८३५

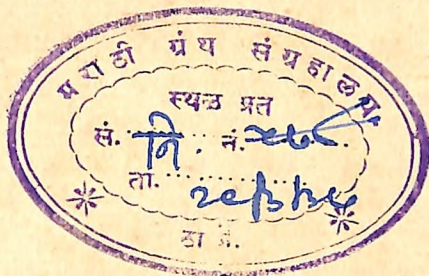
राजपूत संस्कृति

(विधायक समालोचना)

REFBK-0005447

हरिहर वामन देशपांडे.

१६३४

३०/३/६६

राजपूत संस्कृति
(विधायक समालोचना)

नवभारत ग्रंथमालेची लवकरच प्रसिद्ध होणारी पुस्तके

राजपुतांचा इतिहास

लेखक—श्री. हरिहर वामन देशपांडे.

‘राजपूत संस्कृति’ हा ग्रंथ जे वाचतील त्यांस श्री. हरिहरराव देशपांडे यांची या विषयावर लिहिण्याची योग्यता कशी अनन्यसाधारण आहे याची कल्पना येईल. राजपुतांचा अद्भुत व स्फूर्तिदायक इतिहास एखाद्या कादंबरीतील प्रकरणांप्रमाणे या पुस्तकांत सांगितला असल्यामुळे हें पुस्तक प्रस्तुत पुस्तकापेक्षाही अधिकच मनोरंजक व उद्बोधक झालें आहे.

रसायनांतील क्रान्ति

लेखक—प्रो. वा. वि. भागवत.

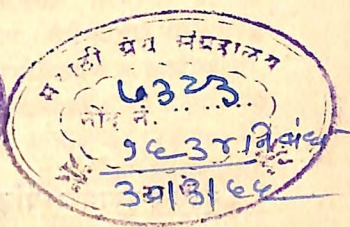
वास्तव व रसायन या शास्त्रांवरील प्रो. भागवत यांचे लेख ज्यांनी वाचले आहेत त्यांस हा ग्रंथ किती नवलपूर्ण व उद्बोधक होईल हें सांगावयास नको. ज्या शास्त्राच्या प्रगतीमुळे इतर जड वस्तूच काय परंतु चालता बोलता मनुष्य देखील आम्ही रासायनिक संयोगाने निर्माण करूं अशी धमक शास्त्रज्ञांस वाटूं लागली त्या शास्त्राचा अद्भुतरम्य इतिहास या ग्रंथांत निवेदन केलेला आहे.

महानुभाव पंथ

लेखक—श्री. नलिकंठ बळवंत भवाळकर व हरि नारायण नेने.

वाङ्मयाचे व समाजस्थितीचे जुन्या पिढीतील मार्मिक व बहुश्रुत विवेचक या नात्याने श्री. भवाळकर यांचें नांव पूर्वीपासूनच साहित्यक्षेत्रांत ख्यात होतें. त्यांत महानुभाव वाङ्मयाचे संशोधक व अभ्यासक या नात्याने त्यांनी मिळविलेल्या ख्यातीची अधिकच भर पडली आहे. श्री. नेने यांची विषयाच्या रहस्याचा ठाव घेणारी चिकाटीची अभ्यासू वृत्ति आजपर्यंत पुष्कळच निबंधांच्या द्वारें प्रकट झाली आहे. अशा या संशोधकांच्या जोडीने लिहिलेला महानुभाव पंथाचें सर्वांगपरिपूर्ण विवेचन करणारा हा ग्रंथ महानुभाव पंथावर झालेल्या सर्व लिखाणामध्ये श्रेष्ठ ठरेल हें कोणास सांगावयास नको.

राजपूत संस्कृति (विधायक समालोचना)

लेखक

वैद्य

REFBK-0005447

डि

शारद

सुविचार प्रकाशन मंडल, लिमिटेड.

शके १८५८]

नागपूर व पुणे

[सन १९३६

श्री १०८८

(१०८८८८८८ १०८८८८८८)

मुद्रक व प्रकाशक:-पांडुरंग नारायण बनहट्टी, बी. एस्सी.,
व्यवस्थापक, नारायण मुद्रणालय, सीताबर्डी, नागपूर,
आणि

डायरेक्टर, सुविचार प्रकाशन मंडळ, लि०,
धनतोली, नागपूर.

(शाखा-६८९ बुधवार, पुणे २.)

१०८८८८८८ १०८८८८८८ १०८८८८८८

किंचित् प्रास्ताविकम्

प्रस्तुत ग्रंथ हा, अमरावतीच्या श्रीहनुमान व्यायाम प्रसारक मंडळाचे माजी अध्यक्ष परमपूज्य गु. डॉक्टर शिवाजी गणेश पटवर्धन यांच्याच केवळ अखंड स्फूर्तीचें व कृपाप्रसादाचें फळ होय. त्यांच्यासारख्या प्रभावी व्यक्तीचा अंकुश अहोरात्र मागे नसता तर अभावितपणें व अगदीच असंकल्पित ठिकाणीं ह्या विषयाचा अभ्यासही माझ्याच्याने झाला नसता, मग ग्रंथनिष्पत्ति तर लांबच ! ह्यांतील साऱ्या उद्बोधक व विचारप्रवर्तक कल्पना डॉ. शिवाजीराव पटवर्धन ह्यांच्या व माझे शिवणी कारागृहांतील मित्र, जवळपूर म्युनिसिपल कमिटीचे माजी अध्यक्ष व लेजिस्लेटिव्ह असेंब्लीचे माजी सदस्य पं. द्वारकाप्रसाद मिश्र ह्यांच्या होत ही गोष्ट कृतज्ञतापूर्वक नमूद करून ठेवणें भाग आहे.

गु. वीर वामनराव जोशी, गु. प्रो. श्रीकृष्ण नीलकंठ चापेकर, मि. रा. सा. रघुनाथ दत्तात्रय सरंजामे, मि. सीताराम तात्याजी पुराणिक, प्रो. श्रीनिवास नारायण बनहट्टी, वैद्यभूषण पुरुषोत्तम सखाराम हिल्लेकर शास्त्री इत्यादि सुहृज्जनानाच ह्या ग्रंथांतील चांगलेपणाचा वाटा मिळाला पाहिजे. कारण त्यांनी ग्रंथाची हस्तलिखित प्रत वाचून पाहिली व अनेक महत्त्वपूर्ण सूचना केल्या. तसेंच लोकनायक माधव श्रीहरि अणे, श्री. यशवंत खुशाल देशपांडे, श्री. पुरुषोत्तम यशवंत देशपांडे, श्री. वाळकृष्ण गणेश खापर्डे, डॉ. लक्ष्मणराव कोकडेंकर, श्री. नारायणराव वामणगांवकर, श्री. उमेदसिंह ठाकूर व श्री. दाजीसाहेब वेदरकर यांच्या आत्यंतिक उत्तेजनामुळे व प्रो. शालीनदत्त शिंदोरे व श्री. रघुनाथराव सरंजामे यांनी स्वतः आपली शिफारसपूर्वक मध्यस्थी नवभारत ग्रंथमालेच्या चालकांपाशीं केल्यामुळेच प्रस्तुत ग्रंथ प्रसिद्ध होण्याचा हा सुयोग येत आहे. ग्रंथ उत्कृष्ट स्वरूपाने प्रकाशनांत आणण्याचें सर्व श्रेय मालेचे संपादक प्रो.

बसहट्टी व सुविचार प्रकाशन मंडळाचे चालक श्री. बलकुंदी व श्री. पां. ना. बनहट्टी यांनाच आहे. तें मी न दिलें तरी सुज्ञ वाचक देणारच ! त्यांनी माझ्यासारख्या नवख्या ग्रंथकाराला इतक्या आपुलकीने वागविलें ह्याबद्दल त्यांचे किती आभार मानावेत ! आणि आभार मानावे कोणाचे व सोडावें तरी कोणाला ? कारण ग्रंथलेखनास आवश्यक तें वाचन सुरू केल्यापासून तों ग्रंथ प्रस्तुत स्वरूपांत बाहेर पडेपर्यंत अनेक आप्तेष्टांनी नानाप्रकारें मला साहाय्य केलेलें आहे. सरतेशेवटीं माझे मित्र आणि आमच्या भारत आयुर्वेद विद्यालयांतील विद्यार्थी श्री. गोविंद बाळकृष्ण तळणीकर, बी. ए., यांनी सूची तयार करण्याच्या कामीं मला जें साहाय्य केले त्याबद्दल त्यांचा आभारपूर्वक उल्लेख करून ही नामावलि नाइलाजाने येथेच पुरी करितों.

अखेरीस

तेजो यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि ।

योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि ।

ह्या ईशावास्य श्रुतीतील वचनाप्रमाणें प्रत्येकाने परमेश्वराचें कल्याणप्रद असें तेजोरूप पाहण्याचा व तदाकार बनण्याचा प्रयत्न करावा अशी प्रार्थना करून हें 'किंचित् प्रास्ताविक' पुरे करितों.

ॐ शांतिः शांतिः शांतिः

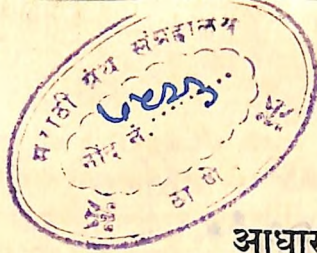
हरिहर वामन देशपांडे

“राजस्थानची सद्यःस्थिति—सामाजिक दिग्दर्शन” हें परिशिष्ट श्री. दि. व. गडकरी, एम्. ए. यांनी लिहून दिलें याबद्दल आम्ही त्यांचे आभारी आहों.

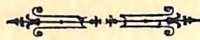
प्रकाशक

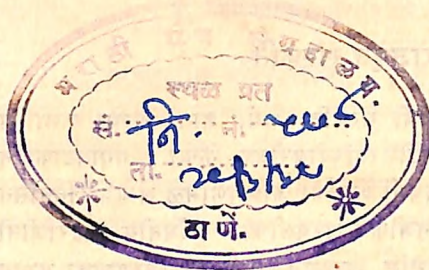
आधारभूत ग्रंथ

१. रा. व. गौरीशंकर ओझा : राजपूताने का इतिहास, खंड १, २ - ३.
२. कुलपति चिं. वि. वैद्य : मध्ययुगीन भारत, भाग १, २ व ३.
३. श्री. गो. स. सरदेसाई : मराठी रियासती.
४. कै. वि. का. राजवाडे : ऐतिहासिक प्रस्तावना.
५. डॉ. श्री. व्यं. केतकर : ज्ञानकोश.
६. प्रो. इंद्र : मोगल साम्राज्य का इतिहास.
७. हिंदी कविता कौमुदी.
८. मिश्रबंधु : हिंदी नवरत्न.
९. आल्हा काव्य.
१०. श्री. जगदीशचंद्र गुहिलोत : मारवाड का इतिहास.
११. प्रो. शं. द. जावडेकर : राजकारणशास्त्रपरिचय.
१२. श्री. न. चिं. केळकर : राज्यशास्त्र.
13. DR. BALKRISHANA : *Shivaji the Great.*
14. COL. TODD : *Annals and Antiquities of Rajasthan.*
15. WILLIAM IRWINE : *Later Mughals.*
16. HARWILAS SARADA : *Hindu Superiority.*
17. SIR JOHN WOODROFFE : *Is India Civilised?*
18. HENRY SIDGWICK : *Elements of Politics.*

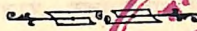

अनुक्रमणिका

प्रकरण	विषय	पृष्ठ
	किञ्चित् प्रास्ताविकम्	५
	आधारभूत ग्रंथ	७
	अनुक्रमणिका	८
१	धार्मिक संस्था व त्यांचे परिणाम	९
२	साहित्य व कला-त्यांची साधने व विनाश	३४
३	राजपूत स्त्रिया व त्यांचे समाजांतोल स्थान	७६
४	राजपुतांची युद्धरीति, खेळ, उत्सव व सण	११४
५	राजकीय कल्पनांचा विकास	१४९
६	संकलित समालोचन	१७३
	परिशिष्ट-राजस्थानची सद्यःस्थिति : सामाजिक दिग्दर्शन (लेखक-श्री. दिवाकर बळिराम गडकरी एम्. ए.)	१७९
सूची	...	२०१

राजपूत संस्कृति (विधायक समालोचना)

प्रकरण पहिलें

धर्मसंस्था व त्यांचे परिणाम

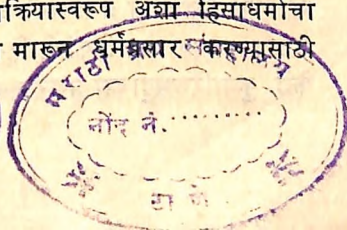
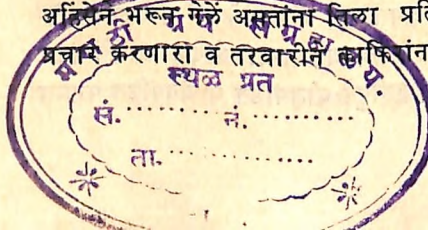

१. प्राचीन परंपरा. वास्तविक पाहतां राजपूत हे प्रथम पंच-नदांत, ब्रह्मावर्तांत आणि सौराष्ट्रांत राहणारे आर्य असून परकीय आक्रमणामुळे त्यांनी तेथून निघून राजपुतान्यासारख्या बिकट प्रदेशाचा आश्रय केलेला आहे. आर्यांच्या संस्कृतीचा पूर्ण विकास गंगायमुनांच्या तटाकीं प्रथम झाला व तेथून ती सर्व भरतखंडभर पसरली. इतकेंच नव्हे, तर बऱ्याच पौरस्त्य व ग्रीनसारख्या पाश्चिमात्य विद्वानांच्याही मते गंगेच्या पवित्र सान्निध्यांत उगम पावलेल्या आर्यसंस्कृतीचा केवळ भरत-वर्षांतच नव्हे तर विद्यमान जगतांतील बहुतेक भागांत प्रसार झालेला होता. परंतु ग्रीक, शाक, कनिष्क, तुरुष्क, इत्यादि पश्चिमेकडून येणाऱ्या प्रबळ आक्रमणकारी लोकांनी जेव्हा प्रथम पंजाब व नंतर गंगातटाकीचे प्रदेश आणि सौराष्ट्र काबीज केलें तेव्हा तेथील स्वातंत्र्यभिमानी आर्यांनी तेथून अन्य सुरक्षित ठिकाणीं जाऊन वसति करण्याचें ठरविलें; आणि ज्या ज्या ठिकाणीं अशा तऱ्हेने आर्यलोक गेले त्या त्या ठिकाणीं गंगा-
न.भा.११....१

तटाकीं उगम पावलेली आर्यांची संस्कृति, धर्म, ज्ञान, संस्था, कला व वैभवेच्छा इत्यादि सर्व गोष्टी त्यांच्याबरोबर गेल्या. गंगातटाकाहून अथवा सौराष्ट्रांतून प्रबळ विधर्मी शत्रूच्या आक्रमणामुळे अन्यत्र निर्वासन करून इच्छिणाऱ्या आर्यांना नजीकच अरवलीच्या दुर्लघनीय अद्रिराजींनी संरक्षित अशी राजस्थानची भूमि आढळून आली. राजस्थानचा भूभाग कांही बाजूंनी पर्वत तर कांही बाजूंनी घोर वालुकामय प्रदेश यांनी आवृत असा असल्याकारणाने तो त्यांनी अधिक पसंत केला; व म्हणूनच उत्तर भारतांत हस्तिनापूर अथवा कनौजचीं मोठमोठालीं साम्राज्यें नाश पावल्यानंतर, अथवा सौराष्ट्रांतील वल्लभी अथवा सिंधुदेश यांसारखीं मोठमोठालीं राज्यें लयास गेल्यानंतर राजस्थानांतच बहुतेक हिंदु राज्यांचा उदय झालेला आहे. विशेषतः, प्रारंभीं महंमद बिन कासिम, नंतर महंमूद गजनी व अखेरिस शियाबुद्दीन घोरी यांच्या पश्चिमेकडून झालेल्या आक्रमणानंतर आणि सिंधुदेश, सौराष्ट्र, हस्तिनापूर व कनौज येथील राज्यें त्यांनी पादाक्रान्त केल्यानंतर तेथील धर्माभिमानि, स्वसंस्कृतिप्रिय व स्वतंत्र प्रकृतीच्या लोकांना राजस्थानांतच प्रथम सुरक्षित आश्रय मिळाला. युरोपमध्ये कान्स्टान्टिनोपल येथे तुर्कांचें राज्य स्थापन झाल्यानंतर ख्रिस्ती धर्म व संस्कृति यांचे अभिमानि असे पंडित, विद्वान्, शिल्पज्ञ व कलावंत तेथून निघून सर्व युरोपभर पसरले व त्यामुळेच एरव्ही अंधकारांत व अज्ञानांत चांचपडत पडलेल्या युरोपांत एकप्रकारच्या धार्मिक पुनरुज्जीवनाच्या व संस्कृतिप्रचाराच्या युगास प्रारंभ झाला. तद्वतच गंगातटाकाहून निघालेल्या आर्यांनी राजस्थानांत येऊन वसति केल्यानंतरही आपला प्राचीन धर्म, संस्कृति, चालीरीति, संस्था, वाङ्मय, कला, ज्ञान इत्यादिकांचाच अनुकार केला. ही गोष्ट लक्षांत ठेऊनच एकंदर राजस्थानच्या व त्याचें प्रतीकस्वरूप असलेल्या विशेषकरून मेवाडच्या राजकीय, धार्मिक व सामाजिक इतिहासाकडे आपण पाहिलें पाहिजे. ह्यांपैकी अन्य गोष्टींचें यथोचित स्थळीं विवरण येईलच. परंतु प्रस्तुत प्रकरणांत ज्यांचा आपणाला विचार करावयाचा आहे त्या धर्मसंस्थांच्या वाबतीतही राजपुतांनी आपल्या पूर्वपरंपरेस धरून पण परिस्थित्यनुसार इष्ट ते फेरफार करून वागण्याचें धोरण अवलंबिलें होतें, ही गोष्ट प्रारंभींच लक्षांत ठेविली पाहिजे.

२. तत्कालीन परिस्थिति. परंतु आठव्या शतकानंतर उदय पावणाऱ्या राजपूत राज्यांतील धर्मसंस्थांचा विचार करतांना एकंदर भरतवर्षातील तत्कालीन परिस्थितीवर सामान्य प्रकाश पाडल्याशिवाय राजपुतांच्या विशिष्ट धर्मसंस्थांचें महत्त्व व त्यांचे राजकारणादिकांवर झालेले परिणाम यांचें मार्मिक ज्ञान होऊं शकणार नाही.

ख्रिस्ती शकाच्या पूर्वी सहाशें वर्षे भरतखंडांत बौद्ध व जैन या धर्मांचा उदय झाला. यज्ञयागादिकांच्या निमित्ताने हिंदुधर्मांत अतिरिक्त वाढलेल्या हिंसावादास प्रतिबंध घालण्याकरितां आणि चातुर्वर्ण्य अथवा जातिभेद यांनी उत्पन्न झालेले सामाजिक उच्चनीच भाव व पृथक्करण नष्ट करून एक प्रकारचा समभाव व संघटन निर्माण करण्याकरितां म्हणून या धर्मांचा—अथवा कित्येक विद्वान् मानतात त्याप्रमाणे आर्य अथवा वैदिक धर्मातीलच ह्या पाखंडवादी पंथांचा—उदय झाला. त्यानंतर सहाशेंच वर्षांनी स्थूलतः यांच्या सारखीच मते प्रतिपादन करणाऱ्या ख्रिस्ती धर्माचा उदय होऊन अशा तऱ्हेने पश्चिमेस ख्रिस्ती व पूर्वेस जैन व बौद्ध या धर्मांचा सर्वत्र प्रसार झाला. ख्रिस्ती शकापूर्वी सहाव्या शतकापासून तों ख्रिस्ती शकानंतर सहाव्या शतकापर्यंत ह्या अहिंसावादी धर्मांचा अटलांटिक महासागरापासून तों पासिफिक महासागरापर्यंत प्रसार झाला होता असें म्हणण्यास हरकत नाही. तिकडे युरोपखंडांत या काळांतल्या युगास **कृष्णयुग** म्हणतात, तर त्याच काळांतील हिंदुस्थानांतील युगास **सुवर्णयुग** असें म्हणतात. युगांच्या नामाभिधानांत हा असा केवढाही फरक असला तरी अहिंसेच्या दृष्टीने दोहीकडे सारखाच परिणाम झालेला होता. तिकडे ख्रिस्ती धर्मगुरु आपापल्या मठांत एका सुईच्या अग्रावर किती देवदूत नृत्य करूं शकतील यासारख्या प्रश्नांचा मोठ्या गंभीरपणें खल करीत बसले होते, तर इकडील अशोक अथवा हर्षसारखे मोठमोठे सम्राट हत्तींना व घोड्यांना देखील गाळून पाणी पाजण्यांत यावें, नाहीं तर पाण्यांतून त्यांच्या पोटांत जाणाऱ्या जंतूंचा नाश होऊन हिंसा होईल, अशा आज्ञा राज्यभर प्रसूत करीत होते. अशा तऱ्हेने पूर्वेस व पश्चिमेस सर्व वातावरण अहिंसेने भरून गेले असतांना तिला प्रतिक्रियास्वरूप अशा हिंसाधर्माचा प्रचार करणारी व तरवारीने काफ्यांना मारून धर्मप्रसार करणाऱ्यासाठी

राज्यांमागून राज्यें जिकत सुटणारा इस्लामी धर्म निर्माण झाला. किंवहुना तो निर्माण होणें अपरिहार्यच होतें असें म्हटलें तरी चालेल. सातव्या शतकांत निर्माण झालेल्या या कडव्या धर्माने थोडक्याच कालांत पश्चिमेस मोठमोठालीं साम्राज्यें स्थापून युरोपांतही हातपाय पसरले आणि स्पेन व पोर्च्युगाल काबीज करण्यापर्यंत मजल मारली. युरोपांत इतक्या लांब स्पेनपर्यंत मजल मारणारे इस्लामचे कृपाणपाणि प्रचारक त्या मानाने पुष्कळच जवळ असलेल्या हिंदुस्थानांत न येणें कसें शक्य आहे ? सातव्या शतकांत स्थापन झालेल्या इस्लाम धर्माच्या प्रचारकांनी हज्जाज, हरून अलरशीद व अल्मंसूर यांसारख्या महत्वाकांक्षी खलीफांच्या आज्ञांवरून भूमि व जल उभयमार्गें भरतवर्षावर आक्रमण केलें. आठव्या शतकांत महंमद बिन कासीमने स्वारी करून सिंधुदेश काबीज केला, मुलतान जिकलें व कनौजच्या प्रबळ राज्यावर आक्रमण करण्याचे मनसुबे बांधले. त्याच काळांत अजमीरच्या हिंदु राजांस मारून तेथे त्यांनी इस्लामी राज्य स्थापन केलें. महंमूद गजनीने अकराव्या शतकांत अफगाणिस्थानच्या ब्राह्मण राजा-सुठार मारून तेथील हिंदु पठाणांना इस्लामी धर्माची दीक्षा दिली. आणि बाराव्या शतकाच्या अखेरीस शियाबुद्दीन घोरीने पृथ्वीराज चौहान व जयचंद राठोड यांस ठार मारून दिल्ली येथे प्रबळ इस्लामी सत्तेचें अधिष्ठान मांडलें. सिंध-सौराष्ट्र-गुर्जर व पंजाब-दिल्ली-कनौज येथे अशा तऱ्हेने महंमदी राज्यें स्थापन झालीं, त्या वेळीं तेथील धार्मिक आर्यांनी राजस्थानांत येऊन वसति केली हें पूर्वी सांगितलेंच आहे.

३. कुमारिलभट्ट व श्रीशंकराचार्य. अशा तऱ्हेने महंमदी धर्म भारतांत येऊन पोचण्याच्या वेतांत असतांना खुद्द हिंदुस्थानांत एका निराळ्याच घटनेस प्रारंभ झालेला होता. बौद्ध व जैन या धर्मांच्या विरुद्ध प्रतिक्रिया या काळांत सुरू झाली व हिंदुधर्माचें पुनरुज्जीवन करणारे व पाखंडधर्माच्या महत्त्वाचें समूळ उच्चाटन करणारे कुमारिलभट्ट व श्रीमदाद्यशंकराचार्य हे दोन महापुरुष निर्माण झाले. कुमारिलभट्टाने आपल्या अखंडनीय प्रमाणांनी बौद्धमतांचा बीमोड केला व यज्ञयागादि-प्रधान अतएव पश्वादिकांची हिंसा मान्य असणाऱ्या वैदिक धर्माचें मंडन केलें. कुमारिलभट्टाच्या प्रखर तर्कपद्धतीपुढे बौद्धपंडित व जैनपंडित परास्त

झाले. परंतु त्या धर्माच्या त्याग व अहिंसा या तत्त्वांचीं मुळें समाजांत इतकीं खोलवर रुजलीं होतीं की, त्यामुळे कुमारिलाने प्रवर्तित केलेल्या स्वर्गकाम अर्थात् रम्यभोग साध्य करणाऱ्या यज्ञयागादिप्रधान धर्माचा लोकांनी मनोभावे स्वीकार केला नाही. श्रीशंकराचार्यांनी जनतेच्या मनोवृत्तींतलें हें इंगित बरोबर ओळखलें होतें; व म्हणूनच अहिंसा व संन्यास या दोन तत्त्वांचा प्रामुख्याने अंतर्भाव करणाऱ्या मोक्षकाम उत्तरमीमांसाधर्मिचें त्यांनी प्रतिपादन केलें. त्यासरशीं आसेतुहिमाचल सर्व लोकांनी परत हिंदुधर्माचा मोठ्या आनंदाने स्वीकार केला. तथापि त्यामुळे कुमारिलभट्टाच्या कामगिरीचें महत्त्व मुळीच कमी होत नाही. फार काय पण 'शांकरदिग्विजयांत' सुद्धा—

श्रुत्यर्थधर्मविमुखान्सुगतान्निहन्तुं
जातं गुहं भुवि भवन्तमहं नु जाने ॥

म्हणजे “ वेदांचा विरोध करणाऱ्या बौद्धांना परास्त करणारा तूं प्रत्यक्ष गुह म्हणजे कार्तिकस्वामी आहेस असें मला वाटतें.” आणि—

कुमारिलमृगद्रेण हतेषु जिनहास्तिषु ।

निष्प्रत्यूहमवध्रन्त श्रुतिशाखाः समंततः ॥

म्हणजे “कुमारिलरूपी सिंहाने जैनपंडितरूपी हत्तींना जिनकास्वाम्यावर वेदवेदांगांचा अप्रतिहत प्रचार झाला,” अशी कुमारिलभट्टाची प्रशंसा केली आहे.

श्रीशंकराचार्यांनी केलेली दुसरी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे विविध देवतांची पूजा करणाऱ्या लोकांच्या पूजाविधीचा समन्वय करून त्यांनी 'पंचायतनपूजा' स्थापन केली. विष्णु, महादेव, गणपति, देवी व सूर्य ह्या पांच देवतांची पूजा तत्कालीन समाजांत प्रामुख्याने प्रचलित असून त्यांच्या भक्तांमध्ये वादविवाद व असहिष्णुताजन्य युद्धें सुरू होतीं श्रीशंकराचार्यांनी त्यांच्या ठिकाणीं ह्या पंचायतनपूजेच्या द्वारा सहिष्णुवृत्ति निर्माण करून हिंदुधर्मातील ह्या परस्परांत विवदमान मतांचें संघटन निर्माण केलें. मुसलमानांचें हिंदुस्थानावर आक्रमण झालें तेव्हा कुमारिलभट्ट व श्रीशंकराचार्य ह्यांच्या कर्तृत्वाने हिंदुधर्माची पुनश्च प्रतिष्ठापना होऊं

लागली असून बौद्ध व जैन यांचें महत्त्व कमी होऊं लागलें होतें. मुसलमानांच्या आक्रमणांनी त्रस्त झालेल्या हिंदूंनी जेव्हा राजस्थानाचा आश्रय केला, तेव्हा वरील पांचही देवतांची पूजा त्यांनी आपल्याबरोबर नेली.

पुढे पुढे मुसलमानांच्या धांगडधिंग्यापुढे शांतताप्रिय जैन व बौद्ध धर्मीयांना सुद्धा टिकाव धरणें अशक्य झालें व अखेरीस त्यांच्यापैकी सहस्रावधि लोकांनीही राजस्थानचा सुरक्षितपणा जाणून त्याचाच आश्रय घेतला. पर्शियनांच्या आक्रमणामुळे वल्लभीचा नाश झाल्यानंतर तेथील तीस हजार कुटुंबांनी आपापल्या पुरोहितांबरोबर राजस्थानांत निर्वासन केलें. त्या वेळीं सौराष्ट्रांत व विशेषतः वल्लभीच्या राज्यांत जैनांचें अत्यधिक महत्त्व असल्याने आणि वल्लभीच्या राजाप्रमाणेंच अनेक मोठमोठी कुटुंबेही वैदिक धर्मानुयायी असूनही जैन पुरोहितांच्या वजनाखाली राहत असल्याकारणाने ज्या पुरोहितांनी ह्या तीस सहस्र कुटुंबांना वल्लभीहून निर्वासित करून राजस्थानांत आणलें त्यांत बरेचसे जैन पुरोहित असले पाहिजेत हें उघड आहे. अशा तऱ्हेने हिंदु व जैन या उभयधर्मीय लोकांनी राजस्थानांत आश्रय घेतला होता हें स्पष्ट दिसतें. विशेषतः राजस्थानांतलें पहिलें उदयोन्मुख व महत्त्वाचें राष्ट्र जें मेवाड त्याच्या गादीवर असणाऱ्या वल्लभीच्याच आदित्य परंपरेतील राजांचा त्यांनी आश्रय संपादन केला.

४. पंचायतन पूजा. खुद्द मेवाडचे राणे हे आपणास आदित्य वंशीय म्हणवीत असल्याकारणाने मूळचे सूर्योपासक होते. ह्या सूर्योपासनेचेंच दर्शक म्हणून त्यांनी आपल्या राष्ट्रीय ध्वजावर प्रभातकालच्या स्फुरण पावणाऱ्या उपेमुळे रक्तवर्ण झालेल्या पार्श्वभूमीवर बालसूर्याचा उदय अंकित करून ठेविला आहे. परंतु त्यांचा मूळ संस्थापक जो बाप्पा रावळ उर्फ बाप्पादित्य ह्याने हारीत मुनीजवळ शंकराची उपासना ग्रहण केली होती; व भगवान एकलिंगजीचा दिवाण ह्या नात्यानेच तो व त्याचे सर्व वंशज मेवाडचा राज्यशकट हाकीत आले आहेत. देवीचीही उपासना बाप्पादित्यानेच स्वीकारली होती. सौराष्ट्रांतील ज्या राजकुमारीबरोबर त्याने विवाह केला होता तिच्या कुलदेवतेची—व्यानमातेची—मूर्ति तेथून चितोडास आणून त्याने तिची प्रस्थापना केली होती; हीच व्यानमाता चितोडास राज्य करणाऱ्या सर्व राजपुरुषांची कुलदेवता सम-

जण्यांत येऊं लागली. तथापि भगवान् एकलिंगजीची उपासना सर्व राजपूत समाजाची सामान्यतः, व मेवाडच्या अधिपतींची विशेषतः, प्रधान उपासना होय. शिवोपासकांप्रमाणेच राजपुतांमध्ये देवीच्या उपासकांचाही एक मोठा वर्ग होता व आहे.

औरंगजेबाने आपल्या मंदिरें पाडण्याच्या मोहिमेंत जेव्हा मथुरेकडे मोर्चा वळविला तेव्हा तेथील भगवान् श्रीकृष्णाच्या उर्फ कन्हय्याच्या मंदिराच्या पुजाऱ्यांनी त्या वेळचा मेवाडचा राणा राजसिंह ह्याजवळच आश्रय मागितला; व त्यानेही औरंगजेबाविरुद्ध हिंमत धरून त्यांना मोठ्या आनंदाने आश्रय दिला. राजसिंहाने आपली सेना पाठवून मथुरेहून कृष्ण-कन्हय्याची मूर्ति मेवाडांत आणविली व उदयपुराहून वीस मैलांवर असलेल्या नाथद्वारा येथे तिची प्रतिष्ठापना करविली. अशा तऱ्हेने आगंतुक आलेल्या ह्या देवतेचेंही मेवाडांतच नव्हे तर उभ्या राजस्थानांत मोठ्या प्रचंड प्रमाणांत स्वागत होऊन तिचीही उपासना सर्वत्र सुरू झाली. एवंच शिव, देवी व कृष्ण यांच्या उपासनेकरितां राजस्थानांत अनेक मंदिरें निर्माण होऊन हिंदुधर्मसंस्था रूढ झाल्या. सूर्य आणि गणपति ह्यांच्याही उपासना वरील तीनही देवतांच्या उपासने-प्रमाणेंच सुरू झाल्या होत्या. ह्याप्रमाणें ही पंचायतन पूजा राजस्थानांत उभारली गेली. हिंदु धर्मसंस्थांच्या बरोबरच स्वराष्ट्रांत आश्रयार्थ आलेल्या जैनश्रावकांना राजपूत राजांनी उदारबुद्धीने आश्रय दिला व त्यांच्या नेमिनाथ, पारसनाथ, आदिनाथ इत्यादि देवांचीं मोठमोठीं देवालये बांधलीं जाऊन जैन धर्मसंस्थाही रूढ झाल्या.

५. रुद्रस्वरूपाचा बोध. शंकराचे सर्व पुजारी गोसावी आहेत. त्यांनी आजन्म अविवाहित राहून व इंद्रियनिग्रह करून आपल्या देवतेचें आराधन केलें पाहिजे असा नियम आहे. शंकर ही देवता रुद्र, युद्धप्रिय, अज्ञान जीवांचा उद्धार करणारी व मादक औषधि, वनस्पति व पेयें सेवन करणारी असल्याकारणाने तिच्या पुजाऱ्यांतही ह्या सवयींचा व गुणांचा संचार झाला असल्यास कांही नवल नाही. गोसाव्यांच्या संगतीने अन्य शिवभक्त राजपुतांतही अफू, भांग, गांजा ह्यांसारख्या मादक वल्लींचा अतिरिक्त प्रचार झाला. शाक्तपंथाची उपास्य देवता जी जगन्माता ती तर

बोलून चालून रणरणकदायिनी चंडी ! गळ्यांत नरहंडमाला धारण करणारी, रिपुरुधिराच्या पिपासेने सदैव लोलायमान जिव्हा धारण करणारी, व आपल्या चार, आठ अथवा सोळाही हातांत शस्त्रें ग्रहण करून शत्रूंचा नाश करित त्यांच्या मांसाने कर्दममय झालेल्या समरभूमीवर लीलेने तांडवनृत्य करणारी म्हणून ती प्रसिद्ध आहे. तिला रुधिराचा टिळा व मदिरेचा नैवेद्य अत्यंत आवडतो. त्यामुळे तिच्या भक्तांना सदैव आपल्या शत्रूंचें कंदन करून त्यांच्या रुधिराने तिला अभिषेक करावा लागतो व मदिरेचा नैवेद्य दाखवून तिचें प्रसाद म्हणून आनंदाने पान करावें लागतें. समर गाजविल्याशिवाय आपली देवता प्रसन्न होऊं शकत नाही अशी त्यांची ठाम समजूत ! मनुष्याच्या स्वरूपांतील शत्रू तिच्या समोर बलि देण्यास आढळला नाही तर लांब दाढीचे बोकड अथवा मठु मेंदूचे महिष आणून ते तिच्या समोर बलि देण्यांत येतात.

परमेश्वर हा हिंसा व अहिंसा अशा दोन्ही स्वरूपांनी नटला आहे. त्याच्या समग्र स्वरूपाचें दर्शन करूं इच्छिणाऱ्या भक्ताने त्याच्या केवळ जगदुत्पत्ति करणाऱ्या राजस ब्रह्म्याच्या, अथवा त्याचा प्रतिपाळ करणाऱ्या सात्विक विष्णूच्याच स्वरूपाचा बोध करून घेऊन चालणार नाही. तर अखिल विश्वाचा संहार करणाऱ्या चंडप्रतापी अद्भुत रुद्रस्वरूपाचाही बोध करून घेतल्याशिवाय त्याच्या ज्ञानास पूर्तता येणार नाही. बौद्ध, जैन व ख्रिस्ती धर्म केवळ अहिंसाप्रधान आहेत. तर महंमदी धर्म केवळ हिंसाप्रधान आहे. परंतु हिंदुधर्म हा उभयप्रधान आहे व हाच त्याचा विशेष आहे. हिंसा व अहिंसा यांच्या योग्य संमिश्रणाने अर्धनारीनटेश्वर स्वरूपांत तो नटला आहे. महंमदी आक्रमणानंतर विकलांग व हतबल झालेल्या हिंदुसमाजांत हिंदुधर्माच्या ह्या रुद्रस्वरूपाचा जर कोठे अवशेष शिल्लक राहिला असेल तर तो राजस्थानांत व विशेषतः मेवाडांतच होय ! व त्याचें श्रेय राजपूत राजांच्या व प्रजेच्या ह्या भव-भवानीच्या उपासनेसच दिलें पाहिजे ह्यांत शंका नाही.

६. राजपूत राजांची सहिष्णुता. राजस्थानांत शिव, कृष्ण इ० हिंदु देवांची व जैनांचीही मंदिरे सर्वत्र पसरलेली आहेत. राजपूत राजांनी उदार सहिष्णुतेने सर्व देवस्थानांना सारख्याच देणग्या, वर्षासने,

अथवा जहागिरी नेमून दिल्या आहेत. मेवाडच्या राज्यांतील एकपंचमांश जमीन मंदिरे, ब्राह्मण, पुरोहित व चारण ह्यांच्या ताब्यांत आहे. एकट्या नाथद्वान्याच्या पुजाऱ्यास दरमहा वीस हजार रुपये उत्पन्न होईल इतकी नेमणूक आहे. ह्या नेमणुकी परत घेण्याचा कोणाही सत्ताधिकाऱ्यास अधिकार नाही. तसें करणारा मनुष्य साठहजार वर्षे नरकांत पडेल असा त्यांचा ठराविक अभिशाप आहे.

हिंदूंच्या शैव, वैष्णव, शाक्त इत्यादि पंथांवरुच जैनांचाही अनेक दृष्टींनी विशेष उल्लेख करतां येण्यासारखा आहे. सामान्यतः राजपूत जाति हिंदुधर्माभिमानी असली व शिव-शिवानीच्या उपासनेने तिने आपलें प्राचीन लढाऊ स्वरूप कायम टिकविलें असलें तरी तिच्यावर जैनधर्मानेही बराच परिणाम केलेला आहे ही गोष्ट नाकबूल करून चालणार नाही. त्या परिणामाचा विचार पुढे करावयाचा असला तरी येथे इतकें सांगणें अवश्य आहे की, राजस्थानांत जैनी लोकांची संख्याही फार मोठी आहे. त्यांच्या एका ओसवाल जातीचीच मेवाडसारख्या एका संस्थानांत एक लक्षावर कुटुंबे आहेत. हिंदुस्थानांतील अध्यपेक्षा अधिक संपत्ति आज जैन लोकांच्या हातांत खेळत आहे. देशांतील बहुतेक व्यापार, बँका, पेढ्या, इत्यादि संपत्तीचीं महत्त्वाचीं केंद्रे जैनी लोकांनी आपल्या हातांत ठेवली आहेत. बहुतेक राजपूत संस्थानांतील मुलकी राज्यव्यवस्थेंत त्यांचा फार मोठा अंश आहे. मोठमोठ्या मुलकी अधिकाऱ्यांच्या व न्यायाधिकाऱ्यांच्या जागा त्यांनीच व्यापलेल्या आढळतील. त्यांच्या शांतताप्रिय व अहिंसाप्रधान वृत्तीमुळे त्यांच्या हातून नैसर्गिक रीत्याच मुलकी कामें जितकीं चोख रीतीने पार पडू शकतात तितकी पोलीस अथवा फौजीखात्यांत त्यांची योग्यता दिसून येत नाही.

राज्यव्यवस्थेंतील मुलकी विभागामधील जैनांच्या या वर्चस्वावरून, ज्याच्या ठिकाणीं जो गुण असेल त्याचा त्याबद्दल सादर उपयोग करून घेण्याची राजपूत राजांची बुद्धि व्यक्त होते. जैन लोकांच्या धर्मसंरक्षणाकरितां त्यांना आवश्यक त्या सर्व सवलती राजपूत राजांनी दिलेल्या होत्या. किंबहुना, राजस्थानचा सुप्रसिद्ध इतिहासलेखक कर्नल टॉड म्हणतो

त्याप्रमाणें ह्या सहिष्णुतेच्या उदार भावनेमुळे एखादा कट्टा ख्रिस्ती मिशनरी अथवा मुसलमान मुल्ला यासही राजपूतांच्या प्रदेशांत जितका सुरक्षितपणाने आश्रय मिळेल व जितक्या सभ्यपणाने त्याचें आदरातिथ्य करण्यांत येईल तितकें दुसऱ्या कोणत्याही देशांत करण्यांत येणार नाही, ही गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे.

७. अहिंसेचीं फर्मानें. महाराणा राजसिंह अथवा त्यानंतरच्या अन्य राजांच्या हातचीं जीं कांही आज्ञापत्रें सांप्रत उपलब्ध झालीं आहेत त्यांवरून राजपूत राजांनी जैनधर्मीयांना किती सहिष्णुतेने वागविलें व त्यांच्या अहिंसाधर्माचाही किती आदर केला याची कल्पना येते.

“प्राचीन काळापासून जैनांचीं मंदिरे व मठ ऊर्फ निवासस्थानें यांना असा अधिकार देण्यांत आला आहे की, त्यांच्या हद्दीमध्ये कोणत्याही जनावराची कत्तल करण्यांत येणार नाही. हा त्यांचा प्राचीन हक्क आहे.

“कोणताही प्राणी—मनुष्य अथवा जनावर—मारण्यासाठी त्यांच्या हद्दींत नेल्यास त्याचा जीव वांचविण्यांत येईल व त्यास अमर समजण्यांत येईल. (म्हणजे कोणासही व कोठेही त्यास मारण्याचा अधिकार राहणार नाही.) ” वरील आज्ञांवरून जैनमंदिराच्या अथवा मठांच्या हद्दींत अथवा त्यांच्या मालकीच्या जमिनीवर कोणताही सजीव प्राणी मारण्याचा अधिकार कोणाही राजपुतास अथवा राजपूतेतरास नव्हता हें दिसून येईल. वास्तविक हिंदुधर्माच्या दृष्टीने गोवध हा निषिद्ध असून सामान्यतः राजपूत राज्यांत गोवधास सर्वत्र मनाई होती व आहेही. परंतु जैनांच्या धर्मभावनांचा आदर करण्यासाठी गार्डच काय पण कोणताही जिवंत प्राणी—मनुष्य अथवा जनावर—मारण्याचा मनाई हुकूम प्रचलित करण्यांत आलेला स्पष्ट दिसतो. इतकेंच नव्हे तर कित्येक ठिकाणी गावेंच्या गावें जैन मंदिरांना अथवा धर्मगुरूंना अर्पण करण्यांत आली होती व अशा गावांतून “जो कोणा शेल्या, म्हशी, रेडे, बकरे अथवा अन्य जिवंत प्राण्याची कत्तल करील त्याने सरकारचा अपराध केला असें समजण्यांत येईल, व (ह्या अपराधाबद्दल) त्याचें घर, जनावरें व इतर सर्व संपत्ति सरकारजमा करण्यांत येईल; आणि त्याला त्या गावांतून हद्दपार करण्यांत येईल, ” यासारख्या आज्ञा व त्यांचा भंग करणारास कठोर दंड प्रचलित करण्यांत आले होते.

जैनांची मजल आपल्या हद्दीमध्ये अथवा गावामध्ये हिंसा न होऊ देणें व आपल्या धर्मव्रतांचें पालन करणें याच्याही पलीकडे गेलेली होती. वास्तविक पशुहिंसा करून यज्ञयागादि पार पाडणाऱ्या हिन्दूशीं त्यांचा सदैव विरोधच होता म्हटलें तरी चालेल. हिन्दूंच्या धर्माप्रमाणें त्यांना त्यांच्या देवतांना बलि इत्यादि अर्पण करण्यास सर्वस्वीं मोकळीक असावयास पाहिजे होती. परंतु जैन वर्चस्वाची छाप राजपूत राजांच्यावर इतकी पडलेली होती की, एखाद्या ठिकाणीं आपल्या देवतेस बलि अर्पण करण्याच्या हेतूने चार लोक एकत्र झाले असले व त्यांनी यज्ञीय महिष अथवा अजापुत्र देवीसमोर आणून त्याच्या मानेवर जाता ते आपलें हत्यार चालविणार असले, तरी इतक्यांत जर हा प्रकार एखाद्या जैनाच्या लक्षांत आला व त्याने जर हा प्राणी येथे बलि जातां कामा नये अशी आग्रहपूर्वक हरकत घेतली तर त्या प्राण्यास सोडून द्यावें व पुनः केव्हाही त्यास वध्य समजण्यांत येऊं नये अशा प्रकारच्याही राजाज्ञा प्रचलित होत्या. अशा प्रकारें प्रसंगविशेषीं स्वधर्मीयांच्या भावनांना दुखवूनही राजपूत राजांनी जैनांच्या धर्मभावनांचा आदर केलेला आहे ही गोष्ट महत्त्वाची आहे. हा अहिंसेचा ओघ हिंदूंच्या मार्फत जाणारे बलि इत्यादि बंद करूनच थांबला असता तर गोष्ट निराळी होती. परंतु त्याने त्यांच्याही पुढे मजल मारली आणि कित्येक ठिकाणीं राष्ट्राच्या उद्योगधंद्यांस सुद्धा धोका पोचविला आहे.

पावसाळ्याच्या चार महिन्यांत बारीक सारीक किडे अतिशय वाढतात व कोणतेंही काम करतांना त्यांची हिंसा होणें अपरिहार्यच असतें. परंतु ही हिंसा देखील थांबविण्याचा कित्येक स्थळीं प्रयत्न करण्यांत आल्याचें आढळून येतें. “आषाढ शु॥ ११ पासून तों कार्तिक शु॥ १५ पर्यंतच्या पावसाळी चातुर्मास्यांत तलावाचें पाणी उपसण्यांत येणार नाही, कोणतीही तेलचक्की चालविण्यांत येणार नाही, अथवा कुंभार मातीचीं भांडीं तयार करणार नाहीत.” मग वाटल्यास तलावाच्या पाण्यास घाण आली तरी चालेल, लोकांना तेल खाण्यास न मिळालें अथवा तेली व कुंभार उपाशीं मेले तरी चालतील ! अशा तऱ्हेने लोकांचें आरोग्य बिघडून व उद्योगधंद्यांना उतरती कळा लागून राष्ट्राची हानि झाली तरी चालेल; परंतु क्षुद्र जंतूना

मारण्याची सुद्धा हिंसा घडतां कामा नये ! इतकेंच काय पण लोकांनी रात्री अंधारांत राहणें पत्करावें पण दिवे लाऊन त्यांच्यावर किड्यांनी येऊन मरणें व त्यायोगें हिंसा होणें योग्य नव्हे असाही आदेश कांही कांही गांवांना देण्यांत आला होता.

अहिंसेच्या अतिरेकाच्या बाबतींत याहीपेक्षा चमत्कारिकपणाचें उदाहरण राजस्थानच्या शेजारीच अनहिलवाडापट्टण येथे सापडतें. अनहिलवाड्याचा राजा जैनधर्मीय होता. आणि शत्रु अंगावर आला तरी देखील पावसाळ्याच्या दिवसांत सैन्याच्या हालचाली त्याने बंद ठेविल्या होत्या. पावसामुळे रस्ते सैन्याच्या हालचाली करण्याच्या कामाचे राहिले नव्हते म्हणून नव्हे, तर मोठमोठ्या सेनांच्या हालचालीने पावसाळ्यांत उत्पन्न होणाऱ्या नैसर्गिक जीवजंतूंची अतिशय हानि होईल म्हणून ! हिंसा होईल म्हणून हिंदूंनी आपापल्या देवतांना आपल्या धर्मविधीप्रमाणे बलिदानें समर्पण करूं नयेत, हिंसा होईल म्हणून रात्री दिवे लावूं नयेत, हिंसा होईल म्हणून तलाव साफ करूं नयेत, उद्योगधंदे चालवूं नयेत, अंधारांत रहावें, उपाशी मरावें, आणि शत्रूने आक्रमण केलें तरी करूं द्यावें पण जीव- (सूक्ष्म जीवजंतु)-हत्या न होईल एतदर्थ खबरदारी घ्यावी ! मग देश परकी-यांच्या ताब्यांत गेला तरी चालेल ! देशाच्या सर्व भागांत अशा आज्ञा प्रचलित होत्या असा त्याचा अर्थ नव्हे आणि हा दुष्परिणाम सार्वत्रिक भोंवला असेंही म्हणण्याचा हेतु नाही. परंतु कांही भागांत का होईना, पण अशा प्रकारच्या आज्ञा प्रचलित करण्याइतका परिणाम राजपूत राजांवर जैन धर्मसंस्थांनी घडवून आणला होता व अनहिलवाड्यासारख्या ठिकाणीं एक दुवा तरी पूर्णपणें निखळला होता ही गोष्ट त्याबरोबरच विसरून चालणार नाही.

८. शरणाच्या अधिकाराची मीमांसा. ह्या ठिकाणीं हिंदु व जैन या उभयतांच्या मठमंदिरांना देण्यांत आलेल्या एका समान हक्काची अथवा सवलतीची मीमांसा करणें अवश्य आहे.

“ दशसहस्र गावें असलेल्या मेवाडांतील प्रत्येक सरदार, मंत्री, पाटील व पटवारी यांस—

“ तुम्ही आपापल्या ठाण्यावर हा हुकूम वाचून दाखवावा.—

“देशद्रोही, चोर, बदमाश, अथवा तुरुंगांतून पळालेले लोक यांनी जर आश्रयार्थ जैन मंदिरांची अथवा जैन यतींच्या मठांची शरण घेतली तर त्यांना दरबारच्या नोकरांनी पुनः पकडून नये.

“ही आज्ञा मिळाल्यानंतर कोणीही यतींचा अपमान अथवा अमर्यादा करू नये. त्यांच्या हक्कांचे पोषण करावे. जो त्यांची अमर्यादा करील त्याला हिंदु असल्यास गाईची व मुसलमान असल्यास डुकराची शपथ आहे.”

वरील आज्ञा जैन मठ व मंदिरें यांना उद्देशून देण्यांत आली असली तरी अन्य स्थळीं हीच आज्ञा हिंदूंचीं शिवमंदिरें व कृष्णमंदिरें आणि त्यांचे पुजारी व गोसावी यांच्याही बाबतीत देण्यांत आली आहे. “श्री (नाथ)जी अथवा गुंसाईजी यांच्या जमिनीवर कोणीही अतिक्रमण करतां कामा नये. ज्या बाबतीत न्यायाची आवश्यकता आहे अशा नाथद्वान्याच्या हद्दींत उत्पन्न होणाऱ्या सर्व तक्रारी, फिर्यादी व झगडे यांचा तेथेच निकाल लावण्यांत येईल. त्यांत कोणीही हस्तक्षेप करणार नाही. गुंसाईजींनी दिलेले निर्णय आमच्याकडून अवश्य मानण्यांत येतील. शरण आलेल्यांना आश्रय देण्याचा श्रीजींचा हक्क नाथद्वान्याच्या शहरांत अथवा त्यांना नेमणूक करून दिलेल्या गावांत संमत करण्यांत येईल. यांत कोणी कांही फरक केल्यास ती गोष्ट परमेश्वराच्या लक्षांत आल्याशिवाय राहणार नाही.”

वरील हुकुमावरून आणखी हीही गोष्ट लक्षांत येईल की, हिंदु मंदिरांच्या गोसाव्यांना त्यांना बहाल करण्यांत आलेल्या गांवांमधील मुल्की व पोलीसचे सर्व अधिकार देण्यांत आले असून त्यांच्या हद्दींत होणाऱ्या सर्व गुन्ह्यांचा निर्णय करण्याचे कार्य त्यांच्यावरच सोपविलें होतें. कांही विशिष्ट धर्मगुरूंना अथवा धर्माचार्यांना अथवा मठपतींना हे असले अधिकार देण्याची ही पद्धति जुनी आहे व हिंदुस्थानाप्रमाणें युरोपांतही ती सापडत असून तिच्याबद्दल फारसें वावगें असें कोणी कदाचित् बोलणारही नाही. परंतु ‘शरणा’चा जो अधिकार जैन व हिंदु धर्ममठांना व मंदिरांना देण्यांत आला त्याची उपयुक्तता मान्य होणें मात्र कठीण आहे. एखाद्या माणसाने राजहद्दीमध्ये कोणताही अपराध करावा,

चोरी करावी—डाका मारावा, परस्त्रीगमन करावें, तुरुंग फोडून पळून जावें, खून करावा, फार काय पण राजाचे विरुद्ध कट करणें अथवा त्यास ठार मारण्याचा प्रयत्न करणें, इ० राजद्रोहाचें अथवा देशद्रोहाचें कोणतेंही कृत्य करावें; आणि नंतर एखाद्या जैनमुनीच्या मठांत अथवा कृष्णजीच्या मंदिरांत गुंसाईजीजवळ शरण घ्यावी की, त्याचे अपराध माफ झालेच व त्याचें जीवित कायमचें सुरक्षित झालेंच म्हणून समजावें !

शरण आलेल्यांना आश्रय देण्याचा हा अधिकार कित्येक देशांत प्राचीन कालापासून चालत आलेला आहे व बहुधा प्रत्येक ठिकाणी त्याचा दुरुपयोग—पुष्कळदां कल्पनातीत दुरुपयोग—झालेला आहे. परंतु असें असलें तरी ह्या संस्थेचा मूळ उगम भूतदयेच्या भावनेने झालेला आहे यांत शंका नाही. सूड अथवा प्रतिहिंसेच्या भावनेला प्रतिबंध घालणें आणि दुर्बल अपराध्याचें त्याच्या अपराधाबद्दल त्याला होणाऱ्या कठोर दंडापासून संरक्षण करणें इत्यादि हेतु ह्या संस्थेच्या मुळाशी आहेत. युरोपांत सुद्धा ख्रिस्ती धर्मगुरूंना त्यांच्या मठांत शरण आलेल्यास आश्रय देण्याचा आणि अशा तऱ्हेने आश्रय मिळालेला अपराधी अदंडच समजण्याचा अधिकार देण्यांत आलेला होता. मनुष्य, भावनेला वश होऊन, घोर पातकें अथवा अपराध करतो. पण त्याला अवकाश दिल्यास त्याचें अंतःकरण पश्चात्तापदग्ध होऊन तो आपलें जीवन सुधारूं शकतो व नंतर गतपापाचें प्रायश्चित्त म्हणून जीवनभर सदाचरणाचा अभ्यास करूं शकतो. पण एतदर्थ त्यास अवकाश देण्याची आवश्यकता असते. कृतकर्माबद्दल पश्चात्ताप होऊन विदग्ध अंतःकरणाने परमेश्वराची अनन्यभावे क्षमेसाठी करुणा भाकण्याचा अवसर परमेश्वराच्या द्वारीं म्हणजे धर्मसंस्थांत मठामंदिरांतच घांगल्या प्रकारें मिळूं शकतो. शिवाय परमेश्वराच्या दरबारांत उपस्थित झालेल्या पाप्याच्या बुद्धीत पालट पाडण्याचें सामर्थ्य परमेश्वराच्या ठिकाणी असल्याने तो त्याच्या हातून इतःपर असलीं घोर पातकें होऊं देणार नाही, अशा श्रद्धेवरच जगांतील अन्य देशांत हे अधिकार देण्यांत आले होते आणि राजपूत राजांनीही तेंच केलें होतें. ह्या संस्थेचा उगम करणाऱ्याच्या अंतःकरणांत जरी अशा प्रकारचे शुद्ध हेतु असले व कांही लोकांच्या बाबतींत ह्या संस्थांचा आश्रय मिळाल्याने पश्चात्ताप होऊन त्यांचें जीवन

सुधारल्याची उदाहरणेही घडली असली, तरी बहुतेक शरण आलेल्या अपराध्यांच्या बाबतीत ह्या संस्थांचा दुरुपयोगच झाला आहे असेच म्हणणे प्राप्त आहे. खुनी-दरवडेखोर-चोर-बदमाष अथवा देशद्रोही यांच्या मनांत परमेश्वरासंबंधी कितपत श्रद्धा असू शकेल ? अदृश्य शक्तीच्या परमेश्वरावरील श्रद्धेने आपलें वर्तन सुधारण्याच्या भावनेने ते ह्या संस्थांचा आश्रय घेतात की आपल्या पापांचें दृश्य शक्तीच्या नृपाकडून कठोर दंडाच्या रूपाने मिळणारें भौतिक प्रायश्चित्त टाळण्याचें साधन म्हणून ते ह्या संस्थांचा उपयोग करतात? - आणि केवळ अशा भावनेने त्यांचा उपयोग करणाऱ्या लोकांचें राजदंडापासून संरक्षण करून त्यांच्या अपराधांना अशा तऱ्हेने अप्रत्यक्ष उत्तेजन देणें राष्ट्रहिताच्या दृष्टीने उचित होईल काय? - हा भूतदयेच्या भावनेचा दुरुपयोग नव्हे काय?

९. कांही अपवाद. राजस्थानांतही ह्या संस्थेचा असाच अतिरिक्त दुरुपयोग झालेला आढळून येतो. मोठमोठ्या घोर अपराध्यांनी आपले प्राण बचावण्यासाठी ह्या संस्थांचा आश्रय घेतलेला आहे. आणि पूर्वराजांनी दिलेल्या ह्या अधिकाराचें अतिक्रमण करण्याचें धाडस कोणत्याही सत्ताधिकाऱ्याने दाखविलें नाही. मागे दिलेल्या शरणाच्या आज्ञेचा नमुना महाराणा राजसिंहाच्या हातच्या आज्ञेचा आहे. महाराणा राजसिंह हा दक्षिणेंतील छत्रपति श्रीशिवाजी महाराजांप्रमाणे उत्तरेतील हिंदु राजांचा पुढारी होता. त्याने अखिल राजस्थानचें संघटन करण्याचा प्रयत्न करून औरंगजेबासारख्या प्रबळ व पराक्रमी बादशाहाबरोबर अनेकवार सामने देऊन त्याचा तीन वेळां पराजय केलेला आहे आणि राजपुतांचा यशोगौरव वाढविला आहे. परंतु त्याच्यासारख्या सुज्ञ व उत्कृष्ट राजव्यवहार जाणणाऱ्या नृपतीला देखील आपण आज काढत असलेल्या ह्या शरणाच्या आज्ञेचे पुढे कसे दुरुपयोग होतील, इतकेंच नव्हे तर त्यामुळे एखादे वेळीं मठ व मंदिरें हींच राजद्रोह व देशद्रोह करणाऱ्या लोकांची आश्रयस्थानें बनतील या गोष्टीची बरोबर कल्पना येऊं नये ही खेदास्पद गोष्ट आहे. शरणाच्या ह्या आज्ञेबरोबरच ह्या हुकमाची जो अवज्ञा करील तो माझ्या रक्ताचाच नव्हे असा शाप आपल्या पुढील पिढ्यांना अगोदरच देऊन ठेवलेला आढळतो. एकट्या कोट्याच्या जालीम-

सिंहाने मात्र या बाबतींत धैर्य व्यक्त केलें होतें. त्याच्या कांही देशद्रोही गुन्हेगारांना जेव्हा कांही मंदिराच्या पुजाऱ्यांनी आश्रय देऊन लपवून ठेवले तेव्हा त्याने जरी मंदिराच्या गुप्तभागांतून अपराध्यांना जबरदस्तीने ओढून बाहेर काढविलें नाही, तरी 'जर अपराधी आमच्या स्वाधीन करण्यांत येणार नाहीत तर मंदिराचीं दारें बुजवून त्यांस भुकेने तडफडत ठेवण्यांत येईल व अशा तऱ्हेने मंदिराच्या आंत त्यांची हत्या होईल' अशी धमकी त्याने दिली होती. आणि त्याबरोबर मंदिरांच्या पुजाऱ्यांनी अपराध्यांना जालीमसिंहाच्या स्वाधीन केलें होतें. ग्रीक सत्ताधाऱ्यांना ख्रिस्ती धर्ममठांना आगी लावण्याच्या धमक्या देऊन मठपतींनी आश्रय दिलेल्या गुन्हेगारांना आपल्या ताब्यांत घ्यावें लागलें होतें. राजस्थानचा इतिहास लिहिणाऱ्या कर्नल टॉडला सुद्धा एकदा असाच अनुभव आला होता. एकलिंगजीच्या मंदिरांत एका खुनी बदमाशास आश्रय मिळाला असतां टॉडने त्याला मंदिराच्या पुजाऱ्याकडून मागून घेतलें व शिक्षा दिली. सारांश शरणागतीस आश्रय देणाऱ्या ह्या धर्मसंस्थांचा आध्यात्मिक दृष्ट्या कितपत उपयोग झाला असेल हें सांगणें कठीण आहे ! पण आधिभौतिक दृष्ट्या मात्र त्यांचा अत्यंत दुरुपयोग झाल्याचें उघड दिसतें. राजपूत राष्ट्रांच्या, विशेषतः मेवाडच्या पतनाच्या दिवसांत देशद्रोह करणाऱ्या लोकांचें तें एक लपून बसून आपलें जीवित सुरक्षित ठेवण्याचें साधन आणि स्वदेशाविरुद्ध नवीन कारस्थानें रचण्याचे अड्डे तयार करण्याचें स्थान बनलें होतें ही गोष्ट कोणासही नाकबूल करून चालणार नाही.

१०. **धर्मसंस्थांचें पोषण.** राजस्थानच्या धर्मसंस्थांच्या बाबतींत देशास अपायकारक ठरलेली दुसरी गोष्ट म्हणजे मंदिरें व मठ, जैन यति, गोसावी व पुजारी, त्याचप्रमाणें ब्राह्मण, पुरोहित, धर्मगुरू व चारण इत्यादि लोकांना नेमून दिलेल्या कायमच्या जहागिरी होत. मागे सांगितल्याप्रमाणें देशांतील सुमारें एकपंचमांश जमिनी ह्या वर्गाच्या ताब्यांत असल्यामुळे देशाच्या उत्पन्नाचा केवढा मोठा हिस्सा राष्ट्रोपयोगी कामास न लागतां व्यर्थ जात असेल याची कल्पना येईल.

कोणत्याही समाजांत उत्पन्न झालेल्या धर्मसंस्थांचें पालनपोषण करण्याची जबाबदारी त्या समाजांतील राजे लोकांवर असते. राजे अथवा

क्षत्रिय ह्यांनी आपण मिळविलेल्या द्रव्यांतून, समाजाला शिक्षण देणारा, अथवा शास्त्र, कायदे, नीति, ज्ञान इत्यादि गोष्टींचा शोध लावणारा, अथवा अध्ययन-अध्यापन करणारा, अथवा अध्यात्मशास्त्राचा मार्ग चोखाळण्याकरितां आत्मोन्नतीच्या दृष्टीने वनौकस वनून तापसी जीवन घालविणारा असा जो वर्ग त्याचें उदरपोषण चालविलें पाहिजे. ही जबाबदारी कोणत्याही स्वतंत्र देशांत अथवा समाजांत राजावर असते ही गोष्ट सर्वसम्मत आहे. किंबहुना राजांनी अथवा क्षत्रियांनी वर्षभर पराक्रम गाजवून अथवा शत्रूंचे देश पादाक्रान्त करून जी संपत्ति मिळविली असेल ती त्या त्या वर्षाच्या अंती, किंवा जन्मभर मिळविलेली संपत्ति आयुष्याच्या अंती, वर वर्णन केलेले निव्वळ समाजहिताचे व्यवसाय करणाऱ्या वर्गास दान करून टाकण्याची प्रथा मनुस्मृतीच्या आज्ञेप्रमाणे भरतवर्षांत प्राचीन कालापासून प्रचलित आहे. भारतीय राजे आयुष्याच्या अखेरीस एखादा मोठा यज्ञ करून त्या निमित्ताने ह्या सर्व लोकांना एकत्र जमवीत व त्यांना आपली सर्व संपत्ति दान करीत. रघुवंशांत अजाने प्रथम सर्व पृथ्वी जिंकून नंतर विश्वजित् नांवाचा मोठा यज्ञ केला व त्यांत आपली सर्व संपत्ति दान करून टाकली—

स विश्वजितमाजहे यज्ञं सर्वस्वदक्षिणम्

आदानं हि विसर्गयि सतां वारिमुचामिव ॥

असेंच वर्णन केले आहे. भरतवर्षांत प्रचलित असलेली ही प्रथा कमी अधिक प्रमाणांत युरोपांतही प्रचलित होती असें म्हणण्यास हरकत नाही. शार्लमेनसारख्या सम्राटानेही आपली दोनतृतीयांश जमीन ख्रिस्ती धर्ममठांस अर्पण केली होती. आणि सामान्यतः अर्वाचीन क्रांतियुगाच्या अगोदर युरोपांतील प्रत्येक देशांतील जवळजवळ अर्धी जमीन ख्रिस्ती धर्ममठांच्याच ताब्यांत होती.

११. ब्राह्मणांच्या उपजीविकेची व्यवस्था. वरील विवेचनाप्रमाणें राजस्थानांतील चंद्र-सूर्यवंशीय क्षत्रियराजांनी आपल्या पूर्वजांप्रमाणेच ब्राह्मण, पुरोहित, चारण, धर्मगुरु, गोसावी, पुजारी, जैन व बौद्ध यति यांचा प्रतिपाळ केलेला आहे. ह्या वर्गांतला मनुष्य सहसा उपाशी राहूं न.भा.११ . . . ३

नये अशी ते शक्य तितकी काळजी घेत. एकदा एका ब्राह्मणाचा मुलगा कांही वृत्ति न मिळाल्याकारणाने एका तेल्याजवळ घाणा ओढण्याच्या कामास राहिला. परंतु असल्या कठीण कामाची सवय नसल्यामुळे ब्राह्मण-पुत्रास रक्ताच्या ओकाच्या झाल्या. तेल्याने हें पाहून त्यास तूं कोण आहेस हें विचारलें. तेव्हां त्याने मी ब्राह्मणपुत्र आहे असा जबाब दिला. एका पुरोहिताच्या पुत्रास मी अशा तऱ्हेने कठोर कामास लावलें ह्या गोष्टीचा खेद होऊन तेल्याने त्याची स्थिति नृपाधिकाऱ्यास निवेदन केली. त्यासरशीं त्या ब्राह्मणपुत्रास ४५ विघे जमीन इनाम करून देण्यांत आली व त्याच्या वृत्तीची सर्व व्यवस्था करण्यांत आली. याहीपेक्षा दुसरें चांगलें उदाहरण देण्यासारखें आहे. राणा मोकलजी याच्या अजमीर जिल्ह्यांतील रामा नामक गावीं वरेच ब्राह्मण वेदविद्येचें शिक्षण घेण्याची कांहीच व्यवस्था नसल्याने कृषिकर्म करूं लागले होते. त्यावेळीं मोकलजीने त्यांच्या सांगवेदपेठणाची व्यवस्था केली असें कुंभलगडावरील शिलालेखांतील खालील उद्गारावरून स्पष्ट दिसून येतें.—

यो विप्रानमितान्हलं कलयतः कार्ष्णेण वृत्तेरलं ।
वेदं सांगमपाठयत्कलमलग्रस्ते धरित्रीतले ॥

१२. इनाम जमिनींवर करमाफी. ब्राह्मण, चारण अथवा पुरोहित यांच्याप्रमाणेच निरनिराळे मठ व मंदिरे इत्यादि देवस्थानांना सार्वजनिक व त्यांच्या गोसाव्यांना अथवा पुजाऱ्यांना खाजगी जमिनीही इनाम देण्यांत येत. ह्या इनाम जमिनींवर कोणत्याही प्रकारचा शेतसारा अथवा खंड द्यावा लागत नसे. इतकेंच नव्हे, तर याहीपेक्षा बऱ्याच अधिक सवलती त्यांना देण्यांत येत, याची श्रीनाथजीच्या मंदिराला मिळालेल्या पुढील आज्ञापत्रावरून कल्पना येऊं शकेल.

“श्रीजींच्या शहरांत अथवा खेड्यांत कोणतीही राजाज्ञा प्रचलित करण्यांत येणार नाही; अथवा त्यांच्या जवळून कोणताही कर वसूल करून घेण्यांत येणार नाही. शहरांत येण्याऱ्या मालावरील कर अथवा वाहतुकीचा कर त्यांच्या जवळून घेतला जाणार नाही. बाजारांतील दुकानांवरील कर, सोनें-चांदी इत्यादि किंमती धातूवरील कर, सर्व प्रकारची दलाली, अथवा

शहराच्या दरवाजांपाशीं घेण्यांत येणारी जकात, कोणत्याही प्रकारच्या पैदाशीवरील खंड; हे सर्व कर श्रीजींना नजर करण्यांत आले आहेत तेव्हा त्यांच्यापासून येणारें सर्व उत्पन्न श्रीजींच्या कोषागारांत जमा करण्यांत यावें. परदेशांतून वैष्णवांनी श्रीजींच्या दरबारांत पाठविलेल्या सर्व प्रकारच्या मालावरील कर माफ करण्यांत आला आहे.

“अतएव सर्व सरदारांना व अधिकाऱ्यांना हें कळविण्यांत येत आहे की, नाथजींच्या मालाची कोणीही अमर्यादा करतां कामा नये, त्यांच्या संरक्षणाकरितां शिपाई देण्यांत यावेत व प्रत्येक सरदाराने हा माल आपल्या हद्दींतून दुसऱ्याच्या हद्दींत सुरक्षितपणे पोचवून द्यावा.

“जो माझ्या वंशाचा असेल व जो माझा चाकर असेल तो सदैव सदैव या आज्ञेचें पालन करील.”

वरील आज्ञेत मिळालेल्या सर्व सवलती अगदी स्पष्टच असल्याने खळ प्रवृत्त्यांसंबंधी अधिक लिहिण्याची आवश्यकता नाही.

१३. ब्राह्मणादिकांचा शिपाईपेशा. ब्राह्मण, पुरोहित, चासू, गोसावी, पुजारी आणि जैन यति इत्यादि लोकांचा जो हा वर्ग मीठा वर्ग राजपूत राजांनी पोसला त्याची प्रारंभींच्या उत्कर्षाच्या काळांत उपयुक्तताही उत्तम सिद्ध झाली आहे. प्रारंभीं प्रारंभीं जेव्हा राजपूत राष्ट्रांचा विशेषसा विस्तार झाला नव्हता आणि मंदिरें व मठ यांचीं विशेष भरभराट झाली नव्हती त्या वेळीं ब्राह्मण, पुरोहित, गोसावी इत्यादि वर्ग तरवार हातीं धरून लढाईस जात असत. राजस्थानांतला सामान्यतः प्रत्येक तरुण पुरुष—मग तो कोणत्याही जातीचा असो—उत्तम लढवय्या असे, हा या देशाचा विशेष होय. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य इत्यादि सर्व जातींचे लोक शस्त्रविद्या जाणत व गरज पडली म्हणजे आपल्या राष्ट्राच्या ध्वजाखाली येऊन उभे राहत. भरतवर्षांतल्या अन्य स्थळांहून सुरक्षितपणासाठी म्हणून या निसर्गसंरक्षित अशा राजस्थानचा त्यांनी आश्रय केला असला तरी स्वसंरक्षणाची कला ही प्रत्येकास अवगत असलीच पाहिजे या गोष्टीची त्यांना परम आवश्यकता भासू लागली व त्यामुळे साहजिकच, प्रत्येक व्यक्तीस—मग ती पुरुष असो अथवा स्त्री असो—युद्धकलेचें शिक्षण घ्यावें लागलें. अशा परिस्थितींत ब्राह्मण, पुरो-

हित, चारण, गोसावी, पुजारी इत्यादिकांचा हा राजोपजीवि वर्ग देखील युद्धकलेमध्ये प्रवीण असाच राहिला. शिवाय नंतरच्या काळांत ह्या वर्गास ज्या प्रमाणांत जमिनी, देणग्या, इनामें वगैरे देण्यांत आलीं तितकीं प्रारंभीं नसल्याने सेनेंत भरती होऊन शिपाई पेशाच्या बळावर पोट भरणें त्यांना अपरिहार्यच झालें होतें.

१४. राष्ट्रकार्यार्थ आत्मवलिदान. ब्राह्मणादि वर्गांनी बरेच दिवस आपल्या शक्तीचा उपयोग राष्ट्रकार्यार्थ केल्याचें वर सांगितलेंच आहे. विशेषतः राजपुरोहितांनी राष्ट्रीय गादीचा गौरव कायम राखण्यासाठी प्रशंसनीय प्रयत्न केलेले आहेत. अनेक प्रसंगीं परस्परांत लढणाऱ्या राजपुत्रांना असल्या आत्मघातापासून त्यांनी परावृत्त केले आहे व हें कार्य साधण्याकरितां प्रसंगविशेषीं त्यांनी आपले प्राणही अर्पण केले आहेत. मेवाडचा सुप्रसिद्ध राणा प्रतापसिंह व त्याचा भाऊ शक्त यांच्या मधील कलह टाळण्यासाठी त्यांच्या पुरोहिताने मध्ये पडून स्वतःचे प्राण अर्पण केल्याची गोष्ट प्रसिद्ध आहे. प्रताप व शक्त यांच्यांत स्पर्धा उत्पन्न झाली तेव्हा त्यांनी आपल्या कर्तृत्वाचा निर्णय द्वंद्वाने लावून घेण्याचा निश्चय केला. त्याप्रमाणे जंगलामध्ये जाऊन व आपापले भाले सरसाऊन कोणाच्या भाल्याची फेंक सकस आहे हें सिद्ध करून देण्यास ते दोघेही पवित्र्यावर उभे राहिले. आता एकमेकांच्या वक्षावर आघात करून तीं विदीर्ण होणार इतक्यांत त्यांचा राजपुरोहित दोघांच्याही मध्ये घुसून उभा राहिला व 'राष्ट्रविनाश व कुलविनाश टाळण्यासाठी तुम्ही कृपा करून एकमेकांचा नाश करूं नका' अशी त्याने त्यांना कळकळीची विनंती केली. परंतु त्याची ही विनवणी पालथ्या घागरीवरील पाण्यासारखी वृथा गेली. पुनः एकमेकांवर वार करण्यासाठी त्यांनी पवित्रे साधलेले पाहिल्याबरोबर त्या वृद्ध ब्राह्मणाने आपल्या कमरेतील कट्यार बाहेर काढली व ती इतक्या वेगाने स्वतःच्याच वक्षःस्थळांत खुपसली, की तो तेथच्या तेथे गतप्राण होऊन पडला. ब्राह्मणाच्या उरांतून निघालेल्या रक्तप्रवाहाने ती युद्धभूमि रंजित झाली. हें भयंकर कृत्य—त्या ब्राह्मणाचा हा दिव्य आत्मयज्ञ—पाहून दोघाही बंधूंनी लज्जेने आपलीं मुखें अवनत केलीं आणि नंतर एकाने चितोडच्या राजवाड्याचा तर दुसऱ्याने दिल्लीदरबारचा मार्ग धरला. अशा तऱ्हेने स्वतःच्या

उज्ज्वल प्राणाहुतींनी त्या ब्राह्मणाने होणारा राष्ट्रविनाश टाळला. ज्या ठिकाणी आपल्या राजाच्या व राष्ट्राच्या हिताकरितां सदरहू ब्राह्मणाने अत्यंत उदात्त भावनेने आत्मोत्सर्ग केला त्या ठिकाणीं महाराणा प्रतापसिंहाने बांधविलेली त्याची समाधि व त्याच्या वंशजास नेमून दिलेलें वतन आजही कायम आहेत.

राष्ट्रहिताकरितां अशा प्रकारचा त्याग केवळ ब्राह्मणांनीच केला असें नव्हे. धर्मसंस्थांशीं निगडित असलेल्या गोसावी, चारण इत्यादि सर्वांनी एके काळीं आपली उज्ज्वल राष्ट्रभक्ति व्यक्त केली आहे. चारण वर्ग तर प्रारंभापासून अखेरपर्यंत लढाईवर निघालेल्या राजपुतांच्या ठिकाणीं त्यांच्या पूर्वजांचे उत्तेजक पोवाडे गाऊन दाखवून लढण्याची विलक्षण स्फूर्ति निर्माण करित होता. गोसावी वगैरे लोकही शस्त्रें बांधून सदैव लढण्यासाठी सिद्ध होत असत. राणा अरिसिंहाच्या वेळेस शिंद्याने उदयपुरावर आक्रमण केलें असतां अरिसिंहाने केवळ गोसाव्यांच्या सेना तयार करून तिच्या बळावर मराठ्यांना उदयपुराबाहेरील खिंडीशीं तीन दिवस रोखून धरलें होतें. नाथद्वान्याच्या गोसाव्याने तर स्वतःच्या जातीचे असे ४००-५०० सशस्त्र घोडेस्वार तयार केले होते व त्यांच्या बळावर राजपूत राष्ट्रे अखेरचीं इंग्रजांच्या अंकित होईपर्यंत, तो मराठे, इंग्रज व राजपूत यांच्या कलहामध्ये आपल्या मंदिराचें स्वतःच शक्य तितकें संरक्षण करण्याचा प्रयत्न करित होता. सारांश धर्मसंस्थांशीं संबंध असलेला प्रत्येक वर्ग एक वेळेला लढाऊ व कर्तबगार असे व बरेच दिवसपर्यंत राष्ट्रहितार्थ त्याने आपली शक्ति खर्चही केली. लढला नाही असा वर्ग एकच. तो म्हणजे जैन यतींचा होय. पण त्या वर्गाकडून लढाईची अपेक्षाही कोणी केली नव्हती.

१५. धर्मगुरूंचा अधःपात. पण प्रारंभीं प्रारंभीं जी युयुत्सु वृत्ति या ब्राम्हण, चारण, पुजारी, गोसावी इत्यादि वर्गांत विद्यमान होती ती पुढे तितक्या प्रमाणांत राहिली नाही. मठामंदिरांना सार्वजनिक व त्यांच्या पुरोहितांना, पुजाऱ्यांना व यतींना खाजगी इनामें, जहागिरी व वर्षासनें मिळाल्यानंतर त्यांच्या ठिकाणीं पुष्कळ प्रमाणांत ऐदीपणा व आळस उत्पन्न झाला. ह्या ऐतखाऊपणाचा उपभोग घेणारे हजारों लोक होते

म्हटलें तरी चालेल. विनाप्रयासाने व सुखासमाधानानें उदरंभरण होऊं लागल्याबरोबर देशभक्तीचा जोर हळू हळू कमी होऊं लागला आणि घरीं बसून स्वस्थपणें दोन घास पोटांत जात असतां व स्त्रीपुत्रांच्या सह-वासाचें सौख्य भोगावयास मिळत असतां जाणून बुजून लढाईच्या मैदानावर जाऊन व मरणाचा प्रसंग ओढवून घेऊन त्यांना दुःखार्णवांत कां लोटा? आमच्या पश्चात् त्यांची काय दशा होईल? ही भावना वाढू लागली. ज्या राष्ट्राने आपल्या पालनपोषणाची व्यवस्था केली, आपणास संरक्षण दिलें, आणि आपले व्यवसाय शक्य तितके निर्वेध चालावे अशी तरतूद करण्याचे प्रयत्न केले त्याच राष्ट्रावर पुढे आपत्तीचे डोंगर कोसळले तरी या आळशी व अधःपतित झालेल्या सुखलोलुप लोकांनी त्यास शारीरिक व आर्थिक साहाय्य करण्याचें मनांत आणलें नाही. सारांश जी संस्था प्रथम देशांतील ज्ञानादिकांच्या वृद्धीस कारणीभूत झाली व जी राष्ट्रीय आपत्तीच्या कित्येक प्रसंगीं हजारां शस्त्रधारी वीरांना युद्धोन्मुख वृत्तीने रणभूमीवर अवतीर्ण करती झाली; व म्हणूनच राष्ट्रीय सरकारने जिचा उत्तम प्रकारें प्रतिपाल केला तीच संस्था पुढे पुढे राष्ट्राच्या उतरत्या काळांत सुखासीन, मूर्ख, लोभी, आळशी व बंबठस लोकांचा अड्डा होऊन बसली. आणि त्यायोगें लढाऊ वीर उत्पन्न होण्याची एक खाण कायमची बंद झाली.

१६. राष्ट्राच्या उपयोगी न पडणारी संपत्ति. जी स्थिति धर्मसंस्थांशीं निगडित असलेल्या व्यक्तींची झाली तीच त्यांच्याशीं संबद्ध असलेल्या संपत्तीचीही झाली. आठव्या शतकांत वाप्पा रावळने प्रथम भगवान् एकलिंगजींच्या मंदिराची स्थापना केली. त्यानंतर शेकडों शिवमंदिरें राजस्थानांत निर्माण झालीं. आपल्या पूर्वजांनी निर्माण केलेल्या मंदिरांना देणग्या देणें व आपल्या स्त्रियांच्या आग्रहावरून नवीन मंदिरें उभारणें व त्यांनाही मोठमोठ्या नेमणुका करून देणें हा राजपूत राजांचा एक सर्वसाधारण क्रम असे. राजपुरुष व राजस्त्रिया ह्यांच्या मार्फत हिंदूंच्या व जैनांच्या मंदिरांना सारख्याच देणग्या मिळाल्या आहेत. राजघराण्यांतील स्त्रीपुरुषांव्यतिरिक्त देशांतील अनेक धार्मिक वृत्तीचे श्रीमंत स्त्रीपुरुष आपापल्या देणग्या या मठामंदिरांना देत. आठव्या

शतकापासून सुरू झालेली ही प्रथा पुढे सारखी वाढतच गेली व कालाच्या ओघावरोबर ह्या मठामंदिरांतून यती-पुजाऱ्यांजवळ अपार धनसंचय होऊं शकला. देशांतली एकपंचमांशापेक्षा अधिक जमीन त्यांना इनाम असल्याने तिच्यापासून होणाऱ्या कराच्या उत्पन्नास सरकारास मुकाबें लागलें व त्यामुळे अपरिमित आर्थिक हानि सोसावी लागली ही गोष्ट तर खरीच ! पण त्याहीपेक्षा दरवर्षाच्या नवीन देणग्या, नवीन वर्षासनें, नवीन जहागिरी, नवीन सुवर्णतुला-रौप्यतुला-रत्नतुला इत्यादिकांनी ह्या मठा-मंदिरांच्या व यती-पुरोहितांच्या संपत्तींत अतोनात भर पडत गेली व तितकेंच राष्ट्राच्या सार्वजनिक संपत्तीचें परिमाण कमी झालें. शेंकडो वर्षाची संपत्ति ह्या एकाच संस्थेंतून समुच्चित झाली. तिकडे देशांत शेंकडो लढाया, दुष्काळ व रोग निर्माण झाले व गेले तरी लोकांची वृत्ति पुनः त्यांना आधिदैविक आपत्ति समजून त्यांच्या शमनार्थ परमेश्वराची उपासना म्हणून मठामंदिरांना व यतीपुरोहितांना दानादि देण्याकडे अभिमुख होती ती तशीच कायम राहिली. राजघराण्यांतील अथवा अन्य श्रीमंत पुरुषांच्या घराण्यांतील धार्मिक गृहस्थांच्या स्त्रिया मेल्या की, दानाचा प्रवाह ह्या संस्थेकडे वळावयाचा हें ठरलेलेंच ! अशा तऱ्हेने ह्या धर्मसंस्था राजस्थानांत शेंकडो वर्षांच्या धनसमुच्चयाने अतोनात श्रीमंत झाल्या व आजही आहेत. सतराव्या शतकांत मथुरेहून नाथद्वान्यास येऊन वास्तव्य केलेल्या एकट्या श्रीकृष्णाच्या मंदिराची श्रीमंती आजघटकेस एखाद्या मोठ्या राजाहून अधिक आहे व भरतवर्षाच्या सर्वाधिकान्यास (व्हाईसरायास) जितकें मासिक वेतन मिळतें तितकें त्याच्या पुजाऱ्याचें उत्पन्न आहे.

ह्या एवढ्या अफाट समुच्चित संपत्तीचा राष्ट्राच्या आपत्तिनिवारणासाठी कवडीचा उपयोग झाला नाही. मठामंदिरांना अथवा यति-पुरोहितांना एकदा दानरूपाने दिलेली संपत्ति पुनः परत घ्यावयाची नाही अशी हिंदुधर्माची आज्ञा असल्याने एकदा राष्ट्रीय उत्कर्षाचा काळ ओसरून गेल्यानंतर जेव्हा शंभर शंभर दीडदीडशें वर्षे स्वातंत्र्याचीं युद्धें लढविण्याचा प्रसंग आला, प्रबळ शत्रूच्या आक्रमणाने जेव्हा राजकोष रिकामे झाले, प्रजा वारंवार लुटल्या जाऊन उध्वस्त झाल्याकारणाने त्यांची

अर्थोत्पादन करण्याची शक्ति जेव्हा पार नष्ट झाली, युद्धांच्या धुमाकुळीत देशाचा व्यापार जेव्हा अजीवात क्षीण झाला, आणि अशा तऱ्हेने राष्ट्रीय कोषागारांत संपत्ति येऊन पडण्याचे सर्व झरे जेव्हा आटून शुष्क झाले, तेव्हा ह्या मठामंदिरांत व यती-पुरोहितांजवळ अगणित संपत्ति विद्यमान असूनही ती राष्ट्राच्या मुळीच उतयोगी पडली नाही. त्यामुळे द्रव्याच्या अभावीं राजपूत राजांना सेना उभारतां आल्या नाहीत, कित्येक वेळां शत्रूबरोबर दोन हात करण्याची तयारी करतां आली नाही, रानावनांत व दऱ्याखोऱ्यांत पळून जाऊन वनवासी जीवन घालवावे लागलें, आणि ह्या सर्व गोष्टींचा परिणाम कधी मुसलमानांचें, कधी मराठ्यांचें, व अखेरीस इंग्रजांचें कायमचें पारतंत्र्य पत्करण्यांत झाला. द्रव्याच्या अभावीं राजपूत राजांना आपल्या मुलामुलींचीं लग्नें मराठा सरदारांकडून कर्जे काढून लावण्याची पाळी आली, मराठ्यांनी जबर खंडण्या बसविल्या तेव्हा राजस्त्रियांच्या अंगांवरील जड-जवाहीर व दागदागिने विकून त्या भराव्या लागल्या; पूर्वजांनी महत्प्रयासांनी संगृहीत करून ठेवलेल्या प्राचीन मोलवान वस्तू विकून त्यायोगें उत्पन्न झालेल्या द्रव्याच्या बळावर युद्धे चालवावीं लागलीं. परंतु मठा-मंदिरांतून व यती-पुरोहितांजवळ सांचलेल्या ह्या अपरंपार द्रव्यनिधीचा राष्ट्रास कवडीचा उपयोग झाला नाही; अथवा त्याच्या करंटचा मालकांनी, ज्या राजपुरुषांनी व ज्या राष्ट्रांने आपणास पोसून एवढें समृद्ध केले त्यांच्या आपत्प्रसंगीं स्वतःहोऊन त्यांना साहाय्य करण्याची कृतज्ञताबुद्धि व्यक्त केली नाही, असेंच म्हणणें अधिक उपयुक्त होईल.

१७. यशवंतराव होळकराचा प्रयत्न. राजपूत राष्ट्रांवर हे अर्थशोषणाचे प्रसंग अनेकवार आले. राणा प्रतापसिंहाच्या वेळेस राष्ट्रीय निधि संपल्याकारणाने त्यास अखेरीस देशनिर्वासनाचा विचार करावा लागला. परंतु त्याचा मंत्री भामासाह याच्या औदार्याने त्यास पुनः सेना उभारतां आली. जहांगीरच्या अफाट सेनासागराबरोबर अठरा वेळ युद्धांत हात मारून अमरसिंह यशस्वी झाला. परंतु त्या भयंकर अष्टादश युद्धांत राष्ट्रीय कोषागार संपूर्ण रिकामें झालें. त्याचाच परिणाम अमरसिंहाने मोंगलांचें अंशतः पारतंत्र्य पत्करण्यांत झाला. त्यानंतर पुनः राजसिंहावर

औरंगजेवाशी युद्ध करीत असतांना तोच प्रसंग आला. परंतु त्याचा पुत्र जयसिंह याने मोठ्या शर्थीने व बहादुरीने शत्रूचाच खजिना मारून राष्ट्रावरील आपत्ति टाळली. ह्यानंतर मराठ्यांची जळू ह्या राष्ट्रास लागली व तिने त्यांचें अतोनात अर्थप्राशन केलें. मराठ्यांच्या चौथ सरदेशमुखीच्या खंडण्या भरण्यापार्थीच त्यांना राजस्त्रियांच्या अंगावरील दागिने विकण्याची पाळी आली होती हें मागे सांगितलेंच आहे. त्या सुमारास अमरचंद बव्याने आपल्या कर्तवगारीने कांही दिवस राष्ट्रास बचाविलें. अखेरच्या भीर्मासहाजवळ फक्त पन्नास घोड्यांची पागा उरली व स्वपरिवाराच्या खर्चासाठी चितोड व मंडलगडच्या सरदारांवर त्यास अवलंबून राहावें लागलें. ही स्थिति एकट्या मेवाडच्या राजांची होय. जी स्थिति त्यांची तीच स्वातंत्र्याभिमानाने राहूं इच्छिणाऱ्या अन्य राजपूत राष्ट्रांची समजली पाहिजे. ह्यांपैकी एकानेही आपल्या देशांत भरणेच भरलेल्या मठा-मंदिरांच्या अथवा यतीपुरोहितांच्या संपत्तीची अभिलाषा धारण केली नाही. ह्या निर्लोभ वृत्तीने फार झालें तर त्या त्या राजाच्या वैयक्तिक चांगुलपणांत भर टाकली असेल. परंतु त्यायोगें राष्ट्राचा लाभ झाला अथवा हानि याचाही विचार केला पाहिजे. द्रव्याच्या अभावीं राष्ट्राचा नाश होऊं द्यावा की, पापपुण्याची काल्पनिक भीति वाजूस सारून मठा-मंदिरांत साचलेल्या ह्या संपत्तीचा राष्ट्रहिताच्या कामीं उपयोग करून घ्यावा ! या दोहोंतलें अधिक चांगलें कोणतें ? ह्या गोष्टीचा निःपक्षपात दृष्टीने विचार करून राजपूत राजांनी ह्या धर्मसंस्थांतील संचित संपत्तीचा उपयोग केला असता तर देशाचा लाभ झाला असता व तेंच कृत्य अधिक श्रेयस्कर व कल्याणप्रद झालें असतें असें म्हणण्याशिवाय गत्यंतर राहत नाही. पण राजपूत राष्ट्रांच्या एकाही राजास ही कल्पना शिवली नाही. नाही म्हणावयास मराठे सरदारांपैकी यशवंतराव होळकराने संपत्तीचें हें केंद्र बरोबर हुडकून काढलें होतें व राष्ट्रहितासाठी तिचा उपयोग करण्याचा प्रयत्नही केला होता. त्याने इंग्रजांबरोबर सुरू असलेल्या युद्धांत एकदोन वेळां नाथद्वान्याच्या मंदिराजवळून सुद्धा तीन तीन लाख रुपये खंडणी घेतली होती. यशवंतरावाचा हात जमता, त्यास इतर

मराठा सरदारांचें सहकारित्व प्राप्त होतें व इंग्रजांना घालवून देण्याच्या कार्याची संभवनीयता त्यास दिसून येती तर त्यासाठी त्याने हिंदूंचीं मठ-मंदिरें मारून देखील संपत्ति उकळण्यास कमी केलें नसतें असें त्याच्या पूर्वकृत्यांवरून म्हणतां येतें. आज यशवंतरावास राजपुतान्यांतील व इतरही सर्व ठिकाणचे हिंदु त्याने हिंदु मंदिरांवर आक्रमण केलें याबद्दल दोष देतात व जुलमी म्हणतात. परंतु त्याचा डाव यशस्वी झाला असता व इंग्रजी सत्तेचें उच्चाटण होऊन पुनः मराठी सत्ता प्रस्थापित झाली असती तर मठा-मंदिरांची जितकी संपत्ति त्याने लुटली होती त्याच्या दुप्पट त्यांना बहाल केली असती व त्याबद्दल आजच्या त्याला शिव्याशापांची लाखोली वाहणाऱ्या इतिहासकारांनीच त्याचें ' स्वातंत्र्यप्रेमाचें कृत्य ', ' सुवर्णाक्षरांनी लिहून ठेवण्यासारखें कार्य ' म्हणून गोडवे गायिले असते यांत शंका नाही. ज्या मठा-मंदिरांतील संपत्तीचा राष्ट्रावरील आपत्तीच्या काळांतही राष्ट्रास कांहीच उपयोग होऊं शकत नाही त्यांना ठेऊन काय चाटावयाचें आहे ? अशी वृत्ति असल्या निर्वाणीच्या प्रसंगीं यशवंतरावासारख्याच्या ठिकाणीं उत्पन्न होणें स्वाभाविक नाहीं काय ?

प्रकरण दुसरें

साहित्य आणि कला—त्यांचीं साधनें व विनाश

१. हिंदुस्थानचें अलेक्झांड्रिया. राजपुतांचा इतिहास जितका दीर्घकालीन तितक्याच प्रमाणांत ह्या राष्ट्रांत निर्माण झालेली साहित्य व कलेची संपत्ति विशाल असावयास पाहिजे. मोठमोठाले साके, कत्तली, युद्धें, प्रलय, दुष्काळ व सांथीचे रोग, आणि या सर्वांच्या जोडीस घडून आलेल्या निरनिराळ्या राज्यक्रान्त्या इत्यादि प्रकारच्या वेगवेगळ्या अवस्थांतून सतत हजार बाराशें वर्षे एखादें राष्ट्र गेल्यानंतर त्याने निर्माण केलेलें साहित्य व कला यांचा सांगोपांग व यथार्थ इतिहास प्राप्त करून घेणें जवळ जवळ अशक्य असतें. धामधुमीच्या व राज्यक्रान्तीच्या काळांत

राष्ट्रांचें ज्या अनेक गोष्टींनी नुकसान होतें तें मागेपुढे केव्हा तरी भरून निघण्याचा संभव असतो. परंतु साहित्य व कला यांचें एकदा झालेलें नुकसान मात्र केव्हाही भरून निघण्यासारखें नसतें. राजपूत राष्ट्रांचा उदय आठव्या शतकापासून झाला. आणि एकोणिसाव्या शतकांत तीं इंग्रजी सत्तेच्या आहारीं पडलीं. ह्या एवढ्या काळांत राजपुतांचें प्रधान राष्ट्र जें मेवाड त्याच्या राजधानीचा-चितोडचा-तीन वेळां विध्वंस झाला, जेसलमीरचा दोन वेळां विध्वंस झाला; व तीच दशा कमी अधिक प्रमाणांत जोधपूर, जयपूर इत्यादि राजधानीच्या शहरांची झाली. राजपूत राजांनी पिढ्यानुपिढ्या आपल्या देशांत शांतता व सुव्यवस्था राखण्याचा प्रयत्न करून आपल्या राजधान्या व देश संपन्न करावा आणि त्यानंतर एखाद्या क्रूर व जंगली मुसलमान बादशहाची त्यांवर वक्रदृष्टि झाली की, त्याने केवळ राजकीय दृष्ट्याच राजपूत राष्ट्रांचें मर्दन करून थांबू नये, तर जें जें म्हणून राष्ट्रांत संस्कृतिदर्शक सापडेल त्या प्रत्येकाचा-सौंदर्य, साहित्य व कलाविषयक गोष्टींचा-पार नाश करून टाकावा. हा नाश इतका भयंकर असे की, त्यास अलेक्झांड्रिया येथे ग्रीक लोकांनी संचित करून ठेवलेल्या ज्ञानभांडाराचा मुसलमानांनी तें शहर जिंकल्यावर जो विध्वंस केला त्याचीच उपमा शोभेल. पूर्वी कांही होतें किंवा नाही असा संदेह पुढच्यांस उत्पन्न व्हावा अशी परिस्थिति निर्माण होत असे. या विनाशाबरोबरच परचक्राशीं स्वातंत्र्याचें युद्ध लढत असतांना राजपूत राजांना स्वतःच आपला मुलूख बेचिराख करून टाकण्याची पाळी अनेकवार आली. राणा हंमीर व राणा प्रतापसिंह यांनी सतत वीसवीस पंचवीस पंचवीस वर्षे आपल्या हातांनी नंदनवनासारख्या आपल्या सुन्दर देशाचें ओसाड वाळवंट अथवा काटेरी बाभळींचें नुसतें रान बनवून टाकलें होतें. राणा अमरसिंहाने मोगल बादशहाशीं जीं एकंदर अठरा युद्धे केलीं त्यांत त्याचा सबंध मुलूख उध्वस्त झाला. राणा राजसिंहाने मेवाडतर्फे व त्याची भगिनी महाराजा अजितसिंहाची व जसवंतसिंहाची पत्नी हिने मारवाडतर्फे औरंगजेबासारख्या प्रबळ बादशहाबरोबर जेव्हा स्वातंत्र्याचें प्रखर समर केलें तेव्हा त्यांस देखील प्रथम असेंच आपलें सर्व राष्ट्र उजाड करून टाकावें लागलें होतें. शिवाय त्या घर्माघ, कलाकौशल्यपराङ्मुख, अरसिक व जुलमी बादशहाने राजस्थानांतील

शेंकडो मंदिरें उध्वस्त केलीं व ग्रंथालयें जाळून खाक केलीं. त्यानंतर राजपूत राष्ट्रांच्या अथःपाताच्या उत्तरकालांत चंद्रावत व शक्तावत इत्यादि भिन्नभिन्न राजपूत कुलांच्यामध्ये उद्भूत झालेलीं पारस्परिक वैमनस्यें व तदर्थ होणारीं युद्धें, शिंदेहोळकर इत्यादि मराठे सरदारांच्या आपसांतील लढाया, त्या उभयतांच्या राजपूत राजांबरोबर होणाऱ्या प्राणनाशक लढाया, इंग्रजी व फ्रेंच तोफांचे धूमधडाम, पेंढाऱ्यांचा उपद्रव वगैरे सतत शेंदोडशें वर्षें चाललेल्या धांगडधिंग्याने राजस्थानचा गजबजलेला प्रदेश अजीबात ओसाड करून सोडला होता. व्यापारी, साहुकार, आणि शांत वृत्तीने राहून परमार्थसाधन किंवा शास्त्रसेवा करणारे ब्राह्मण-पुरोहित अथवा जैन यती यांनी हजारांच्या संख्येने देशनिर्वासन केलें होतें. सारांश, वर वर्णन केल्याप्रमाणे आपत्तींच्या निरनिराळ्या प्रकारच्या ज्या एकाहून एक प्रचंड लाटा राजस्थानवर येऊन आदळल्या त्यामुळे राजपुतांच्या साहित्याचा व कलेचा केवढा भयंकर विनाश झाला असेल व त्यायोगें भारतीय संस्कृतीची केवढी प्रचंड हानि झाली असेल याची कल्पनाच करणें वरें !

२. आश्चर्यकारक प्रगति. इतक्या घोर विनाशानंतरही जे साहित्य व कलेचे अवशेष अद्याप राजस्थानांत शिल्लक राहिले आहेत त्यांवरून देखील तेथील चंद्र-सूर्यवंशीय राजांनी व त्यांच्या आर्य प्रजाजनांनी या बाबतींत किती आश्चर्यकारक प्रगति केली होती याची कल्पना करतां येण्यासारखी आहे. राजसमुद्र व जयसमुद्र यांसारखीं निव्वळ संगमरवरी पाषाणाने बांधून काढलेलीं सागरोपम विशाल सरोवरे, पिशोल्याचें नितांत रमणीय सारस व त्यांच्या आंत व काठांवर बांधण्यांत आलेलीं अप्रतिम राजमंदिरें, जयपूर व जोधपूर येथील अत्युत्कृष्ट व दृष्टि चकित करून सोडणारे सौंदर्यशाळी भव्य राजमहाल, दिवाणखाने व देवालयें, मोठमोठे गगनस्पर्शी विजयस्तम्भ व कीर्तिस्तम्भ, जैन यतींचे मोठमोठे मठ व कलापूर्ण निवासालयें, इत्यादि सहस्रावधि गोष्टी आजही राजस्थानांत विद्यमान असून त्या राजपूत जातीच्या कलाप्रियतेची व सौंदर्याभिज्ञतेची साक्ष पटवीत आहेत. आर्य संस्कृतीच्या अभिमानी अशा धर्मानुवर्ती राजपूत राजांनी स्वर्गकामनेने इष्टापूर्तांमध्ये म्हणजे मंदिरें, वापी, कूप, तडागादि-

कांचे उत्तमोत्तम नमुने निर्माण करण्यामध्ये पाण्यासारखा पैसा खर्च केला असल्यास त्यांत कांहीच आश्चर्यास्पद नाही.

३. स्फूर्तीचा निर्र्जर. एकट्या साहित्याच्या दृष्टीने जरी पाहिलें तरी उभ्या राजस्थानचा इतिहास निरनिराळ्या देशीविदेशी इतिहास-लेखकांना, नाटककारांना अथवा कथालेखकांना स्फूर्तीचा एक चिरंतन व सातत्यपूर्ण निर्र्जरच होऊन राहिला आहे असें दिसून येईल. संस्कृत, पाली, डिंगल, हिंदी, मेवाडी, मारवाडी, मराठी, बंगाली, गुजराथी, अरबी, फारशी, उर्दू, इंग्रजी व जर्मन भाषांमध्ये मिळून एतद्विषयक शेंकडो ग्रंथ निर्माण झाले आहेत व त्या सर्वांच्या आधारें राजस्थानचा एक सुसंबद्ध इतिहास निर्माण करण्याचें कार्य हिंदी पुरातत्त्ववेत्ते संपादन करीत आहेत. रायबहादूर गौरीशंकर ओझा सारख्या सतत चार तपें संशोधनकार्यामध्ये तपश्चर्या केलेल्या उत्तरहिंदुस्थानच्या रजवाड्यांमिंहू घातलेल्या राजस्थानच्या इतिहासाकरितां आधारादाखल घेतलेल्या ग्रंथांमध्ये ११० संस्कृत-पाली-प्राकृत भाषांतील ग्रंथ, ३१ हिंदी-गुजराथी-मराठी इत्यादि देशी भाषांतील ग्रंथ, २५ अरबी-फारशी-उर्दू इत्यादि मुसलमानी भाषांतील ग्रंथ आणि ७३ इंग्रजी व जर्मन भाषांतील ग्रंथ आहेत यावरून देखील वरील विधानाची यथार्थता ध्यानांत येण्यासारखी आहे.

४. प्राच्य इतिहासाची साधने. भरतवर्षाच्या सर्वच प्राच्य इतिहासाची साधने म्हणजे पुराण शिलालेख, ताम्रपत्रे, कीर्तिस्तम्भ आणि मंदिरादिकांवर खोदलेल्या प्रशस्ति ह्या होत. छापखान्याची कला ही तर अगदीच नवीन आहे. कागदावर लिहिण्याची कला मुद्रणकलेहून प्राचीन असली तरी पुराण म्हणण्याइतकी प्राचीन नाही-नव्हे आधुनिक म्हणण्याइतकी नवीन आहे. कागदाच्या पूर्वी ताडपत्रे अथवा भूर्जपत्रे यांवर लिहिण्याचा प्रघात असे. परंतु त्याहीपेक्षा प्राचीन काळांत मोठमोठ्या ताम्रपत्रांवर अथवा शिलाखंडांवर लिहिण्याचा प्रघात असे. आर्यसंस्कृतीचा ओघ आर्यावर्तातून राजस्थानांत वळल्यानंतर तेथेही ह्या शिलालेखांचा अथवा ताम्रपत्रांचा प्रघात सुरू झाला. शिलाखंडावर किंवा ताम्रपत्रावर अक्षरें खोदण्याचें काम फारच बिकट आहे यांत शंका नाही. त्यामुळे त्यावर लिहून लिहिणार तरी कितीसें लिहिणार? अशी शंका उत्पन्न होणें अगदी

स्वाभाविक आहे. परंतु सांप्रत उपलब्ध झालेल्या शिला, खडक, गुहा स्तूप, स्तम्भ, मठ, मंदिरे, तलाव, विहिरी, व ताम्राचीं स्वतंत्र दानपत्रे वगैरे शतावधि साधनांवरून असें स्पष्टपणे दिसून येते की, महाकाव्ये, नाटकें, प्रशस्त्या, इतिहासादिकांसारखे मोठमोठे साहित्यग्रंथ आणि जैनाचार्यांचे धर्मग्रंथ शिलादिकांवरच खोदून काढलेले आहेत. कागदावर अथवा भूर्जपत्रावर लिहिलेली वस्तु एकवेळ नष्ट होईल. परंतु शिला अथवा ताम्रपत्रे यांजवर खोदलेला लेख सहसा नष्ट होऊं शकत नाही. म्हणूनच हजार बाराशें वर्षांच्या संतताघातानंतरही थोड्या प्रमाणावर कां होईना पण प्राचीन साहित्य आज उपलब्ध होत आहे. गंगाधरकविवरचित 'मंडलीकचरित', अकराव्या शतकांत लिहिलेली 'भर्तृपट्टाची प्रशस्ति', 'हंमीरमदमर्दन' नाटक, वीसलदेवकृत 'हरकेली' नाटक, सोमेश्वरकविकृत 'ललितविग्रहराज' नाटक, नयनचंद्रसूरिकृत 'हंमीर महाकाव्य' इत्यादि अनेक लहान मोठे ग्रंथ शिलादिकांवरच लिहून ठेवलेले आहेत. प्राचीन कालापासून तो तहत अलीकडे अकबराच्या कालापर्यंत ज्यांवर इतिहास, काव्ये, नाटकें इ० ग्रंथ खोदलेले आहेत असे शिलाखंड सापडतात. राजे, सरदार, श्रीमंत लोक इत्यादिकांकडून मठ-मंदिरे व यती-पुरोहित इत्यादिकांना देण्यांत आलेल्या देणग्या, इनामें, जहागिरी, वगैरेचीं दानपत्रे ताम्रपत्रांवर खोदलेलीं आहेत.

५. इतिहासलेखनाची पद्धति. ह्या उपलब्ध प्राच्य साधनांवरून केवळ प्राचीन राज्यांचा राजकीय इतिहासच आढळून येतो असें नाही, तर साहित्य, कला, शिल्पशास्त्र, लिपिशास्त्र, राज्यसंस्था, समाज व धर्मसंस्था इत्यादिकांचाही इतिहास सापडतो. मंदिरे, तलाव, विहिरी अथवा मोठमोठे विशाल स्तूप वा स्तम्भ बांधून त्यांवर प्राचीन कालांतील अन्य देशांप्रमाणेच राजस्थानांतही सर्व गत वृत्तांत लिहून ठेवण्याची पद्धति असल्यामुळे साहित्य व कला या उभयतांचे प्रवाह बरोबरच वाहत आले आहेत. भरतवर्षातील लोकांना इतिहास लिहून ठेवण्याची सवय नाही असा आक्षेप त्यांच्यावर अनेक देशी-विदेशी विद्वानांकडून घेण्यांत येतो. परंतु हा आक्षेप घेणारांनी आमच्या संस्कृतीशीं अगदीच भिन्न संस्कृतीच्या लोकांनी या देशांवर किती भयंकर आघात केले, त्यांत आमचें वाङ्मय,

संस्था, कला इ० अनेकविध गोष्टी कशा नाश पावल्या—नव्हे बुद्धिपुरःसर नष्ट करण्याचा कसा प्रयत्न करण्यांत आला, इंग्रजी राज्य आल्यावर सुद्धा नूतन प्रभूंनी व त्यांच्याबरोबरच जर्मन, परेंच, डच इत्यादि संशोधकांनी या देशांतील संस्कृतीचे असे लहान मोठे संस्कृत प्राकृत हस्तलिखित ग्रंथ, शिलालेख, ताम्रपत्रे इ० साधने शेंकडो हजारांच्या प्रमाणांत कशी आपापल्या देशांत लांबविली व तेथील वस्तुसंग्रहालयांत साठवून ठेविली, इंग्रजी अमदानीच्या प्रारंभी या देशांत जे मोठमोठाले दुष्काळ पडले व भीषण स्वरूपाचे सांथीचे रोग पसरले त्यांत साहित्यसेवी विद्वानांची मोठमोठी कुटुंबेच्या कुटुंबे कशी गारद झाली असावीत व त्यांच्या घरी संगृहीत केली असलेली त्यांच्या पूर्वजांची ग्रंथसंपत्ति कशी नाश पावली असावी, इत्यादि अनेकविध गोष्टी लक्षांत घेणे अवश्य आहे.

वास्तविक राजपुतांनी निर्माण केलेल्या ऐतिहासिक साहित्याविषयी याच प्रकरणांत पुढे विवरण येणारच आहे. परंतु जातां जातां येथे भारतीय-यांत इतिहासलेखनाची प्रथा होती व त्यांच्या अन्य अनेक विषयांवरील ग्रंथांबरोबरच ऐतिह्य ग्रंथांचाही कसा नाश झाला असावा याचा उल्लेख करावासा वाटला इतकेंच !

६. राणा कुंभाची साहित्यिक योग्यता. सामान्यतः राजपूत राजे मोठे सुविद्य असत. त्यांच्यापैकी बहुधा प्रत्येकाच्या बाबतींत “तो मोठा विद्वान् होता, तो स्वतः कवि असून विद्वानांचा परामर्ष घेणारा होता,” असेच उद्गार सापडतात. त्यांपैकी अनेकांनी स्वतः ग्रंथरचना केली असून आपल्या आश्रयाखाली निरनिराळ्या विद्वानांकडून ग्रंथरचना करविलीही आहे. इतिहास, काव्य, नाटक, संगीत, शिल्प, आयुर्वेद, ज्योतिष इत्यादि अनेक शास्त्रांवर त्यांनी स्वतः ग्रंथरचना केली आहे अथवा विद्वानांकडून करविली आहे. मेवाडच्या गादीवर जितके राजपुरुष बसले त्यांत अक्षरशत्रु असल्याबद्दल एकाचाही उल्लेख आढळत नाही.

समस्त राजपूत राजांमध्ये राणा कुंभकर्ण उर्फ कुंभ याचा विशेष उल्लेख करण्यासारखा आहे. राणा कुंभाच्या साहित्यसेवेचा वृत्तान्त राजपूत राजांच्या उपलक्षणार्थ येथे देत आहें. राणा कुंभ १५ व्या

शतकांत झाला. राणपूरच्या प्रसिद्ध जैनमंदिरांतील शिलालेखामध्ये त्याचा पुढीलप्रमाणे उल्लेख केला आहे:—

“... प्रथित हिंदुसुरत्राणविरुदस्य, सुवर्णसत्रागारस्य, षड्दर्शनधर्माधारस्य, चतुरंगवाहिनीवाहिनीपारावारस्य, कीर्तिधर्मप्रजापालनसत्वादिगुणक्रियमाणश्रीरामयुधिष्ठिरादिनरेश्वरानुकारस्य, राणाकुंभकर्णसर्वोर्वीपतिसार्वभौमस्य । ”

वरील लेखांत राणा कुंभाच्या अनेकगुणोल्लेखावरोबरच तो ‘षड्दर्शनधर्माधार’ होता असें म्हटले आहे. त्यावरून हिंदुतत्त्वज्ञानाच्या सहाही दर्शनांमध्ये तो पारंगत असल्याचे दिसून येते. त्याचप्रमाणे चितोडच्या सुप्रसिद्ध कीर्तिस्तंभावर खोदण्यांत आलेल्या प्रशस्तीमध्ये कुंभाविषयीं—

“कीर्तिः शेषसरस्वतीविजयिनी यस्यामला भारती । ”

असे स्वच्छ उद्गार काढले आहेत. राणा कुंभाने कुंभलगड उर्फ कोमलमीरचा जो सुप्रसिद्ध किल्ला बांधला त्यांत त्याचे आज्ञेवरून ‘कुंभलगड-प्रशस्ति’ नामक काव्य खोदण्यांत आले असून सदर काव्यांत त्याच्या कारकीर्दीचे बरेच वर्णन आले आहे. परंतु ‘एकलिंगमाहात्म्य’ नामक जो ग्रंथ कुंभाने रचविला त्यांत त्याची सर्वांत उत्कृष्ट अशी साहित्यिक योग्यता व सर्वज्ञता खालीलप्रमाणे वर्णन केली आहे—

वेदा यन्मौलिरत्नं स्मृतिविहितमतं सर्वदा कंठभूषा
मीमांसे कुंडले द्वे हृदि भरतमुनिव्याहृतं हारवल्ली ।

सर्वांगीणं प्रकृष्टं कवचमपि परे राजनीतिप्रयोगाः

सार्वज्ञं विभ्रदुच्चैरगणितगुणभूर्भासते कुंभभूपः ॥

“ज्याने वेद हा चूडामणि, स्मृतिमान्य मत कंठाभरण, मीमांसा (दोन) हीं कुंडले, भरत मुनीचे शास्त्र हा छातीवर रुळणारा हार, अनेक राजनीतीचे प्रयोग हेंच सर्वांगकवच धारण केले आहे असा सर्वज्ञता धारण करणारा कुंभराणा अगणित गुणांची खाण भासतो.” वरील श्लोकाच्या पुढील श्लोकांतच ‘अष्टव्याकरणी’, ‘षट्दर्की’, ‘साहित्याच्या रंगभूमीवर क्रीडा करणारा,’ ‘सिद्धांताच्या घनदाट अरण्यांत वसति करणारा’ अशा प्रकारचा कुंभ नृपति ‘प्रज्ञास्फुरत्केसरी’ असल्याबद्दल वर्णन आले आहे.

७. संगीतशास्त्राचा मार्मिक अभ्यासू. एवंच राणा कुंभ साहित्यशास्त्राचा अष्टपैलू उपासक तर होताच, पण त्याबरोबरच कला व सौंदर्य यांवाही तो अतिशय भोक्ता होता याबद्दलही प्रमाणें उपलब्ध ज्ञालीं आहेत. विशेषतः संगीतशास्त्राचा तो मोठा मार्मिक अभ्यासू असून त्या शास्त्रावर त्याने स्वतः ग्रंथरचना केली असल्याबद्दल चितोडच्या 'किर्तिस्तम्भप्रशस्ती'मध्ये उल्लेख केला आहे.

आलोड्याखिलभारतीविलसितं संगीतराजं व्यधात् ।

औद्धत्यावधिरंजसा समतनोत् सूडप्रबन्धादिकम् ॥

“अखिल भारतीच्या विलासाचें आलोडन करून त्याने 'संगीतराज' व 'सूडप्रबन्ध' नामक ग्रंथांची रचना केली”—

असें सदर प्रशस्तीतच म्हटलें आहे. कुंभाने 'संगीतमीसांसा' नामक आणखी एक ग्रंथ गायनशास्त्रावर रचला असल्याचाही उल्लेख आहे. संगीतज्ञांना मुग्ध करून सोडणाऱ्या जयदेव कवीच्या 'गीतगोविंद' नामक काव्यावर त्याने 'मुरारिरसप्रस्यन्दिनी' अशी 'रसिकप्रिया' नामक आनंद उत्पन्न करणारी टीका लिहिली असल्याबद्दलही सदर प्रशस्तीत म्हटलें आहे; आणि ह्या टीकेमध्ये—

'यस्यानंगकुतूहलैकपदवी कुंभल्लदेवी प्रिया'

आणि 'महाराज्ञी श्री अपूर्वदेवीहृदयाधिनायेन महाराजाधिराजश्रीकुम्भकर्णमहीमहेन्द्रेण' अशा शब्दांत आपल्या कुंभल्लदेवी व अपूर्वदेवी ह्या दोन प्रिय राण्यांचा मोठा औचित्यपूर्वक उल्लेख करून कुंभाने स्वतःची रसज्ञता व शृंगारप्रियता प्रकट केली आहे. 'संगीतरत्नाकर' नामक ग्रंथावरही त्याने टीका लिहिली आहे. गीतगोविंदाच्या कर्त्याप्रमाणेंच कुंभानेही विविध रागतालांमध्ये गाण्यासारखीं अनेक देवतांचीं गीतें लिहिलीं आहेत, त्यांचा एकलिंगमाहात्म्य नांवाच्या ग्रंथांत 'कुंभकर्णमहेन्द्रेण विरचिते मुखवाद्यक्षीरसागरे रागवर्णनो नाम'क अध्यायांत संग्रह करण्यांत आला आहे.

“सकलकविनृपालीमौलिमाणिक्यरोचि—

मधुररणितवीणावाद्यवैशद्यविन्दुः ।”—

ह्या कीर्तिस्तम्भप्रशस्तीतील श्लोकांत कुंभाला सकलकविनृपाली० म्हणजे सर्व कवींचा राजा आणि वीणावाद्यवैशद्यविंदुः म्हणजे वीणा वाजविण्यांत कुशल व त्यांतून मधुर मधुर स्वरालाप काढणारा, रसाळ-वाणीचा व त्यामुळेच प्रेमरूपी चातकावर पयोदाप्रमाणे वृष्टि करणारी अशी रसभावपूर्ण दृष्टि धारण करणारा इत्यादि विशेषणांनी गौरविले आहे. ह्याव्यतिरिक्त त्याने कर्नाटक, मेदपाट (मेवाड), सुमहाराष्ट्र इत्यादि ठिकाणच्या भाषांचे ज्यांत प्रयोग केलेले आहेत अशीं चार उत्तम नाटकें देखील लिहिलीं आहेत. नाट्यशास्त्रावर त्याचा उत्कृष्ट अधिकार असून त्याला तत्कालीन विद्वानांनी अभिनव भरतमुनि अशी पदवी मोठ्या बहुमानाने अर्पण केली होती. नाट्यशास्त्राच्या बाबतींत नंदिकेश्वराचें मत त्यास विशेष ग्राह्य असावें असें त्याच्या 'नंदिकेश्वरमतानुवर्ती' ह्या विशेषणावरून दिसून येतें.

८. शिल्पशास्त्रावरील ग्रंथरचना. राणा कुंभाने संगीत व नाट्यशास्त्रावर रचलेल्या ग्रंथांविषयीं वर वर्णन केलेच आहे. 'कुंभलगडप्रशस्ति' व 'कीर्तिस्तम्भप्रशस्ति' हे काव्यग्रंथ असले तरी प्राधान्येकरून ऐतिहासिक आहेत व कुंभापूर्वीच्या अनेक राजांचीं वर्णनें त्यांत आली आहेत. काव्य, इतिहास, नाट्य, संगीत इत्यादि विषयांवरील ग्रंथां-बरोबरच त्याने शिल्पशास्त्रावर देखील इतरांकडून ग्रंथरचना करविली आहे. 'देवतामूर्तिप्रकरण', 'प्रासादमंडन', 'राजवल्लभ', 'वास्तुमंडन', 'वास्तुशास्त्र', 'वास्तुसार' आणि 'रूपावतार' इतके शिल्पशास्त्रावरील ग्रंथ सूत्रधारमंडन नामक स्थापत्यविशारदाकडून कुंभाने लिहवून घेतले होते. सदर सूत्रधारमंडनाचा बंधु नाथा व पुत्र गोविंद हे दोघेही तितक्याच योग्यतेचे शिल्पज्ञ असून त्यांनी अनुक्रमे 'वास्तुमंजरी' आणि 'उद्धार-धोरणी', 'कलानिधि' व 'द्वारदीपिका' नामक ग्रंथ कुंभाच्याच आश्रया-खाली लिहिले. चितोडला जो प्रसिद्ध कीर्तिस्तम्भ कुंभाने उभारविला त्यावरील प्रशस्तीबरोबरच, अशा प्रकारच्या कीर्तिस्तम्भांच्या रचनेसंबंधीं एक शिल्पशास्त्रावरील ग्रंथ जय व अपराजित ह्या प्रसिद्ध शिल्पज्ञांच्या मतानुसार लिहविला.

९. सौंदर्य व कलेची मूर्तामूर्त उपासना. राणा कुंभाची साहित्यसेवा कशी व्यापक व सर्वगामी होती याची वरील वर्णनावरून कल्पना

येऊं शकेल व त्यावहूनच राजपूत राजे विद्येचे किती अनुरागी होते याचाही सहज कयास करतां येईल. साहित्याप्रमाणेच कुंभाने केलेली कलोपासना देखील सर्वतोभद्र अशीच असून ती सुद्धा राजपूत राजांच्या संबंधाने उपलक्ष-णार्थच घेतली पाहिजे. सौंदर्य व कला ह्यांचा अमूर्त असा एक भाग जसा साहित्याशी संलग्न आहे तसाच त्यांचा दुसरा मूर्त भाग वास्तुशास्त्र अथवा स्थापत्य याशी संघटित आहे. साहित्यकाराची लेखणी, गायनाचार्याची वीणा अथवा चित्रकाराची कुंचली रसिक मनुष्याच्या हृदयावर जो परिणाम घडविते तोच मूर्तिकाराची हातोडीही घडवून आणते. म्हणूनच तिच्या प्रतापाचें वर्णन करण्यासाठी साहित्यशास्त्र्यांनाही आपली वाणी व लेखणी झिजवावी लागते. लेखणी, तंत्रो व कुंचली ह्या तीनही पदार्थापेक्षा हातोडी कठोर आहे; आणि कागद, वीणा व पट ह्यांच्यापेक्षा ज्या पाषाणावर मूर्तिकारास आपलें कौशल्य वेचावें लागतें तो पाषाण कितीतरी पट कठोर आहे. हातोडी कठोर ! दगड कठोर ! पण त्या हातोडीने त्याच दगडावर उमटणारी प्रतिमा मात्र इतकी नयनाभिराम असते, की त्या एकटीत साहित्य, संगीत व कला ह्यांचें अत्युत्कट मिश्रण झालेलें आढळून येतें. शिवाय प्रत्यक्ष दर्शनामध्ये मूर्तीची भव्यता वरील तीनही पदार्थापेक्षा अधिक हृदयग्राही असते ती वेगळीच ! अशी स्थिति आहे म्हणूनच कलेचा मूर्तभाग शिल्पशास्त्राशी निगडित आहे असें जें वर म्हटलें आहे तें अगदी यथार्थ होय.

राणा कुंभ सौंदर्य व कला ह्यांच्या मूर्तामूर्त अशा उभय विभागांचा उपासक होता. प्रस्तुत स्थळीं त्याच्या सौंदर्य व कला ह्या मूर्त विभागाच्या उपासनेबद्दल विवरण करावयाचें आहे. मेवाडच्या ८४ किल्ल्यांपैकी ३२ किल्ले एकट्या कुंभाने स्वतः बांधविले होते. त्याने चित्रकूट म्हणजे चित्तोडच्या किल्ल्याचा विशेष प्रबन्ध करून त्याला 'विचित्रकूट' म्हणजे निरनिराळ्या प्रकारच्या बुरुजांनी युक्त केला होता. प्रथम ह्या किल्ल्यावर जाण्यास रथमार्ग नव्हता व त्यामुळे लोकांना फार त्रास होत होता. म्हणून कुंभाने ' भव्यां सदथपद्धतिं जनसुखायाचूलमूलं व्यधात् । ' म्हणजे लोकांच्या सुखाकरितां वरच्या टोकापर्यंत भव्य असा रथमार्ग तयार करविला. चित्तोडच्या किल्ल्याच्या तटास रामरथ्या, हनुमानगोपुर, भैरवांक-

विशिखा, महालक्ष्मीरथ्या, चामुंडाप्रतोली, तारारथ्या आणि राजप्रतोली नामक सुंदर दरवाजे निर्माण केले. ह्या दरवाजांचें 'मनोरम, भव्य, रम्यलीलागवाक्ष, शोभायमान' हीं विशेषणें लाऊन वर्णन केलेलें आढळतें. त्यांत कित्येक ठिकाणीं स्फटिक, रत्नें इत्यादि बसविलेलीं आहेत व त्यांची शोभा शरदृतूतील मेघांप्रमाणे दृश्यमान होत आहे असेंही त्यांविषयीं म्हटलेलें आहे. चितोडचा भव्य विजयसूचक कीर्तिस्तम्भ कुंभानेच उभारला. असा भव्य व भव्यतेने अधिक शोभायमान दिसणारा विजयस्तम्भ भरतवर्षातच काय पण जगाच्या पाठीवर अन्यत्रही विरळाच आढळेल.

कुंभस्वामी, आदिवराह इत्यादिकांचीं मंदिरे, रामकुंड, रहाट बसविलेल्या कित्येक वापी व कूप त्याने बांधविलीं आहेत. त्याचप्रमाणे कित्येक तलावही त्याने निर्माण करविले आहेत. कुंभमेरू ऊर्फ कुंभलगडचा किल्ला हें त्याचें चिरस्थायी स्मारक होय. भगवान् एकलिंगजीच्या मंदिराचा जीर्णोद्धार करून त्यास त्याने मंडप, तोरण, ध्वजादंड व कळस यांनी अलंकृत केले. अबूच्या अचलेश्वराजवळ अचलदुर्गाचीही त्यानेच प्रतिष्ठा केली. कुंभलगडच्या किल्ल्यांत त्याने जी सुंदर बाग निर्माण केली तिचें कुंभलगडप्रशस्तीत पुढीलप्रमाणे काव्यपूर्ण वर्णन केले आहे:—

वृन्दावनं चैत्ररथं च नन्दनम् मनोज्ञभृंगध्वनिगंधमादनम् ।

नृपाललीलाकृतवाटिकाभिषात् वसन्त्यमून्यत्र समेत्य भूधरे ॥

सारांश, राजस्थानचे हिंदी इतिहासलेखक पुरातत्त्वभूषण रायब-
हादूर ओझाजी म्हणतात त्याप्रमाणे कुंभ मोठा "विद्यानुरागी, विद्वानांचा सन्मानकर्ता, साहित्यप्रेमी, संगीताचार्य, नाट्यकलाकुशल, कविशिरोमणि, अनेक ग्रंथांचा रचयिता, वेद, स्मृति, व्याकरण, दर्शन, उपनिषदे इत्यादींचा मोठा ज्ञाता, संस्कृतादि अनेक भाषांत प्रवीण आणि शिल्पाचा पूर्ण अनुरागी होता. त्याच्या शिल्पपरिचयाच्याच साक्षिस्वरूप चितोडचा दुर्ग, तेथील प्रसिद्ध कीर्तिस्तम्भ, कुंभस्वामीचें मंदिर, चितोडचा रथमार्ग व दरवाजे, एकलिंगजीचें मंदिर व त्याच्या पूर्वेचा कुंभमंडप, कुंभलगडचा किल्ला, तेथील कुंभस्वामीचें देवालय, अबूवरील अचलदुर्ग इत्यादि गोष्टी आजपर्यंत विद्यमान असून त्या प्राचीनवस्तुसंशोधक आणि शिल्पप्रेमी निरीक्षकांस मुग्ध करून टाकीत आहेत."

१०. साहित्यसेवी स्त्रिया. राजपूत राजांच्या उपलक्षणार्थ राणा कुंभाची साहित्यसेवा व कलाभिज्ञता यांचें वर जरा सविस्तर वर्णन केले आहे. पण पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे हे दोन्ही गुण बहुतेक राजपूत राजांत विद्यमान होते; व ज्यांच्या ज्यांच्या ठिकाणी त्यांना हे गुण आढळून आले त्या सर्वांचा त्यांनी सादर पुरस्कार केला. बाप्पा, रायमल, प्रताप, अमरसिंह, राजसिंह, जयसिंह, सवाई जयसिंह इत्यादि अनेक राजपूत राजांची उदाहरणे याबाबत देतां येण्यासारखी आहेत. त्या प्रत्येकाच्या साहित्यसेवेचें पृथक् वर्णन करतों म्हटल्यास तें ह्या एवढ्याशा ग्रंथांत तरी शक्य नाही. याप्रमाणें राजस्थानचे राजपुरुषच साहित्यसेवी, विद्वानांचा परामर्ष घेणारे व विद्येस उत्तेजन देणारे झाले असें नव्हे. तर त्यांच्या घराण्यांतील अनेक स्त्रियांनीही या बाबतींत चांगलें नांव कमाविले आहे. वैराग्य, साधुत्व, प्रेमळपणा, भगवद्भक्ति वगैरे गुणांनी प्रातःस्मरणीय बनलेल्या एकट्या मीराबाईचेंच नांव वरील विधानाची सत्यता पटविण्यास पुरेसें आहे. तिचा संतानुराग, तिची भक्तिरसाने ओथंबलेली मधुर पदं, त्यांमध्ये दिसून येणारा तिचा साहित्य व शास्त्र यांचा व्यासंग, भगवताच्या ठिकाणी असलेली तिची अपूर्व निष्ठा व तदर्थ प्राणासह वाटेले तो स्वार्थ-त्याग करण्याची तिची तत्परता, यांमुळे तिचें नांव राजस्थानांतच काय पण उभ्या भरतवर्षांत सर्वतोमुखीं झालें आहे. या देशांत असें एक तरी हिंदूचें घर असेल काय की, ज्यांत 'मीरा का प्रभु गिरिधर नागर' तिच्याच शब्दांत आळविला जात नसेल ? भक्तिपर पदांच्या बरोबरच गीतगोविंदाच्या धाटीवर 'रागगोविंद' नामक तिच्या गीतकांचा संग्रहही उपलब्ध झाला आहे. मीराबाईप्रमाणेच किरणमयी, चंपादे, कर्णावती इत्यादि अनेक राजस्त्रियांची उदाहरणे देण्यासारखी आहेत.

११. कर्नल टॉडचा अभिप्राय. राजस्थानचा इतिहास-लेखक कर्नल टॉड म्हणतो—“छगताई (मोगल) घराण्यांतील राजांच्या साहित्यिक योग्यतेशीं त्यांच्या समकालीन युरोपियन राजांच्या साहित्यिक योग्यतेची जर तुलना केली तर आशियाखंडांतील राजांचेंच पारडें जड भरेल. मग युरोपच्या बाजूने पारड्यांत एलिझाबेथ व फ्रान्सचा चौथा हेन्री असले तरी पर्वा नाही. मोगल राजांत इतिहासकार, कवि,

ज्योतिषी, राज्यसंस्थांचे प्रस्थापक, धर्मप्रणेते, योद्धे व सेनानी इत्यादि गुणान्वित पुरुष झाले. ते आजही सादर प्रशंसेस पात्र आहेत.” या प्रमाणे युरोपीय व मोंगल राजे यांची तुलना करून राजपूत राजांच्या योग्यतेविषयी कर्नल टॉडच पुढे म्हणतो—“मेवाडच्या राजांचीं केवळ पत्रें जरी जमा केलीं व वाचलीं तरी त्यावरून सुद्धा ते इतर सर्व मनुष्यजातीपेक्षा श्रेष्ठ आहेत असें दिसून येईल. आपल्या पूर्वंजांच्या ज्ञानाविषयीं ते जें कांही बोलत असतात तो केवळ भाषेचा अलंकार नव्हे. त्यांत सत्यार्थच भरलेला असतो. त्यांना जी शिकवणूक देण्यांत येते तिला अत्यंत पवित्र मानण्यांत येतें. आणि युरोपांतील कोणत्याही विश्वविद्यालयीन शिक्षणापेक्षा ती अधिक जबाबदारीची अतएव श्रेष्ठ दर्जाची असल्याचें दिसून येतें. कारण त्यांच्या शिक्षणांतून मनुष्यास आवश्यक अशी ज्ञानाची एकही शाखा वगळली जात नाही.” परंतु अद्याप पावेतों राजपूत राजांच्या वास्तविक योग्यतेचा यथार्थ इतिहास निर्माण झालेला नसल्याने व सामान्य वाचकांचें ज्ञान इंग्रजी व तदनुकारी देशी इतिहासकारांनी विकृत करून ठेवलेलें असल्याने त्याची आपणास नीटशी कल्पना येऊं शकत नाही.

१२. सरस्वतीच्या मंदिरांतील दालनें. आतापर्यंत उपलब्ध झालेल्या साधनांवरून पाहतां राजस्थानांत निर्माण झालेल्या साहित्याचे काव्येतिहासविषयक, नाट्यविषयक, धार्मिक आणि शास्त्रीय असे विभाग पडतात. शास्त्रीय विभागांत आयुर्वेदशास्त्र, शिल्पशास्त्र, संगीतशास्त्र, ज्योतिषशास्त्र इत्यादि शास्त्रांचा अंतर्भाव होतो. आयुर्वेदशास्त्रांत पशु व मनुष्य या उभयतांच्या चिकित्सेच्या ज्ञानाचा, गायनशास्त्रांत गायन-वादन-नर्तन इत्यादि उपशास्त्रांचा आणि ज्योतिषशास्त्रांत खगोलज्ञान, राशिज्ञान, गणितशास्त्र इत्यादिकांचा समावेश होतो. सरस्वती-देवीच्या मंदिरांतील आजपर्यंतच्या उपलब्ध दालनांपैकी हींच प्रधान दालनें होत हें कोणासही कबूल करावें लागेल.

समाजाच्या सुधारणेचें आणि जिवंतपणाचें एकमात्र लक्षण म्हणजे त्याची वर्धमान ज्ञानपिपासा हें होय. एखादा समाज या ज्ञानाविष्काराच्या बाबतींत एक पाऊल पुढे असेल, एखादा मागे ! पण या पथावर चाल-

णारा प्रत्येक समाज सुधारलेला व सुसंस्कृत असाच समजला पाहिजे. या दृष्टीने पाहिले असता राजपुतांचा समाज कोणाही पाश्चिमात्य समाजापेक्षा मागासलेला अथवा असंस्कृत होता असे कोणासही म्हणता येणार नाही. किंबहुना विद्याभिरुचि व ज्ञानार्जन या बाबतीत कित्येक प्रसंगी तो पुढेच असलेला आढळून येईल. पुढील विवरणावरून त्या काळी ज्ञानाच्या उपलब्ध असलेल्या वर वर्णिलेल्या बहुतेक सर्व शाखांत त्याने प्रशंसनीय प्रगति केली होती असे दिसून येईल व त्यायोगे भारतीय संस्कृतीच्या गौरवांत त्याने मोठी भर टाकली आहे असेच कोणासही कवूल करावे लागेल.

१३. काव्येतिहासाच्या गंगायमुना. काव्य आणि इतिहास हे अनोन्यसंश्रयी विषय होत. त्या दोहोंचेही प्रवाह सर्वदा एकमेकांत मिसळून वाहत असतात. इतिहासाचा प्रवाह म्हणजे गंगा होय तर काव्याचा यमुना ! गंगेच्या सुनिर्मल व सिकताशुभ्र जलाप्रमाणे इतिहास विशुद्ध व संशोधित अशा सत्य घटनांवर उभारलेला असतो; तर यमुनेच्या अथवा कालिंदीच्या नीलमनोहर जलाप्रमाणे काव्याची प्रतिभा कल्पनेच्या लहरींवर विलास करीत असते. इतिहास व काव्य ह्यांच्या गंगायमुना उत्तानदृष्टि मनुष्यास जरी भिन्न भिन्न दिसत असल्या तरी तत्त्वदर्शी मनुष्यास त्या संलग्न होऊन एकरूपाने वाहत आहेत असेच आढळून येईल. सहृदय मनुष्याच्या अंतःकरणांत अनुकूल संवेदना उत्पन्न करण्यासाठी इतिहासांतील रोमांचकारी कथानके कवि निवडून घेतो व आपल्या प्रतिभेचे सोनेरी पाणी चढवून त्यांस अधिक रमणीय स्वरूप प्राप्त करून देतो. इतिहासांतील शुद्ध व सत्य घटनांना त्यांच्या निर्व्यजिमनोहर स्वरूपांत निवडून त्यांवर आपल्या विभिन्न रसांचा पोषाख आणि विविध अलंकारांची आभूषणे कवि चढवितो व त्यांना लोकांच्या समोर ठेवतो. अशा तऱ्हेने काव्याची उभारणी प्रायः ऐतिहासिक घटनांवरच होत असल्याने काव्यांतून इतिहास व इतिहासांतून काव्यविषय तत्त्वान्वेषी वाचकांस विविक्त करून घ्यावे लागतात. ह्यूमसारख्या पाश्चिमात्य तत्त्वज्ञानेही “कवि आपल्या कल्पनेच्या भरारीने निश्चित स्वरूपाचा इतिहास कितीही विकृत करीत असला आणि विलक्षण निरंकुशतेने सत्यास हवे तसे रूप देत असला तथापि त्यालाही आपल्या अतिरिक्त अतिशयोक्तींना इतिहासाच्याच साधारण

पायावर उभें करावें लागतें, " ह्या आपल्या प्रसिद्ध वचनांत हेंच तत्त्व प्रतिपादन केलें आहे. राजपुतांच्या इतिहासाकडे पाहतांना हेंच तत्त्व दृष्टीसमोर ठेवणें अवश्य आहे. राजस्थानांतील साहित्योपासकांनी राजस्थानचा इतिहास काव्याच्या रूपांत वर्णिलेला आपणास आढळेल. तेव्हा राजस्थानी संस्कृतीच्या अभ्यासकाने विवेचकबुद्धीने इतिहास कोणता व काव्य कोणतें याची योग्य निवड करून ती वाचकांसमोर मांडली पाहिजे.

१४. चारणांची अभिनव संस्था. कोणाही अन्य देशापेक्षा राजस्थानांत प्राचीन पूर्वजांचा इतिहास कायम ठेवण्याची पद्धति अभिनव आहे. ती म्हणजे चारणांची होय. राजस्थानांतील प्रत्येक राजाच्या— राजाच्याच काय, सरदाराच्या देखील—पदरीं चारण बाळगलेले असतात. ह्या चारणांचें काम आपल्या धन्याच्या व त्याच्या पूर्वजांच्या संपूर्ण वंशाचा इतिहास अवगत करून घेणें, कंठस्थ करणें आणि जरूर पडेल त्या वेळीं निवेदन करण्यास सिद्ध असणें हें होय. केवळ राजाच्या दरबारांत बसून राज्यांत घडणाऱ्या घटनांची दप्तरांत नोंद करणाऱ्या बखरकारापेक्षा अथवा तवारिखवाल्यापेक्षा या चारणांचें काम फार वेगळें आहे. केवळ वंशावळचा जतन करून ठेवणें एवढेंच त्यांचें काम नाही, तर मोठमोठ्या कीर्तिमान पुरुषांचे पराक्रम व त्यांचीं अन्य भव्य कृत्यें निवडून त्यावर स्फूर्तिप्रद काव्यरचना करणें आणि प्रसंगानुसार आपल्या कविता-गायनाने देशांतील लोकांना, सरदारांना व राजांनाही महत्कार्य संपादनासाठी उत्स्फूर्त करणें हेंही काम त्यास करावें लागतें. देशांतील सरदार आपापल्या सेनेसह जेव्हा शत्रूशीं सामना करण्यासाठी जातात तेव्हा हे चारणही कटीस कृपाण बांधून त्यांच्याबरोबर समरांगणावर उपस्थित असतात व युद्धाच्या ऐन धुमाळींत आपल्या स्फूर्तिप्रद गायनाने स्वपक्षाच्या सैनिकांच्या ठिकाणीं आवेश निर्माण करतात. चारण स्वतः उत्तम लढवय्ये असून जातीने शत्रूवर प्रहार करीत असतांना अथवा शत्रूचा प्रत्याघात सहन करीत असतांनाही आपल्या पूर्वजांच्या यशाचे पोवाडे ते गातच असतात; त्यामुळे स्वपक्षांतील सैनिक कितीही अल्पसंख्य असले तरी त्यांच्या ठिकाणीं शत्रूबरोबर प्राणपणाने लढण्याची विलक्षण स्फूर्ति उत्पन्न होते. राजस्थानांत ह्या चारणांची एक स्वतंत्र जातीच असून

त्यांना वंशपरंपरेने तेच कार्य करावे लागते. चारणाच्या मुलास बालपणापासूनच आपल्या देशाचा संपूर्ण इतिहास अवगत करून घ्यावा लागतो व त्यावर स्फूर्तिप्रद गाणी रचण्याचा अभ्यास करावा लागतो. वंशपरंपरा कराव्या लागणाऱ्या ह्या कार्याची त्यांच्या ठिकाणी इतकी अभिजातवृत्ति दिसून येते की, भरसभेत अथवा भरयुद्धांत तेथल्या तेथे चालू प्रसंगावर ताबडतोब गाणी रचून तीं मोठ्या आवेशयुक्त वाणीने खड्या सुरांत गाऊन दाखविणे ही गोष्ट त्यांना मुळीच कठीण वाटत नाही. किंबहुना एखाद्या नवख्या माणसाने एखाद्या राजदरबारांत जाऊन मी चारण आहे असे सांगितले की, त्यास एखादी समस्या अथवा प्रसंग देऊन त्यावर तेथेच गीत रचण्यास सांगतात व या परीक्षेत जो उत्तीर्ण होईल त्यासच खरा चारण समजण्यांत येते.

१५. 'कामधेनू तंडव करिय,' ह्या चारणांना सर्वकाळ व्यवस्थित राजाश्रय मिळालेला आहे. राणा कुंभाने मात्र चारणांना कांहीकाळ निर्वासित केल्यासंबंधीची एक आख्यायिका सांगितली जाते. एका ब्राह्मणाने 'तू एका चारणाच्या हातून मरशील' असे भविष्य सांगितल्यावरून ह्या राण्याने सर्व चारणांना देशाबाहेर हाकून लावले होते. त्यानंतर एके दिवशी देवदर्शनास जात असतांना मंदिरासमोर एक गाय वीत असतांना राणा कुंभाने पाहिली, तेव्हापासून त्यास उन्माद रोग झाला. अनेक उपचारांनीही तो बरा होण्याचे लक्षण दिसेना. त्या उन्मादाचे एक लक्षण असे की कोणी कांहीही प्रश्न विचारला तरी 'कामधेनू तंडव करिय' या चरणाचा तो उच्चार करी. त्या वेळीं एक चारण गुप्तपणे राण्याच्या एका सरदाराजवळ जाऊन राहिला होता. तो सदर सरदाराबरोबर दरबारांत गेला असतां नेहमीप्रमाणे कुंभाने 'कामधेनू तंडव करिय' हा चरण म्हटला. त्या वेळीं त्या गुप्तवेषधारी चारणाने मारवाडी भाषेतील पुढील छप्पय बनवून म्हटला:—

जद धरपर जोवती दीठ नागोर धरंती ।

गायत्री संग्रहण देख मनमौही डरंती ॥

सुरकोटी तेतीस आण नीरंता चारो ।

नही चरन्त पीवन्त मनह करति हंकारो ॥

कुंभेण राण हणिया कलम आजस उरडर उतरिय ।
तिण दीह द्वार शंकर तणै ' कामधेनु तंडव करिय ' ॥

भावार्थ—“ नागोरमध्ये गोहत्या होत असलेली पाहून गायत्री फार भीत होती. तेतीस कोटी देवता तिच्याकरितां चारापाणी आणीत होत्या. पण ती खातपीत नव्हती. जेव्हापासून राणा कुंभाने कलमा पढणाऱ्या मुसलमानांना मारून नागोर जिंकलें व गाईची रक्षा केली, तेव्हा गायत्री हर्षित होऊन शंकरजीच्या द्वारावर तांडवनृत्य करीत आहे.” हा छप्पय ऐकून महाराण्याचा उन्माद गेला व तो फार प्रसन्न झाला. पण त्याने त्या गुप्त चारणास ' तू साधारण राजपूत नसून चारण असला पाहिजेस ' असें म्हणून ओळखलें; व आपला उन्माद दूर करणाऱ्या त्या चारणास व त्याच्या सर्व जातभाईस त्यांच्या जहागिरी परत दिल्या.

एखाद्या पराजयाने आपल्या देशाचा राजा हतोत्साह झाला असतां हे चारण त्याच्यासमोर जाऊन त्याच्या निष्क्रियतेवद्दल त्यास दोष देतात, व पुनः त्याने शत्रूवर आक्रमण करण्यासाठी त्यास प्रेरित करतात. ह्या विषयीचें सर्वांत प्रसिद्ध उदाहरण म्हणजे राणा संग्राचे होय. बाबराने केलेल्या पराजयामुळे जेव्हा राणा संग अत्यंत निराश झाला तेव्हा 'बार-हठजमणा' नांवाचा एक चारण त्याच्या जवळ गेला व त्याने त्यास पुढील गीत ऐकविलें:—

सतवार जरासंध आगळ श्रीरंग, विमुहा टीकम दीध बग ।

मेळी घात मारे मधुसूदन, असुर घात नांखे अळग ॥१॥

पारथ हेकरसा हथणापुर, हटिया त्रिया पडंतां हाथ ।

देखजका दुरजोधन कीधी, पछै तका कीधी सज पाथ ॥२॥

इकरां रामतणी तिय रावण, मंद हरेगो दह कमळ ।

टीकम सोहिज पथम तारिया, जगनायक ऊपरां जळ ॥३॥

एक रांड भवमाह अवत्थी, अमरस आणै केम उर ।

मालतणा केवा ऋण मांगा, सांगा तू सालै असुर ॥४॥

आशय:—“ महाराणाजी, आपण निराश होऊं नका. जरासंधाने शंभर वेळ पराजय केला तरी अखेरीस श्रीकृष्णाने त्यास हारविलेंच.

२. साहित्य आणि कला-त्यांची साधने व विनाश. ५१

जेव्हा दुर्योधनाने द्रौपदीवर हात टाकला तेव्हा अर्जुन हस्तिनापुराहून निघून गेला खरा. परंतु मागाहून त्याने काय काय केले? मूर्ख रावणाने एक वेळ सीतेचे हरण केले. त्यावर रामचंद्राने समुद्रावर दगडाचा सेतु बांधून कसा बदला घेतला? हे राणाजी, एक वेळ हरल्यामुळे तुला इतकें दुःख करण्याचें कारण नाही. तू असुरांच्या (यवनांच्या) करितां अद्याप दुःखरूप होऊं शकशील? " हें गीत ऐकल्याबरोबर राणा संगीत उदासीनता पार नष्ट होऊन बाबरावर सूड उगविण्याचा त्याने पुनः निश्चय केला. परंतु लवकरच तो मरण पावल्यामुळे त्यास आपली प्रतिज्ञा पूर्ण करतां आली नाही. प्रतिपादनाचा मथितार्थ इतकाच की राजस्थानांत चारणांच्या रूपाने पूर्वजांचा इतिहास कायम टिकविणारी संस्था प्राचीन काळापासून अस्तित्वांत आहे. चारणांच्या गीतांना साहित्याच्या दृष्टीनेही फार मोठी किंमत आहे. राजपूत राजांनी त्यांच्या उपजीविकेचा उचित प्रबन्ध करून ही संस्था जिवंत ठेवली आहे.

आत्यंतिक अधःपाताच्या व विपत्तीच्या काळांत सुद्धा राजपूत राजांनी चारणवर्गावर आपलें कृपाछत्र धरून त्यांचा योग्य परामर्श घेतला होता हें पुढील आख्यायिकेवरून लक्षांत येण्यासारखें आहे. एक वेळ कांही चारणांनी मेवाडचा राणा भीमसिंहाची प्रशंसा केली असतां त्याने त्यांना यथोचित पुरस्कार दिला. परंतु त्यांपैकी एकास कांहीच मिळालें नाही. त्यामुळे दुसरे चारण त्यास खिजवूं लागले. तेव्हा 'तुम्ही तर महाराण्याची प्रशंसा करून धन मिळविलें, परंतु मी आता निंदा करून मिळवितों पहा! ' असें म्हणून एके दिवशीं भीमसिंहाची स्वारी कुठे बाहेर जात असतांना तो रस्त्यांत वाट अडवून उभा राहिला व उच्चस्वराने ओरडून म्हणाला— 'भीमा तूभाटाह मोटा मगरा मायलो'—'हे भीमसिंह तू एखाद्या पर्वतावरील दगड आहेस.' त्याच्या ह्या निंदेने महाराण्याचे चोपदार त्यास दटावूं लागले. परंतु भीमसिंहाने त्याच्या अंतःकरणांत कांही दुःख असावें हें जाणून त्यास जवळ बोलाविलें व त्याची एकंदर हकीकत ऐकून त्यास सर्वापेक्षा अधिक पुरस्कार दिला. तेव्हा चारणाने पुढील चरण म्हणून आपला सोरठा पुरा केला—'कर राखूं काठोह शंकरज्यू सेवा करूं'—'परंतु तुला यत्नपूर्वक सांभाळून आम्ही तुझी शंकराप्रमाणे सेवा

करूं !' महाराणा त्यामुळे अधिकच प्रसन्न होऊन त्यास पुनश्च पारितोषक देता झाला. याप्रमाणे काव्याची शर्करा मिसळून इतिहासाचे मूळचेच मधुर दुग्ध राजस्थानचे चारण स्वतः प्राशन करीत व आपल्या राजांना, सरदारांना व त्यांच्या प्रजाजनानाही पाजीत. अशा तऱ्हेने राजस्थानांत मूलतःच काव्य व इतिहास यांचे प्रवाह एकाच पात्रांतून एकांत एक मिसळून वाहत आले आहेत.

१६. काव्येतिहासविषयक ग्रंथ व ग्रंथकार. वरील वर्णनावरून फक्त चारणांनी इतिहास सुखोद्गत करण्याचाच प्रघात राजस्थानांत होता, लिहिण्याचा नव्हता असें जर कोणी समजेल तर तें साफ चुकीचें होईल. कर्नल टॉडच्या वेळेस संशोधनकार्य इतकेसें प्रगल्भ झालें नसल्याने त्यास प्रामुख्याने चारणांच्या तोंडून ऐकलेल्या हकीकतीवरच आपल्या सुप्रसिद्ध ग्रंथाची उभारणी करावी लागली. चारणांच्या वीररसप्रधान गीतांनी व त्यांतून उमटणाऱ्या राजपुतांच्या उदात्त इतिहासाने टॉडला मुग्ध करून सोडलें होतें. परंतु आता नवीन संशोधनानंतर चारणांच्या मौखिक गीतकांच्या साधनांपेक्षा अव्वल दर्जाची ऐतिहासिक लिखित साधनें उपलब्ध झालीं आहेत. त्यावरून इतिहास लिहून ठेवण्याचीही पद्धति राजपुतांत होती असें आता निश्चयाने सिद्ध झालें आहे. चारणांच्या तोंडचा वृत्तांत ऐकीव व पुष्कळ पिढ्यांपूर्वीचा ! आजच्या तोंडून बापाच्या तोंडीं व बापाच्या तोंडून मुलाच्या तोंडीं जातांना त्यांत विकृति होण्याचा बराच संभव असल्याने तो स्फूर्तिदायक असला तरी अस्सल ऐतिहासिक समजण्यांत येत नाही. परंतु समकालीन लेखकांनी अथवा कवींनी आपला वृत्तान्त समक्ष अवलोकन करून अथवा प्रामाणिकपणें श्रवण करून लिहिलेला असल्याने त्याचें मूल्य अर्थातच अधिक आहे. प्राचीन काळीं सामान्य वृत्तान्तही गद्यापेक्षा पद्यांतच लिहून ठेवण्याचा प्रघात असल्याने राजस्थानच्या आर्यांनीही तोच क्रम पुढे चालविला आणि निरनिराळ्या राजांचे वृत्तान्त काव्यबद्ध करून लिहून ठेवले.

सातव्या शतकापासूनचे अशा प्रकारचे वृत्तांत शिलालेखादिकांवर कोरलेले सांपडतात. इ० स० ६६१ मधला असाच एक शिलालेख सापडला असून त्यांत बाप्पादित्याचाही आद्य पूर्वज जो गुहिल उर्फ गुहादित्य

२. साहित्य आणि कला-त्यांची साधने व विनाश ५३

त्याच्या वंशजांची प्रशस्ति लिहून ठेविली आहे. 'ह्या प्रशस्तीतील कविता मोठीच मनोहर असून तिचा लेखक चांगला विद्वान् असला पाहिजे' असा तज्ज्ञांचा अभिप्राय आहे. इ० स०च्या १० व्या शतकातील एक शिलालेख उपलब्ध झाला असून त्यांत मेवाडचा राणा भर्तृपट्टाच्या कारकीर्दीचे वर्णन लिहून ठेवलेले आढळते. मेवाडच्या भर्तृपट्टाने महाराष्ट्रातील राष्ट्रकूटांच्या महालक्ष्मीनामक कन्येशीं विवाह केला व तिच्या पोटीं अल्लट नामक सुविख्यात पुत्र उत्पन्न झाला—

राष्ट्रकूटकुलोद्भूता महालक्ष्मीरिति प्रिया ।

अभूदस्याभवत्तस्यां तनयः श्रीमदल्लटः ॥

असें त्याच प्रशस्तीमध्ये वर्णन केले आहे. ह्या अल्लटाच्याही वेळचा म्हणजे दहाव्याच शतकांतला आणखी एक शिलालेख उपलब्ध झाला असून त्यांत अल्लट, त्याची माता लक्ष्मी, पुत्र नरवाहन, त्याच्या दरबारांतील मुख्यमंत्री, संधिविग्राहक (परराष्ट्रीयमंत्री), अक्षपटलिक (फडणीस उर्फ अर्थसचिव), भिषगाधिराज (सार्वजनिक आरोग्यखात्याचा प्रमुख) इत्यादि प्रसिद्ध दरबारी मंत्र्यांची नामावली दिली आहे. तसेच तत्कालीन एकंदर सामाजिक परिस्थितीचेही त्यांत वर्णन आहे. तसेच आहाडच्या देवकुलिकेस (उपमंदिरास) लावण्यांत आलेल्या एका छिन्नभिन्न शिलाखंडावरही अल्लटाच्या एका युद्धाचे व त्याच्या पराक्रमाचे वर्णन लिहून ठेवलेले आढळते. असेच आणखीही कित्येक तत्कालीन राजकीय व सामाजिक परिस्थितीवर प्रकाश टाकणारे शिलालेख उपलब्ध झालेले असल्याने त्यामुळे सातव्या शतकापासून राजपुतांचा इतिहास निर्माण करण्यास बरीच मदत झाली आहे. ह्यानंतर जया नामक एका प्रसिद्ध काश्मिरी पंडिताने रचलेले 'पृथ्वीराजविजयमहाकाव्य' उपलब्ध झाले असून त्यांत सांभरच्या चौहान राजांचे वर्णन आलेले आहे. ह्या काव्यावरूनही सातव्या शतकापासून तों बाराव्या शतकापर्यंतच्या इतिहासाचे धागेदोरे हातीं लागू शकतात.

ह्यानंतर गंगाधरकविवरचित 'मंडलीकचरित' नामक काव्य, सोमेश्वर कविकृत 'सुरथोत्सव' नामक काव्य, चीरव्याच्या शिलालेखावरील प्रशस्ति, 'पद्मावत' नामक हिंदी काव्य, नयनचंद्रसूरिकृत 'हंमीरमहाकाव्य', 'अमरकाव्य', 'जगत्प्रकाशमहाकाव्य', 'राजप्रशस्तिमहाकाव्य', 'अमरसिंह-

राज्याभिषेक काव्य', 'जगद्विलास', 'कुंभलगडप्रशस्ति', 'एकलिंगमाहात्म्य', 'एकलिंगपुराण', 'भीमविलास', 'अजितोदय काव्य', 'जयदेशकाव्य', 'कीर्तिस्तम्भप्रशस्ति', 'पृथ्वीराजरासा', 'खुंमाणरासा', 'राणारासा', 'हंमीररासा', 'कच्छवंशमहाकाव्य', 'सुर्जनचरित', 'शत्रुशल्यकाव्य', 'जगदीशमंदिरप्रशस्ति', 'राजविलास', 'अमरनृपकाव्यरत्न', 'वैद्यनाथमंदिरप्रशस्ति' इत्यादि अनेकानेक काव्यग्रंथ मिळतात व त्यांमध्ये राजस्थानातील उदयपूर, जयपूर, जोधपूर, बिकानेर, इत्यादि ठिकाणच्या राजपूत राजांचे सविस्तर वृत्तान्त लिहून ठेवलेले आढळतात. हीं सर्व ऐतिहासिक काव्ये संस्कृत-प्राकृत-डिंगल-हिंदी-मेवाडी-मारवाडी भाषांमध्ये लिहिलेली आहेत. त्यांपैकी प्रत्येकाचें थोडक्यांत वर्णन करतों म्हटलें अथवा त्यांतील वर्ण्यविषयाचा वाचकांशीं थोडासा देखील परिचय करून देतों म्हटलें तरी तें एक स्वतंत्र, प्रयासाचें व विस्तृत कार्य होणार आहे व सांप्रतच्या अल्पमर्यादितें तें करणें शक्यही नाही. तथापि वरील ग्रंथ व ग्रंथकारांच्या एकंदर नामावलीवरून राजपुतांमध्येही इतिहासलेखनाची पद्धति होती ही गोष्ट उत्तम रीतीने सिद्ध होत आहे. राजपूत कवींमधील भूषण कवीचें नांव तर महाराष्ट्रीय वाचकांच्या विशेष परिचयाचें आहेच. त्याने आपली वाग्गंगा भगीरथाच्या रथाप्रमाणे जरी शिवचरित्राच्या भागे मागे वाहविली असली, तरी समस्त राजपूत जातीच्या भावनांचाच प्रवाह तिच्या विशाल पात्रांतून दुथडी भरून वाहत आहे. किंबहुना भूषण कवीचें प्रत्येक कवन राष्ट्रीय वृत्तीने, दिव्य तेजाने, प्रखर स्वाभिमानाने व उज्ज्वल धर्मप्रतिभेने थबथबलेलें आहे आणि त्यावरून राजपूत जाति आपल्या भावनांना कसें व्यक्त स्वरूप देत असे याची कल्पना येण्यासारखी आहे.

१७. मुद्दिणोत नैणसी. या शिवाय निरनिराळ्या प्रकारच्या वंशावळ्या, ख्याति इत्यादि लिहिण्याचाही प्रघात राजपुतांमध्ये असल्याने त्यावरूनही त्यांच्या इतिहासाची माहिती मिळू शकते. निरनिराळ्या राजे लोकांनी आपापल्या दरबारांत अशा प्रकारच्या ख्याति तयार करविल्या असून त्यांचें स्वरूप साधारणपणें मराठी वखरींच्याप्रमाणे आहे. जोधपूर व बिकानेरच्या राज्यांत अशा प्रकारच्या विस्तृत ख्याति आढळतात. त्या सर्वांत मुद्दिणोत नैणसी नामक पुरुषाने तयार केलेली ख्यात विशेष

महत्त्वाची अतएव विशेष उल्लेखनीय आहे. मुहिणोत नैणसीचा जन्म विक्रम संवत् १६६७ च्या मार्गशीर्ष महिन्यांतील शुद्ध चतुर्थीस झाला व वि० सं० १७२७ भाद्रपद वद्य १३ शीस त्यास देवाज्ञा झाली. जोधपूरचे महाराजा जसवंतसिंह यांनी त्यास आपला दिवाण बनविलें होतें. मुहिणोत शूर व मुत्सद्दी असून मोठा व्यवहारचतुर तर होताच; पण त्याबरोबरच इतिहासाचीही त्यास फार आवड असे. जोधपूरसारख्या मोठ्या राज्याचा दिवाण झाल्यामुळे त्यास अन्य राजपूत व मुसलमान राज्यांतील प्रसिद्ध पुरुषांचाही परिचय होता. त्यामुळे अखिल राजस्थानांतील भाट, चारण, बाडें, इत्यादि अनेक ऐतिहासिक साधनें त्यास उपलब्ध होऊं शकलीं व त्यांच्या आधारावरून त्याने आपला बृहत्संग्रह तयार केला. प्रत्येक राज्यासंबंधी जितक्या जितक्या भिन्न गोष्टी अथवा वंशावळचा उपलब्ध होऊं शकल्या त्या सर्वांचा मुहिणोत नैणसीने उपयोग केला. इतकेंच नव्हे तर आधुनिक इतिहासकाराप्रमाणे त्याने कित्येक ठिकाणीं आपले संदर्भ ग्रंथ अथवा प्रमाणपुरुष यांचाही उल्लेख केला आहे. रायबहादूर ओझाजींनी आपल्या राजस्थानच्या इतिहासाच्या प्रस्तावनेंत मुहिणोतचा समग्र वृत्तान्त दिला असून त्याची उचित प्रशंसाही केली आहे. ओझाजींच्या मते मुहिणोतने बृहद्राजस्थानच्या इतिहासाचें संकलन करण्याचा प्रयत्न केला असून त्यांत १५, १६ व १७ शतकांचा व सविस्तर वृत्तांत सापडतो. वास्तविक पाहतां समग्र राजस्थानचा संगतवार इतिहास सर्व प्रथम लिहिण्याचें श्रेय आजपर्यंत कर्नल टॉडला देण्यांत येत असे. परंतु आता मुहिणोत नैणसीने टॉडकडून तें स्थान स्वतःकरितां मिळविलें असून राजस्थानचा पहिला आधुनिक इतिहासकार असा उचित मान संपादन केला आहे.

१८. डिंगलगीतें, पत्रें इत्यादि. शिलालेख, ऐतिहासिक काव्यें, वंशावळचा व ख्याति यांच्या व्यतिरिक्त डिंगल भाषेंत लिहिलेलीं हजारों गीतें आज उपलब्ध झालीं आहेत. ह्या गीतकांवा प्रकार हा राजपूत वाङ्मयांतला एक विशेष होय. त्यांचें परिशीलन करून वाङ्मयदृष्ट्या त्यांच्यावर विशेष प्रकाश पाडण्याचें कार्य अद्याप व्हावयाचें आहे. परंतु राजस्थानच्या वीरतेचा परिचय करून देणारीं तीं मोठीं प्रभावी साधनें होत यांत शंका नाही. राजपूत राजे व सरदार यांची वीरकृत्यें, स्त्रीदाक्षिण्य

व परोपकार यांचे प्रसंग, युद्धांत मरणें व मारणें, महत्वाचीं दानें, राज-स्त्रिया व सरदारस्त्रिया यांनी स्वपतींबरोबर केलेल्या सहगमनाचे रोमांचकारी धीरोदात्त प्रसंग, इत्यादि गोष्टी ह्या गीतकांचे वर्ण्यविषय होत. राजे, सरदार, सरकारी अधिकारी, राजघराण्यांतील पुरुष व स्त्रिया, चारण, भाट व मोतीसर इत्यादि लोकांच्या दप्तरांतून अशा प्रकारच्या दोन दोन हजार गीतांचे संग्रह सापडतात. हीं वीररसपूर्ण गीतकें राजस्थानांत मोठ्या उत्साहाने व भावपूर्ण हृदयाने गायिलीं व ऐकलीं जातात. या गीतांच्या बरोबरच डिंगल भाषेंतील प्राचीन दोहे, छप्पय, सोरठे इत्यादि अनेक प्रकारची कविता उपलब्ध झाली ती राजपूत वाङ्मयसमृद्धीचें एक महत्वाचें प्रमाण झालें असून शिवाय तिचा पूर्वतिहासावर प्रकाश पाडणाऱ्या दीपिकेप्रमाणेही उपयोग सिद्ध झाला आहे.

वरील सर्व साधनंबरोबरच इतिहासज्ञानाचें आणखी एक साधन उपलब्ध झालें आहे. साहित्यशास्त्राच्या दृष्टीने त्यास विशेष किंमत आहेच. हें साधन म्हणजे राजपूत राजांनी आपल्या सरदारांना, कर्मचाऱ्यांना अथवा अन्य राजांना लिहिलेलीं पत्रें हें होय. “ त्यांचा (राजांचा) आपल्या लेखणीवर अप्रहित अधिकार असे. त्यांनी लिहिलेलीं पत्रें वाखाणण्याजोगीं आहेत. राजस्थानचे राजे व सरदार यांच्यांत झालेला पत्र-व्यवहार त्यांचा आपल्या मनावर किती ताबा असे याची उत्तम साक्ष देतो. अभियुक्त वाङ्मयाच्या छटा त्यांत जागोजाग आढळतात व मनुष्यजातीच्या स्वभावाचें त्यांचें मार्मिक निरीक्षणही त्यांतच दिसून येतें.” असे या पत्रांच्या साहित्यिक योग्यतेविषयी कर्नल टॉडने उद्गार काढले आहेत. हीं पत्रेंही इतिहासज्ञानाचें महत्वाचें साधन म्हणून उपयोगी पडण्यासारखीं आहेत.

१९. नाट्यशाखांतील प्रगति. काव्य आणि इतिहास या नंतर नाट्याचा अनुक्रम लावला पाहिजे. वस्तुतः काव्याचे प्रकार दोन, एक श्राव्य तर दुसरें दृश्य. सर्गप्रतिसर्गात्मक काव्य हें पहिल्या प्रकारांत समाविष्ट होतें तर दुसऱ्या प्रकारास नाट्य ही संज्ञा आहे. अशा प्रकारें नाट्याचा काव्यांतच समावेश होत असला तरी तीं दोन शास्त्रें सांप्रत इतकीं परस्परनिरपेक्ष विकसित झालीं आहेत की, कोणत्याही एकाचा

दुसऱ्यांत समावेश केल्यास त्याचा संकोच झाल्याशिवाय राहणार नाही. म्हणूनच नाट्यास काव्याहून स्वतंत्र महत्त्वाचें स्थान प्राप्त झालें आहे.

नाट्याचा ज्याप्रमाणे काव्यांत तसाच इतिहासांत सुद्धा समावेश करतां येण्याजोगा आहे. कारण नाटकांच्या करितां राजस्थानच्या कवींनी आपलीं संविधानके इतिहासांतूनच वेचून घेतलीं आहेत व त्यांवर आपल्या प्रतिभेचा विलास केला आहे. त्यामुळे राजपुतांच्या इतिहासाचे बरेच धागेदोरे या नाट्यग्रंथांतूनही सापडतात. परंतु प्रस्तुत स्थळीं नाटकांतून राजस्थानचा इतिहास निवडून वाचकांसमोर मांडण्याचें कार्य करावयाचें नसून साहित्याच्या विविध शाखांपैकी राजपूत समाजाने याही शाखेंत समाधानकारक प्रगति केली, राजपूत समाज आपल्या बरोबरीच्या समकालीन अन्य समाजांच्या निदान मागे तरी खास नव्हताच, एवढेंच दिग्दर्शित करावयाचें आहे. ज्याप्रमाणे नाट्यांतला इतिहास निवडून काढणें हा या ग्रंथाचा हेतु नाही, तद्वत्च राजपुतांच्या नाटकांची वाङ्मय-विषयक योग्यता ठरविण्याच्या दृष्टीने सोहापोह चर्चा करणें हाही या लेखनांतला हेतु नाही हेंही वाचकांनी लक्षांत ठेविलें पाहिजे.

सामान्यतः पाहिलें असतां श्राव्य काव्याइतकी नाट्यसाहित्याची निर्मिति प्राचीन आर्यांनी केली नाही असें म्हणणें प्राप्त आहे. शास्त्र या दृष्टीने नाट्याची त्या काळींही परिणति झाली असेल. परंतु एकंदर रंगभूमीचा आज जितका विकास झालेला दिसतो तितका प्राचीन काळीं प्रत्यक्षांत होता किंवा नाही हें सांगणें कठीण आहे. तथापि प्राचीन आर्यांनी आजच्याही जगाला वंदनीय व अनुकरणीय वाटतील अशा उत्तमोत्तम नाटकांचा प्रसव केला आहे हेंही विसरून चालणार नाही. आज उपलब्ध असलेल्या साधनांवरून पाहतां राजस्थानांतल्या कवींनीही नाट्यविषयांत चांगलीच प्रगति केली होती असें दिसतें. राणा कुंभासारखे राजे या शास्त्रांत इतके प्रवीण होते की, 'नव्य एष भरतो महीपतिः' या वचनांत दिग्दर्शित केल्याप्रमाणे 'नव्यभरत' उर्फ अभिनव भरताचार्य अशी पदवी तत्कालीन विद्वानांनी त्याला समर्पण केली होती. नाट्यशास्त्राचा आदि-निर्माणकर्ता भरतमुनि. त्यानंतर दशरूपकाचा कर्ता धनंजय इत्यादि

नाट्यशास्त्रज्ञांनी आपले ग्रंथ लिहिले. त्या सर्वांत नंदिकेश्वराचें मत राजस्थानच्या कवींना विशेष ग्राह्य. कारण कुंभासारख्या तत्कालीन समाजावर प्रभाव गाजविणाऱ्या नाट्यकलाप्रवीणाने त्या मताचा पुरस्कार केला होता. राणा कुंभाच्या ठिकाणीं इतकी योग्यता येण्यास त्याच्यापूर्वी व त्याच्या समकालीही राजस्थानांत अनेक उत्तमोत्तम नाटककार झाले असले पाहिजेत हें उघड आहे. 'नाटकप्रकरणांकवीथिकासमवकारभाणके' ह्या कीर्तिस्तम्भप्रशस्तींतील वचनावरून नाटक, प्रकरण, अंक, वीथिका, नाटिका, समवकार, भाणक, प्रहसन इत्यादि नाट्याच्या विविध भेदांचें परिपूर्ण ज्ञान तत्कालीन विद्वानांना असलें पाहिजे असें दिसून येतें. त्याच प्रशस्तींत पुढे असाही एक श्लोक आहे की—

“श्रीकर्णाटकमेदपाटसुमहाराष्ट्रादिके योदय—

द्वानीगुंफमयं चतुष्टयमयं सन्नाटकानां व्यधात् ।”

ह्या श्लोकांत स्वतः राणा कुंभाने चार नाटके लिहिलीं असून त्यांत निरनिराळ्या भाषांचे प्रयोग केले आहेत असें म्हटलें आहे. मेवाडांत चित्तोडच्या किल्ल्यावर बसून नाटके लिहिणारा राणा कुंभ ज्या अर्थी आपल्या नाटकांत महाराष्ट्री व कर्णाटकी भाषांचा प्रयोग करतो त्या अर्थी त्या दोन्ही भाषा त्यास उत्तम रीतीने अवगत असल्या पाहिजेत, त्याच्या पदरीं त्या त्या भाषांचे कोविद राहत असले पाहिजेत व तत्तत्प्रांतस्थ विद्वानांनाही अन्य देशी भाषांचें महत्त्व व त्यांतील ज्ञानभांडाराचें आलोडन करण्याची आवश्यकता पटली असली पाहिजे हें स्पष्ट दिसतें. त्याचप्रमाणे—

भारतीयरसभावदृष्टयः प्रेमचातकपयोदवृष्टयः ।

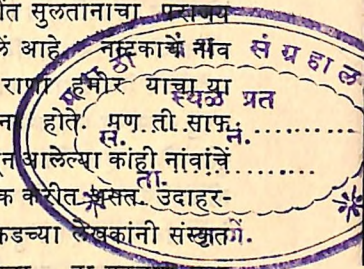
नंदिकेश्वरमतानुवर्तनाराधितत्रिनयनं त्रयन्ति यः ॥

ह्या श्लोकावरून नाट्यकार या दृष्टीने कुंभाची योग्यता भारतीय रसज्ञांच्या मते किती थोर होती याची कल्पना येते; आणि राजस्थानांत नाट्यशास्त्राच्या बाबतींत नंदिकेश्वराचें मत कुंभाने किती लोकप्रिय बनविलें होतें याची कल्पना येते. राणा कुंभासारखा त्याकाळचा शिरोमणि व जवळ जवळ चक्रवर्तिपदास पोचलेला राजा नाट्यशास्त्रास आश्रय देऊं लागल्यानंतर त्याची किती भरभराट झाली असेल याची सहज कल्पना करतां येते. नाट्याचा उत्कर्ष भाषेत शक्ति उत्पन्न करीत असल्याने

पंधराव्या शतकातील संस्कृत भाषाही मोठी जोरदार व प्रभावी असणे अत्यंत स्वाभाविक आहे.

२०. 'हंमीरमदमर्दन'. जयसिंह सूरि नामक एका गुर्जरस्थ जैन कवीने हें नाटक लिहिलें आहे. दिल्लीचा सुलतान शम्सउद्दीन अलतमष याने मेवाडमधून गुजराथवर स्वारी करण्याचा जो प्रयत्न केला, त्यांत मेवाडचा राणा जैत्रसिंह याशीं अलतमषची लढाई होऊन तींत सुलतानाचा पराभव झाला ह्या घटनेचें वर्णन प्रस्तुत नाटकांत आलेलें आहे. नाटकाचें नांव 'हंमीरमदमर्दन' आहे म्हणून मेवाडचा सुप्रसिद्ध राणा हंमीर याच्या या नाटकाशीं कांही संबंध असावा अशी प्रथम कल्पना होते. मूळ प्रत चुकीची आहे. मुसलमानांच्या बरोबर पश्चिमेकडून आलेल्या कांही नांवांचे संस्कृतीकरण करण्याचा प्रयत्न त्या काळचे लेखक करीत असत. उदाहरणार्थ, सुलतान हा त्यांचा शब्द, परंतु तोच इकडच्या लेखकांनी संस्कृतों. लेखांत 'सुरत्राण' असा बनवून त्याचा उपयोग केला. हा सुरत्राण शब्द कधी हिंदुराजांना-विशेषें करून राजपूत राजांना-लावीत, तर कधी मुसलमान सुलतानांनाही. त्याचप्रमाणे 'अमीर' या मुसलमानी शब्दाचें 'हंमीर' हें संस्कृतीकरण होय. दिल्लीच्या अमीराचा म्हणजे सुलतानाचा ह्या लढाईत मोड झाला म्हणून तिच्यावर लिहिलेल्या नाटकाचें नांव 'हंमीर-मदमर्दन' असें ठेवण्यांत आलें आहे. ह्या नाटकांतील सुलतानाचें नांव 'मीलच्छीकार' असें दिलें आहे. परंतु ह्या नांवाचा कोणीही मुसलमान राजा झालेला नसल्याने तेंही 'अमीरशिकार'चें अपभ्रष्ट रूप असावें असें दिसतें. कारण कुतबउद्दीन ऐबकाने आपला गुलाम शम्सउद्दीन अलतमष यास 'अमीरशिकार' ही पदवी बहाल केली होती आणि राणा जैत्रसिंहाची त्याच्याच बरोबर लढाई झाली होती. या हंमीरमदमर्दन नाटकाचें त्यांत दिलेलें कथानक असें.—

गुजराथेंत सोळंखी घराण्याचा दुसरा भीमदेव नांवाचा दुर्बळ व कर्तृत्वशून्य राजा राज्य करीत होता. त्याच्या राज्याचीं खरीं सूत्रें धोलक्याचा बघेलवंगी राणा लवणप्रसाद व त्याचा युवराज वीरधवल या दोघां पराक्रमी व महत्त्वाकांक्षी पितापुत्रांच्या ताब्यांत होतीं. युवराज वीरधवल याजवळ वस्तुपाल व तेजपाल नांवाचे दोघे चाणक्यासारखे

नीतिनिपुण बंधु मंत्रिपदावर आरूढ होते. वस्तुतः पाहतां वीरधवल, वस्तुपाल व तेजपाल ह्या तिघांच्या प्रशंसेकरितां एकंदर नाटकाची रचना करण्यांत आली आहे. दक्षिणेंतून देवगिरीचा राजा सिंघण यादव आणि उत्तरेंतून दिल्लीचा सुलतान मीलच्छ्रीकार या उभयतांची स्वारी गुजराथेवर होणार असल्याची बातमी या मंत्रिद्वयाला लागते. तेव्हा त्यांनी सोमसिंह, उदयसिंह व धारावर्ष नांवाच्या मारवाडच्या राजांशीं तह करून त्यांना आपले मित्र बनविले. त्याचप्रमाणे इतर अनेक सामंत व राजे यांच्या बरोबरच मेवाडचा राणा जैत्रसिंह यासही त्यांनी मंत्रीसाठी पाचारण केले. परंतु आपल्या पराक्रमाचा गर्व असलेल्या जैत्रसिंहाने त्यांनी मंत्रीसाठी पुढे केलेला हात झिडकारला. वीरधवलाच्या नीतिनिपुण मंत्र्यांनी कूटनीतीचा प्रयोग करून सिंघणाच्या सेनेंत फूट पाडली व त्याच्या आक्रमणाचा वेग थांबविला. इकडे सुलतानाची स्वारी होत असतां वाटेंत जैत्रसिंहाचा व त्याचा सामना झाला. परंतु सुलतानाच्या फौजेने राजपूत सेनेचा धुव्वा उडविला. इतक्यांत वीरधवल तेथे जाऊन पोचल्याने त्याचें नुसतें नांव ऐकतांच मुसलमान पळून गेले व अशा तऱ्हेने दिल्लीच्या 'हंमीरा'चें मदमर्दन झालें. असें थोडक्यांत हें संविधानक आहे. वास्तविक पाहतां जैत्रसिंहानेच सुलतानाचा पराजय केला असतांही नाटककाराने वीरधवल व त्याचे मंत्री यांना प्रसन्न करण्यासाठी मुद्दाम जैत्रसिंहाचा पराजय दाखवून वीरधवलाच्या केवळ नामश्रवणाने मुसलमान पळाले अशी बढाई भारली आहे आणि चाणक्याप्रमाणेच वीरधवलाचे मंत्री कूटनीतीत निपुण होते असें दाखविलें आहे.

हंमीरमदमर्दनाप्रमाणेच, सांभरचा चौहानराजा वीसलदेव उर्फ विग्रहराज चतुर्थ याने स्वतः लिहिलेले 'हरकेली नाटक' आणि त्याचाच राजकवि सोमेश्वर याने लिहिलेले 'ललित विग्रहराज नाटक' इत्यादि नाटके उपलब्ध झालीं आहेत व तीं राजस्थानच्या विद्वानांमध्ये नाट्यशास्त्राचे अभ्यासू व अधिकारी लोक विद्यमान होते एवढी गोष्ट सिद्ध करण्यास पुरेशी आहेत.

२१. 'धनसनय' धर्मसाहित्य. काव्येतिहास आणि नाट्ययानंतर धार्मिक साहित्याकडे वळणें जरूर आहे. वास्तविक कोणत्याही

गंभीर ज्ञानाचा उद्गम होण्यासाठी देशांत चिरशांति निवास करित असली पाहिजे. धामधुमीच्या अथवा युद्धादिकांच्या काळांत गंभीर स्वरूपाचें साहित्य निर्माण होणें अशक्य असतें. साहित्याची अथवा धर्माची पवित्र भावाने व शांत प्रकृतीने सेवा करण्यास अवसर मिळावा म्हणून आर्यावर्तातील राजे ब्राह्मणवर्गाच्या उपजीविकेची व्यवस्था करित व त्यांच्या संरक्षणाचाही भार स्वस्वंधावर धारण करित. प्राचीन काळचे असले तत्त्ववेत्ते ऋषीही राजांना शुभाशीर्वाद देण्यापलीकडे स्वतःस राजकीय बाबीशीं फारसें संलग्न ठेवीत नसत. अरण्यांतल्या एखाद्या निसर्गरमणीय शांततेचा उपभोग घेत म्हणजेच उपनिषदांच्या भाषेंत म्हणावयाचें झाल्यास 'अरण्यायन' करित स्थिर व मूलग्राही चित्ताने सृष्टीच्या मोठमोठ्या तत्त्वांचा ते शोध करित. ॐकाराच्या वीणेवर ब्रह्मानुभवाच्या तारा छेडून पुराण ऋषींनी उपनिषदांतील शांतीचीं गीतें गायिलीं आहेत व त्यायोगें भरतवर्षाचें धर्मसाहित्य समृद्ध करून ठेवलें आहे. नव्हे—“तद्य इमे वीणायां गायन्ति एतं ते गायन्ति तस्मात्ते धनसनयः । ”—या छांदोग्यांतील आर्षवचनाप्रमाणे त्यांचीं गीतें हीच त्यांची संपत्ति. या गीतांनीच त्यांनी या राष्ट्राला धनसनय म्हणजे श्रीमंत-समृद्ध-साहित्यसम्राट् करून ठेवलें आहे यांत शंका नाही. स्थिर व एकाग्र चित्ताने ज्ञानाचा आविष्कार करण्याची हीच संधि जर या देशांतील ब्राह्मण वर्णास मिळाली असती व ब्राह्मणांतही पोटपुरतें घेऊन राष्ट्रकार्यार्थ साहित्यसेवेच्या द्वारें देह ज्ञानविषयाची बुद्धि कायम राहिली असती तर शास्त्रीय संशोधनाचें कार्य किती तरी प्रगल्भ दशेस जाऊन पोचलें असतें. अस्तु. प्रतिपादनाचा मथितार्थ इतकाच की, कोणत्याही स्वरूपाचें गंभीर साहित्य निर्माण करण्यास चिरंतन शांतीची परम आवश्यकता असते. ज्या देशांतील साहित्यसेवकांना ही शांति मिळाली तेथे त्याचा उत्तम विकास झाला आहे. इंग्लंड इत्यादि देशांत गेल्या तीन चार शतकांत झालेल्या साहित्यसमृद्धीचें तरी मुख्य कारण हेंच होय. वास्तविक पाहतां ज्ञानाची गंगा ही चिरप्रवाही आहे. तिच्यांतील उदक कधीही आटूं शकत नाही. क्वचित् स्थळीं ती एखाद्या लहानशा झऱ्याप्रमाणें अगदी बारीक धारेंतून झुळू झुळू वाहत असेल, तर दुसऱ्या एखाद्या स्थळीं सहस्र मुखांनी सागरास जाऊन मिळणाऱ्या

प्रचंड गंगौघाप्रमाणे तिचा प्रवाह दृष्टि स्तिमित करून टाकणारा असेल. एखाद्या बुद्धिहीन अथवा हतभागी देशाच्या रखरखीत वालुकामय प्रदेशांत तिचा प्रवाह लुप्त झाल्यासारखा भासला तरी तो कायमचा लुप्त होऊं शकत नाही. कांही कालापुरता गुप्त होतो व त्यानंतर पुनः अन्यत्र प्रकट होतो. त्यामुळे आज तो या देशांत वाहतांना दिसत असेल तर उद्या त्या देशांत दिसतो इतकेंच !

धर्माचीही गोष्ट तशीच आहे. विशेषतः वैदिक धर्म हा सृष्टीच्या मुळाशी असलेल्या गंभीर तत्त्वांचा विचार करणारा धर्म आहे. सृष्टीचा व मनुष्याचा संबंध, सृष्टीच्या संचालनार्थ परमेश्वराने मनुष्यास नेमून दिलेले कर्तव्य, समाज व त्याची धारणा, तदर्थ उत्पन्न होणाऱ्या धार्मिक, सामाजिक व राजकीय संस्था, इत्यादि सर्व गोष्टींचा अंतर्भाव आर्यांच्या धर्मग्रंथांत होतो. म्हणून स्मृति हेच प्रधान धर्मग्रंथ मानले जातात. 'श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः।' अशा प्रकारची व्यवस्था शास्त्रानेच घालून दिली आहे. म्हणून स्मृतिग्रंथांतच राजा व समाज यांच्या कर्तव्याकर्तव्याचा संपूर्ण विचार केलेला असतो. समाजाच्या परिस्थितीचें व मनुष्यजातीच्या स्वभावाचें मार्मिक ज्ञान करून घेऊन समाजाच्या स्थिरीकरणाचे त्रिकालाबाधित नियम शोधून काढण्याचें कार्य अत्यन्त बिकट आहे. तें करण्यास अन्य दूषित वातावरणापासून शुद्ध व मुक्त बुद्धीची परम आवश्यकता असते. त्यामुळे धार्मिक वाङ्मयाची निर्मिति अशा प्रकारच्या शब्द, बुद्ध व मुक्त स्वरूपाच्या ऋषींकडून नितांत शांत वातावरणाच्या भूमिकेवर झालेली असते हें लक्षांत ठेवले पाहिजे.

२२. साहित्यसौहित्यवान् ब्राह्मण. राजपूतांच्या हजार बाराशें वर्षांच्या इतिहासांत वर वर्णन केलेल्या अखंड शांतीचे दिवस फार झाले तर दीडदोनशें वर्षे लाभले असतील. राणा हंमीरच्या कारकीर्दीचा अखेरचा काल, राणा कुंभाची कारकीर्द, राणा संगीची कारकीर्द, राणा अमरसिंहाने यवनसम्राट जहांगिरशी संधि केल्यानंतर पुनश्च राजसिंहाने औरंगजेबाशी युद्ध पुकारापर्यंतचा काळ, असलेच कांही कालखंड स्मरणीय शांततेचे गेले असतील. एरव्ही महंमदी आक्रमणाच्या धडका राजस्थानच्या अखिल जनतेस प्रायः प्रत्येक शताब्दीत सहन कराव्या लागल्या आहेत;

२. साहित्य आणि कला-त्यांची साधने व विनाश ६३

आणि मागे सांगितल्याप्रमाणे राजस्थानांतील ब्राह्मण जातीलाही अनेक वेळां कमरेस शस्त्र बांधून देशाच्या व धर्माच्या संरक्षणाकरितां आपलें वनौकस जीवन बाजूस सारून समरांगणावर उभें राहावें लागलें आहे. तथापि अशा धामधुमीच्या परिस्थितींतही वैदिकधर्मांत पारंगत असे अनेक धर्मज्ञ ब्राह्मण निर्माण झाले आहेत. राजपूत राजे स्वतःच मोठे धर्मज्ञ असल्याने त्यांनी चांगल्या चांगल्या धर्माचार्यांना आश्रय दिला होता. उदाहरणादाखल सांगावयाचें झाल्यास चितोडचा प्रसिद्ध कीर्तिस्तम्भ राणाकुंभाने उभारला असतां त्यावरील प्रशस्ति अत्रिनामक विद्वद्वराने लिहून दिली. परंतु हें प्रशस्तिलेखनाचें कार्य परिसमाप्त होण्याच्या पूर्वीच अत्रीस इहलोकची यात्रा संपवावी लागली. तेव्हा प्रसिद्ध कादंबरीचा कर्ता जो बाणभट्ट त्याच्या पुत्राप्रमाणेच अत्रीचेंही उर्वरित कार्य त्याचा पुत्र महेश याने परिपूर्ण केलें. सदर प्रशस्तींत या दोन्ही पितापुत्रांचा पुढील-प्रमाणे उल्लेख आहे.

अत्रिस्तत्तनयो नयैकनिलयो वेदान्तवेदस्थितिः

मीमांसारसमांसुलातुलमतिः साहित्यसौहित्यवान् ।

रम्यां सूक्तिसुधासमुद्रलहरीं साभि प्रशस्ति व्यधात्

श्रीमत्कुंभमहीमहेन्द्रचरिताविष्कारिवाक्योत्तराम् ॥

वरील श्लोकांत सदर प्रशस्तीचे कर्ते उभय पितापुत्र मोठे नैयायिक, वेदान्तवेत्ते, मीमांसाकार व साहित्यसौहित्यवान् म्हणजे विपुलसाहित्याचे ज्ञाते असून त्यांनी ही रम्य अशी सूक्तिसुधासमुद्रलहरी निर्माण केली असें म्हटलें आहे. त्याचप्रमाणे अमरनृपकाव्यरत्नाचा कर्ता पंडित हरिदेव-सूरीचा पुत्र पंडित मंगल याने सदर काव्याच्या शेवटीं आपला परिचय करून देतांना—

विप्राणां द्युमणिर्गुणाम्बुनिकरो धर्मैककर्ता विभुः

साहित्याम्बुनिधिस्तथाश्रित (...*) कृपासंयुतः ।

वेदान्तागमपारगो निपुणधीस्तर्केषु सर्वेष्वसौ

सूरिश्रीहरिदेवजो विजयते मंत्रांशुमान् मंगलः ॥

विप्रांचा द्युमणि म्हणजे सूर्य, गुणांचें सारस, धर्माचा एकच कर्ता, साहित्य-

* कंसांतील शब्द लागत नाहीत.

सागर, वेदवेदांगांमध्ये पारंगत, तर्कांत निपुणधी आणि विशेषतः मंत्रविद्येंत निष्णात अशीं विशेषणें उपयोजिलीं आहेत. पंडित आशाधरविरचित 'धर्माभूतशास्त्र' नामक ग्रंथही आता उपलब्ध झाला आहे. त्याशिवाय 'एकलिंगमाहात्म्य' 'एकलिंगपुराण' यांसारखे ग्रंथ व निरनिराळ्या मंदिरांच्या प्रशस्त्या यांचाही धर्मग्रंथांतच समावेश करावा लागेल. काव्य व नाटके यांच्या द्वाराही धर्मशिक्षण देण्याचा प्रघात आर्याप्रमाणेच राजपुतांतही असल्याने त्यांच्या काव्यनाटकांकडेही त्या दृष्टीने पाहणें अवश्य आहे. याशिवाय, निरनिराळे धर्माचार्य, मठपति व पुरोहित यांच्याकडेस आलेले धर्मनिर्णयाचे अभियोग व त्यांचे त्यांनी दिलेले निकाल यांचे ठिकठिकाणीं मोठमोठे संग्रह उपलब्ध असले पाहिजेत. वस्तुतः खरें धार्मिक व सामाजिक साहित्य व तत्कालीन परिस्थितीचे उत्तम चित्रपट अशा तऱ्हेने धार्मिक अथवा राजकीय न्यायपतींच्या समोर आलेले अभियोग व त्यांचे निर्णय यांतच पहावयास सापडू शकतात; परंतु ह्या दृष्टीने अद्याप फारसें संशोधनकार्य झालेलें नाही, असें कबूल करणें भाग आहे; किंवा तें मुळीच झालें नाही म्हटलें तरी चालेल. पेशव्यांच्या काळचीं सुद्धा असलीं धर्मनिर्णयाचीं बाडे अद्याप व्हावीं तशीं संशोधित झालीं नाहीत.

२३. जैनांची विशाल ग्रंथालये. ह्या धर्मवाङ्मयाच्या निर्मितीस आवश्यक तें स्वास्थ्य हिंदु पंडितांना मिळालें नसलें तरी जैन पंडितांना मिळालें होतें. मंदिरें व मठ हींच हिंदुधर्माचार्यांचीं निवासस्थानें होत ज्या ज्या वेळीं मुसलमानांनी राजस्थानवर आक्रमण केलें त्या त्या प्रत्येक वेळीं त्यांनी आपला मोर्चा प्रथम हिंदूंच्या धर्मसंस्थांवर—मठा—मंदिरांवर—वळविला व शेकडों मंदिरें उध्वस्त करून त्यांतील शांतपणें धर्मा-राधन करूं इच्छिणाऱ्या धर्मपुरुषांना पळवून लावलें. मंदिरांच्या विध्वंस-वरोबरच त्यांत असलेले मोठमोठे ग्रंथसंग्रहही भस्मसात् करून टाकले व त्यायोगें हिंदूंचें अपरिमित नुकसान झालें. अशा तऱ्हेने हिंदु धर्माचार्यांना शांतीचा म्हणून लाभ विधर्मी यवन आक्रमकांनी होऊं दिलाच नाही. म्हणून धर्मसाहित्याचीही इष्ट अभिवृद्धि करण्यास त्यांस अवसर सापडला नाही. परंतु जैनांची गोष्ट तशी नव्हती. काशीपासून रामेश्वरापर्यंत सापडतील तितकीं हिंदूंचीं मंदिरें मुसलमानांनी पाडलीं. परंतु बौद्ध अथवा

जैन मंदिरांना त्यांनी सहसा हात लावला नाही ही गोष्ट लक्षांत ठेवली पाहिजे. जैन मंदिरें व मठ यांचा राजकारणाशीं प्रत्यक्ष संबंध नाही, अहिंसा हें त्यांचें परम पारमार्थिक व्रत असल्याने आपल्याला त्यांचा प्रत्यक्ष असा कोणताही विरोध होणार नाही—नव्हे अप्रत्यक्ष उपसर्ग देखील पोचण्याची संभवनीयता नाही,—व धार्मिक सिद्धांताच्या दृष्टीने तेही आपल्या इतकेच हिंदूंचे विरोधी आहेत अशा कल्पनेनेच बहुधा मुसलमानांनी जैन मठा-मंदिरांना हात लावला नसावा. उलट शांत वृत्तीच्या जैन यतीपुरोहितांविषयी व मठा-मंदिरांविषयी त्यांच्या मनांत आदरही वास करित असावा. म्हणून मुसलमानांची अनेक आक्रमणे आली व गेली अथवा त्यांचें अधिराज्यही कायम झालें परंतु त्यायोगें जमाचार्यांच्या शांततेचा भंग होऊं शकला नाही; व हेंच त्यांच्या हातून अप्रतिम ग्रंथसंपत्ति निर्माण होण्याचें प्रधान कारण होय.

“आजपर्यंत युरोपीय संशोधकांची पोच जेथपर्यंत जाऊ शकली नाही अशा ज्ञानाच्या खाणी या जैनधर्मांमध्ये सापडतील. जेसलमोरची, अनहिलवाड्याची व खंबायतची आणि अल्पप्रसिद्ध स्थळीं असलेलीं ग्रंथालये एवढीं विशाल आहेत की त्यांत हजारो ग्रंथ असतील. जैन लोकांच्या धर्मग्रंथांचे हे संग्रह एकट्या पुरोहित वर्गाजवळच आहेत असेंही नव्हे, तर गृहस्थवर्गातील श्रीमंत व आदरणीय सदगृहस्थांजवळही ते सापडतात. हे सर्व ग्रंथ त्यांनी निरनिराळ्या मंदिरांतून सांभाळून ठेवलेले आहेत, म्हणूनच ते आजतागायतही सुरक्षित राहिले आहेत.” असे जैनांनी केलेल्या धार्मिक साहित्याच्या अभिवृद्धीविषयीं कर्नल टांडने उद्गार काढले आहेत. या अफाट ग्रंथसंग्रहालयांतील ‘ओघनिर्युक्ति,’ ‘पाक्षिकवृत्ति,’ ‘तीर्थकल्प,’ ‘श्रावकप्रतिक्रमणसूत्रचूर्णि,’ ‘विधिपक्ष-गच्छीयप्रतिक्रमणसूत्र’ इ० ग्रंथ आता प्रसिद्धीस आलेले आहेत. ‘ओघ-निर्युक्ति’ हा ग्रंथ तेराव्या शतकांतला असून तो ‘हेमचंद्रेण दशवैकालिकपाक्षिकसूत्रओघनिर्युक्तिसूत्रपुस्तिका लिखिता।’ या वाक्यांत म्हटल्याप्रमाणे हेमचंद्र नामक जैन पंडिताने लिहिला असें दिसतें. ‘पाक्षिक वृत्ति’ देखील तेराव्या शतकांतलाच ग्रंथ असून ‘वयजलेन पाक्षिक-
न.भा.११. . ८

वृत्तिलिखितेति ' या वाक्यांत म्हटल्याप्रमाणे तो वयजल नामक पंडिताने लिहिला होता असें स्पष्ट दिसते. एवंच प्रारंभापासून तों अखेरपर्यंत जैनांना व त्यांच्या आचार्यांना एकसारखी शांति मिळत गेल्यामुळे, मुसलमान आक्रमकांनीही त्यांच्या शांतीचा भंग न केल्यामुळे, त्यांनी मिळालेल्या शांतीचा भरपूर उपयोग करून घेतला व हजारो धर्मग्रंथ निर्माण केले. राजस्थानांतील राज्यांचा राष्ट्र या दृष्टीने विचार करणाऱ्या मनुष्यास त्यांत निवास करणाऱ्या जैन जातीचे महत्त्व व जैनाचार्यांनी निर्माण केलेले धर्मवाङ्मय यांचा केव्हाही विसर पडू देऊन चालणार नाही.

२४. आयुर्वेदविशारद बालाचार्य व त्याचा पुत्र धन्वंतरि. शास्त्रीय विषयांपैकी संगीत व शिल्प या विषयांवर निर्माण झालेल्या ग्रंथासंबंधी मागे राणाकुंभाच्या साहित्यिक योग्यतेचा विचार केला त्या वेळीं वर्णन आलेच आहे. आता आयुर्वेदाविषयी थोडे सांगावयाचे आहे. आयुर्वेदाची सुद्धा राजस्थानांत चांगली जोपासना केली जात होती असें म्हणतां येण्यासारखे आहे. या बाबतींत राणा अमरसिंहाच्या पदरीं असलेला वैद्य बालाचार्य व त्याचा पुत्र धन्वंतरि यांच्या संबंधी पुढील उल्लेख सापडतो व त्यावरून त्यांच्या आयुर्वेदशास्त्रांतील निपुणतेसंबंधी चांगली कल्पना येते.

बालाचार्य इति द्विजः क्षितिभृतां वृद्धैरुपास्यः क्षितौ
विख्यातः परकार्यसाधनपरः संख्यावतामग्रणीः ।
आयुर्वेदविशारदः समभवच्छ्रीचित्रकूटाधिप-
प्राणानामधिदैवतं सदसि यः प्रत्यक्षवाचस्पतिः ॥

'सदरहू बालाचार्य मोठा विख्यात ब्राह्मण असून परोपकाररत, राजमंडळाकडून सन्मान पावणारा, विद्वान लोकांचा पुढारी, आयुर्वेदशास्त्राचा विशारद, सभेंत प्रत्यक्ष बृहस्पतीप्रमाणे भाषण करणारा व चितोडच्या राजांचा तर प्रत्यक्ष प्राणाचार्य होता', असें या श्लोकांत स्पष्ट म्हटलेले आहे. ह्या बालाचार्याचाच पुत्र धन्वंतरि आपल्या नांवाप्रमाणे खरोखरच मोठा धन्वंतरि होता. धर्मधुरीणांचा तोही मोठा पुढारी होता व त्याने राणा अमरसिंहाच्या आज्ञेवरून 'अमरविनोद' नामक ग्रंथही लिहिला. 'अमरविनोद' या नांवावरून तो एक 'सुभाषित व विनोद' यासारखा

ग्रंथ असावा अशी कल्पना केल्यास ती साफ चुकीची ठरेल. कारण तो हस्तिआयुर्वेदावरील ग्रंथ असून राणा अमरसिहाच्या विनोदनाकरितां लिहिला म्हणून त्यास 'अमरविनोद' असें नांव देण्यांत आलें. हा सबंध ग्रंथ स्वदेशभाषेंत लिहिला असून त्याच्या कर्त्याचा परिचय करून देणारा श्लोक मात्र संस्कृतांत लिहिला आहे. तो असा—

तस्यात्मजः सर्वगुणैकधामा धन्वंतरिर्धर्मधुरीणधुर्युः ।

आज्ञामवाप्यामरभूमिपस्य स्वदेशभाषाभिरिदं तनोति ॥

ह्या श्लोकांत प्रकट होणारा स्वदेशभाषेचा अभिमान हा विशेष लक्षांत ठेवण्यासारखा आहे. हत्ती, घोडे, बैल, उंट, इत्यादि लढाईस व नित्य व्यवहारास आवश्यक अशा प्राण्यांच्या जीवितशास्त्रामध्येही विशारद असलेल्या व ज्यांनी तद्विषयक ग्रंथ निर्माण केले अशा लोकांत मानवी जीवितशास्त्राचा अभ्यास करून त्यावरही ग्रंथरचना करणारे लोक असलेच पाहिजेत, हें अनुमान बुद्धीला फारसे प्रयास न देतांही काढतां येणासारखें आहे. संशोधनाचें कार्य जसजसें वाढत जाईल तसातशा ह्या अनुमित गोष्टी सत्यस्वरूपाने प्रकाशांत येतील यांत शंका नाही.

२५. ज्योतिर्विषयक कामगिरी. आता ज्योतिषशास्त्रासंबंधी लिहून हें बरेंच लांबलेलें प्रकरण आटोपतें घ्यावयाचें आहे. ज्योतिषशास्त्राचा ग्रहज्योतिष व फलज्योतिष या दृष्टीने सर्वपरिचित उपयोग आहे हें तर खरेंच. पण राजपूत ज्योतिर्विदांचीं बाडें इतिहासज्ञानाचें साधन म्हणूनही उपयोगांत आली आहेत, हा त्यांचा विशेष होय. प्रत्येक राजाजवळ कवि, गवय्ये, चारण, पुरोहित, स्थपति इत्यादिकांच्या बरोबरच ज्योतिषीही बाळगलेले असत. ह्या ज्योतिषी लोकांच्या जवळ वंशपरंपरेने अनेक राजे, राण्या, राजकुमार व कुमारिका, सरदार, राज्यांतील अनेक महत्वाचे पुरुष इत्यादि लोकांच्या जन्मपत्रिकांचे मोठमोठे संग्रह बाळगलेले असतात. व त्यांमध्ये त्या त्या व्यक्तीचे जन्मसंवत्, मास, पक्ष, तिथि, वार, नक्षत्र इत्यादि लिहून ठेवलेलीं असतात. त्यावरून निरनिराळे राजे व अन्य कर्तबगार माणसें यांचे काल निश्चित करण्यास फार मदत होते. ह्या ज्योतिष्यांच्या जवळील बाडांत सापडलेल्या कालाइतकें निश्चित असें दुसरें कोणतेंच कालप्रमाण असूं शकणार नाही. अशा प्रकारचे कित्येक संग्रह

आतापर्यंत उपलब्ध झाले असून त्यांतील दोन बरेच मोठे आहेत. त्यांपैकी एक प्रसिद्ध इतिहासज्ञ मुनशी देवीप्रसाद यांना उपलब्ध झाला असून त्यांत १५ ते १९ व्या शतकापर्यंतच्या एकंदर २१४ पुरुषांच्या जन्मपत्रिका लिहिलेल्या आहेत. मेवाडचे राणे, डोंगरपूरचे रावळ, जोधपूर-बिकानेर-किशनगड-ईडर-रतलाम-नागोर-मेडता इत्यादि ठिकाणचे राठोड राजे, कोटा व बुंदीचे हाडावत सरदार, सिरोहीचे देवडा, जयपूरचे कच्छवाहा, ग्वाल्हेरचे तुंवर, जेसलमीरचे भाटिया इत्यादि राजपूत राजे, तसेंच दिल्लीचे बादशाह व शाहजादे इत्यादिकांच्या जन्मपत्रिका या बाडांत सापडतात. छत्रपति श्रीशिवाजी महाराजांचीही जन्मपत्रिका ह्या बाडांत अगत्यपूर्वक संगृहीत करण्यांत आली आहे.

२६. **चंडू नामक ज्योतिषी घराणें.** परंतु याहीपेक्षा आणखी एक बृहत्संग्रह उपलब्ध झाला आहे. जोधपूरच्या प्रसिद्ध ज्योतिष्यांचें जें चंडू नामक घराणें त्यांच्या बाडांत हा संग्रह मिळाला आहे. चंडू घराण्यांत किती नामांकित ज्योतिषी निर्माण झाले आहेत याची कल्पना आज बहुतेक राजस्थानांत या घराण्यांतील पुरुषांनी निर्माण केलेलें चंडू पंचांगच प्रचलित आहे या एका गोष्टीवरूनही येऊं शकेल. ह्या चंडू संग्रहांत शिवराम चंडू नामक एका पुरोहिताने मोठ्या परिश्रमपूर्वक एकंदर ५०० जन्मपत्रिकांचा कालानुक्रम लावून संग्रह केला आहे. शिवाजी महाराजांची पत्रिका या बाडांतही सापडतेच. त्याशिवाय दिल्लीचे बादशाहा, शाहजादे व अमीर, शिसोदिया, राठोड, कच्छवाहा, देवडा, भाटिया, चौहान, बुंदेले इत्यादि राजपूत राजवंश व त्यांच्या शाखोपशाखा आणि त्यांच्या दरबारचे प्रसिद्ध सरदार व पराक्रमी पुरुष या सर्वांच्या कुंडल्या प्रस्तुत बाडांत आहेत. एवढा मोठा संग्रह अद्याप दुसरीकडे कोठेही आढळला नाही. वरील दोन्ही संग्रहांवरून राजपूत लोकांत एकंदर ज्योतिषाची किती आवड होती व केवढ्या तत्परतेने ते मोठमोठ्या पुरुषांच्या पत्रिकादिकांचा संग्रह करीत याची कल्पना येते.

२७. **सवाई जयसिंहाचे प्रयत्न.** परंतु याहीपेक्षा ज्योतिषशास्त्राच्या अध्ययनाचा पद्धतशीर प्रयत्न अंबरचा राजा सवाई जयसिंह याने केलेला आहे. सवाई जयसिंह हा पहिल्या बाजीराव पेशव्याचा

समकालीन होय. त्याने 'राजावली' व 'राजतरंगिणी' नामक ग्रंथ विद्याधरपंडित व रघुनाथपंडित या विद्वानांच्या हस्ते तयार करून घेतले होते. त्यांत युधिष्ठिरापासून तों विक्रमादित्यापर्यंतच्या राजांची सुसंगत वंशावळी देण्याचा प्रयत्न केला आहे. जयपूर, बनारस, उज्जयिनी व दिल्ली येथे त्याने मोठमोठ्या वेधशाळा बांधविल्या आणि तीन तीन फूट व्यासाचे पृथ्वीचे गोल पौर्वात्य व पार्श्वमात्य पद्धतीप्रमाणे तयार करून घेतले. पौर्च्युगालचा राजा तिसरा इमॅन्युअल याच्याकडून डी सिल्व्हा नामक प्रसिद्ध ज्योतिष्यास त्याने मुद्दाम हिंदुस्थानांत बोलाविले, त्याच्याकडून युरोप व आशियाचे आणि ग्रह तारे राशि इत्यादि खगोलांचे नकाशे तयार करविले आणि हिंदुस्थानांतल्या प्रमुख शहरांत त्या शास्त्राच्या प्रचारार्थ ते वाटले. सवाई जयसिंह हा स्वतः ग्रहज्योतिषांत अत्यन्त निष्णात असून युद्धे व गुंतागुंतीचे असे अत्यंत बिकट राजकारण यांतूनही वेळ काढून तो ज्योतिषशास्त्राच्या अध्ययनास व प्रचारास उत्तेजन देई. त्याने अवति उर्फ उज्जयिनीस स्थापन केलेले ज्योतिषशास्त्राच्या अध्ययनाचे केंद्र व वेधशाला आजही सर्व हिंदुस्थानांत सर्वांत मोठी समजण्यांत येते. राजपुतांच्या ठिकाणी असलेल्या ज्योतिर्विषयक ज्ञानाची व तत्प्रसाराच्या कामी त्यांनी केलेल्या प्रयत्नाची कल्पना येण्यास इतके विवरण पुरे आहे असे वाटते.

आतापर्यंत स्थूल मानाने साहित्य व त्याच्या विविधशाखा, त्यांची साधने व त्यांचा उपयोग यांसंबंधी जी काय थोडीबहुत माहिती उपलब्ध आहे तिच्या आधारें विवरण केले. आता थोडे कलेसंबंधी लिहून हें प्रकरण संपविले पाहिजे.

२८. कलेची स्मारके. कलेच्या दृष्टीने पाहिल्यास राजपूत राजांपैकी बहुधा प्रत्येकाने कांहीना कांही कलापूर्ण स्मारक पाठीमागे ठेवले आहे असे कबूल करावे लागेल. शेंकडो शिलालेख, मठ व मंदिरे, उपमंदिरे, लहानमोठे तलाव, विहिरी, मोठमोठे राजमहाल व अन्य इमारती, अनेक पहाडी व भुईकोट किल्ले व दुर्ग इत्यादि शतशः भव्यतिभव्य स्मारके, शिल्पकलेची व सौंदर्याची राजपुतांनी किती जोपासना केली होती साक्ष देण्यास आजही राजस्थानांत उभी आहेत. त्या प्रत्ये-

काचें संक्षेपतः थोडथोडें विवरण करावयाचें झाल्यास तो देखील एक स्वतंत्र ग्रंथच होईल. म्हणून त्यांपैकी निवडक अशा एकदोन गोष्टींचेंच वर्णन येथे करण्याचें योजिलें आहे. त्यावरून देखील राजपुतांच्या कला-प्रियतेची व सौंदर्याभिज्ञतेची वाचकांना कल्पना येऊं शकेल व ह्या असल्या सुन्दर व भव्य कलाकृति निर्माण करणारी जाति किती सुसंस्कृत असली पाहिजे व तिच्या बुद्धीचाही केवढा विकास झाला असला पाहिजे, याची कल्पना येईल.

२९. चितोडचा कीर्तिस्तम्भ. कलेच्या दृष्टीने विचार करतांना देखील आपणास प्रथम राणा कुंभाच्या कालाकडेच नजर फेकली पाहिजे. राणा कुंभाने गुजराथ व माळव्याच्या सुलतानांनी आपल्या फौजा संयुक्त करून मेवाडवर हल्ला केला असतां त्यांचा पराभव केला आणि माळव्याच्या सुलतानास कैद करून चितोडास आणलें. या प्रचंड विजयाच्या स्मृतिप्रीत्यर्थ कुंभाने एक विजयस्तंभ उभारण्याचें ठरविलें. हाच तो चितोडचा प्रसिद्ध कीर्तिस्तम्भ होय. वरील विजयानंतर अकरा वर्षांनी ह्या विजयस्तंभाचा पाया घातला गेला आणि एकंदर दहा वर्षांत हें भव्य स्मारक पूर्ण करण्यांत आलें. मेवाडच्या आजच्या उत्पन्नाच्या मानाने पाहिलें असतां त्या राज्याचें दहा वर्षांचें संपूर्ण उत्पन्न खर्च केलें तरी हें कार्य संपादन करतां येईल किंवा नाही याची शंका वाटते; तसेंच वर्तमान काळांत भौतिक साधनसंपत्तीने समृद्ध असलेल्या शिल्पज्ञांना देखील दहा वर्षांच्या अवधींत एवढें प्रचंड कार्य कसें पूर्ण करतां आलें याचें आश्चर्य वाटतें. ह्या विजयस्तम्भावर पुढील स्फूर्तिदायक वाक्यें ठळकपणें कोरलीं आहेत—

“ गुर्जरकुंड व माळव्याच्या राजांनी महासागरासारखें अफाट सैन्य घेऊन पृथ्वीस कंपायमान करीत मेदपाटावर स्वारी केली तेव्हा—!

“ मेरु पर्वताकडे तुच्छतापूर्वक स्मित करून अवलोकन करणारा चितोडच्या भ्रुकुटीचा एक कटाक्ष—!! ”

वरील वाक्यांवरून हा कीर्तिस्तम्भ आपल्या भव्यतेने व गगनस्पर्शित्वाने मेरु पर्वतास देखील तुच्छ समजत आहे हें दिसतें व त्यामुळे त्याच्या कर्त्याविषयीं वाचकांच्या देखील अंतःकरणांत परम आदर उत्पन्न होतो. मग

स्वतःच्या डोळ्यांनी जाऊन पाहणाराची काय मनःस्थिति होत असेल याची कल्पनाच करणे बरे ! ह्या कीर्तिस्तम्भावर 'कीर्तिस्तम्भप्रशस्ति' नामक महाकाव्य खोदण्यांत आले असून त्यांत राणा कुंभाच्या कारकीर्दीचे वर्णन लिहून ठेवले आहे. आणि त्याबरोबरच असले विजयस्तम्भ कसे बांधावेत याविषयी एक स्वतंत्र ग्रंथ तयार करून तोही ह्या कीर्तिस्तम्भावरच कोरून ठेवण्यांत आला आहे. ओझाजी म्हणतात त्याप्रमाणे " हा कीर्तिस्तम्भ सबंध भरतवर्षांत हिन्दु जातीच्या कीर्तीचा एक अलौकिक आधारस्तम्भ होय " यांत शंका नाही.

३०. राजसमुद्र व राजप्रशस्ति. यानंतरचे आणखी महत्त्वाचे उदाहरण म्हणजे राणा राजसिंहाने बांधलेल्या 'राजसमुद्र' नामक सरोवराचे होय. राजप्रशस्ति महाकाव्यांत म्हटले आहे की—

अखर्वयोः पर्वतयोरन्तरे गोमतीं नदीं ।

रोद्धुं बद्धुं महासेतुं राणेन्द्रो यत्नमादधे ॥

'दोन उंच पर्वतांच्या मध्ये गोमती नदीचे पात्र अडवून हा विस्तीर्ण तलाव बांधला.' उदयपूरच्या २५ मैल उत्तरेस अरवलीच्या पायथ्याशी दोन मैलांवरील जागा त्याकरितां पसंत करण्यांत आली. राजसमुद्राच्या निरनिराळ्या बांधांचीं कामे निरनिराळ्या ठिकाणीं एकदम सुरू करण्यांत आलीं. त्यांचे कित्येक विभाग पाडून ते निरनिराळ्या सरदारांच्या देखरेखीखाली देण्यांत आले.

गरीबदासस्य पुरोहितस्य ज्येष्ठः कुमारो रणछोडरायः ।

महाशिलां पंचसुरत्नपूर्णांमादौ दधे तत्र पदस्य पूर्व्ये ॥

मेवाडचा राजपुरोहित गरीबदास याचा ज्येष्ठ पुत्र रणछोडराय याच्या हस्ते या राजसमुद्राच्या बांधाचा 'महाशिलान्याससमारंभ' करण्यांत आला. ही शिला मोठमोठ्या पंचरत्नांनी युक्त करण्यांत आली होती असे राजप्रशस्ति महाकाव्यांत वर्णन केले आहे. इ० स० १६६२ पासून इ० स० १६७६ पर्यंत एकूण १४ वर्षे पर्यंत ह्या प्रचंड तलावाचे बांधकाम सारखे सुरू होतें. त्याचा एकूण परिघ बारा कोसांहून कमी नाही. ह्या एवढ्या प्रचंड तलावाचा सबंध बांध निव्वळ संगमरवरी दगडांचा बांधलेला

आहे व त्यावरील सर्व पायऱ्या देखील याच पांढऱ्या शुभ्र स्फटिकासारख्या पाषाणाने बांधलेल्या आहेत. त्यांच्या सभोवार सुंदर वृक्षराजि लावलेली आहे. त्याच्या दक्षिणेच्या बाजूस राजसिंहाने राजनगर नांवाचे शहर व किल्ला बांधविला व श्रीकृष्णाचे एक सुंदर मंदिरही बांधविले. ह्या तलावाच्या बांधणीकरितां राजसिंहास एक कोटि रुपयांहून अधिक खर्च आलेला आहे. राजप्रशस्तीमध्ये त्याची नक्की संख्या १०५०७६०८ रुपये* दिली आहे. तलावाचे काम पूर्ण झाल्यावर गुजराथी व पंजाबी कारागिरांनी मिळून बांधलेली एक विशाल नौका त्यांत सोडण्यांत आली व त्यावरोबरच त्याच्या प्रतिष्ठापनेचा समारंभ उरकण्यांत आला. हा समारंभ पाहण्यास एकंदर ४६ हजार ब्राह्मण वगैरे लोक आले होते. ह्या समारंभांत राणा राजसिंहाने जगाच्या इतिहासांत अपूर्व अशी स्वतःची रत्नतुला करवून ती दान केली. त्याच्या स्त्रियांनी, अन्य परिवारस्थ जनांनीही आपापल्या सुवर्ण अथवा रौप्य तुला करविल्या व इतरही अनेक प्रकारचीं दानें दिलीं. हजारो लाखो लोकांना अन्नवस्त्र इत्यादि देऊन संतुष्ट करण्यांत आले. कारागिरांचा बहुमान करण्यांत आला. ह्या राजसमुद्राच्या नौचौकी नामक बांधावरील पंचवीस बृहत्पट्टिका म्हणजे महाशिलांवर आतापर्यंत उल्लेखिलेले राजप्रशस्ति नामक महाकाव्य खोदण्यांत आले असून त्यांत राजसिंहाच्या कारकीर्दीचे वर्णन करण्यांत आले आहे. शिलांवर खोदण्यांत आलेल्या ग्रंथांत हाच सर्वांत मोठा ग्रंथ होय असे म्हणतात. ह्या काव्याचा लेखक तैलंग जातीचा असून कंठोडी कुलांतील गोसावी मधुसूदनाचा पुत्र रणछोडभट्ट असे त्याचे नांव आहे. ह्या काव्याच्या अंती तलावाचे काम सुरू असतांना त्यावर निरीक्षण करणारांचीं आणि त्यांत कामें करणाऱ्या मुख्य मुख्य कारागिरांचीं नांवेही हिंदी भाषेंत दिलीं आहेत. राजसमुद्र हा राजसिंहाच्या हातचा कला या दृष्टीने निर्माण झालेला अपूर्व नमुना होय व तो राजपुतांच्या गौरवाचा अखंड प्रकाशमान असणारा ध्रुवतारा होय असेच कोणासही कबूल करावे लागेल.

* एका कोटिः पंचलक्षाणि रूप्यमुद्राणां वा सत्सहस्राणि सप्त ।

लग्नान्यस्मिन् षट्शतान्यष्टकं वै कार्ये प्रोक्तं पक्ष एव द्वितीये ॥

३१. खरें सौन्दर्य व कला प्रजाहिततत्परतेंत आहे. कला या दृष्टीने तर राजसमुद्राचें महत्त्व आहेच. पण दुष्काळपीडित प्रजेचे कष्ट निवारण करण्यासाठी हें अपूर्व काम अंगीकारण्यांत आलें ही गोष्ट त्याहूनही अधिक महत्त्वाची आहे. सन १६६१ सालीं राजस्थानांत एक भयंकर दुष्काळ पडला. चारणाने त्या प्रसंगाचें अत्यंत करुणाजनक पण फारच बहारीचें वर्णन केलें आहे. ती म्हणतो—

“ आकाशांतून पाण्याचा एक थेंब सुद्धा पडला नाही. बरसातीचे सर्व महिने निघून गेले. पाण्यासाठी जग नैराश्यांत बुडून गेलें. लोक भुकेने वेडे होऊं लागले. अन्न म्हणून कधीही उपयोगांत न येण्याच्या वस्तूही लोक खाऊं लागले. नवरा बायकोस व बायको नवऱ्यास सोडून गेली. मायला लेकरूं भारी झालें. आईबापांनी पोटाचीं मुलें विकलीं. जसजसा काळ गेला तसतसा दुष्काळ अधिक जाणवूं लागला. तो सर्वत्र पसरला. किड्यांना सुद्धा भक्षण करण्यास कांही न मिळाल्याने तेही नाश पावले. सहस्रावधि आबालवृद्ध स्त्रीपुरुष अन्न अन्न करून प्राण सोडूं लागले. पश्चिमेकडून येणाऱ्या वायूंनी आपल्या बरोबर साथीचा रोग आणला.

“ आकाशांत ढग दिसेना. मग मेघांचें गडगडणें अथवा विजांचा चमचमाट तर लांबच ! रोग आपले पाश सर्वांवर पसरूं लागला. संबंध मनुष्यजातीवर मृत्यूची छाया पसरली. नद्या, ओढे व सरोवरे वाळून शुष्क झालीं. धर्मगुरु आपलीं कर्तव्यें विसरले. वर्णभेद व जातिभेद पार नष्ट होऊन वर्णसंकर झाला. ब्राह्मण कोण व शूद्र कोण हें ओळखतां येईनासें झालें. शक्ति, शहाणपण, जात, गोत इत्यादि सर्व नष्ट झालीं. फक्त ‘अन्न’ एवढा एकच ध्वनि ज्याच्या त्याच्या तोंडून निघत होता. फळें, फुलें, पानें, प्रत्येक बनस्पति, नव्हे झाडांच्या फांद्यासुद्धा तोडून क्षुधाशमनार्थ लोक भक्षण करूं लागले. छे ! मनुष्य मनुष्यास खाऊं लागला. शहरें ओस पडलीं. वंशच्या वंश नष्ट झाले. मासे दिसेनासे झाले व त्याबरोबरच जीवनासंबंधीं प्राणिमात्राच्या आशाही पार नष्ट झाल्या.”

अशा भयंकर दुष्काळाच्या व प्राणसंहारक साथीच्या रोगाच्या तडाख्याखाली उभा राजस्थान सापडला. त्या वेळीं प्रजेचें पोषण करण्याकरितां व भविष्यकाळांत कधी असला दुष्काळ पडला तर तेव्हाही प्रजेचें न. भा. ११ ... ९

संरक्षण व्हावें म्हणून राणा राजसिंहाने वर सांगितलेल्या राजसमुद्राच्या बांधणीस प्रारंभ केला. राजसमुद्र विशाल आहे, त्याला बांधण्यास फार मोठा खर्च आलेला आहे, तो फार सुंदर आहे, ह्या सगळ्या गोष्टी खऱ्या ! परंतु खरें सौंदर्य व खरी कला ह्यांपैकी कोणत्याही गोष्टीत नसून ज्या प्रजाहिततत्परतेच्या भावनेने व ज्या काळांत तो बांधला गेला त्यांत आहे. अन्नान्न करून तडफडून मरत असलेल्या लक्षावधि लोकांच्या पोटांत घास घालण्याकरितां ह्या भव्य कार्याचा उपक्रम झाला असून त्यायोगें अनंत भविष्यकाळपर्यंत राष्ट्राचें कल्याण करित राहण्याचा जो गुण राजसमुद्रांत आहे त्यांत खरें सौंदर्य व कला हीं भरलेलीं आहेत. इतकी व्यापक राष्ट्रोपयोगी कामगिरी, मानव्यतेवर एवढा थोर उपकार, महान परमेश्वराच्या अंशाचें इतकें उच्च आविष्करण ज्या बुद्धीने करून दाखविलें तिचीं गावीं तेवढीं स्तुतिस्तोत्रें थोडींच नव्हेत काय ?

३२. जयसमुद्र व इतर. राजसिंहाचा पुत्र जयसिंह याने जयसमुद्र नांवाचा राजसमुद्राहूनही मोठा तलाव बांधला. राजसमुद्रांत फक्त एका गोमतीचाच प्रवाह अडविण्यांत आला. परंतु जयसमुद्राकरितां गोमती, झामरी, रूवारेल व बगार या चार नद्यांचे प्रवाह अडविण्यांत आले. त्याचा परिघ पंधरा कोसांहून अधिक आहे व संबंध हिंदुस्थानांत त्याच्या इतका विस्तीर्ण दुसरा तलाव नाही असें म्हणतात.

चित्तोडचा भव्य कीर्तिस्तंभ, राजसमुद्र व जयसमुद्र इतकींच कामें राजस्थानांत आज शिल्लक असतीं तरी देखील राजपुतांच्या कलाप्रियतेस जगांत श्रेष्ठ दर्जाचें स्थान प्राप्त झालें असतें. परंतु त्याशिवाय आणखीही अनेकविध गोष्टी वरील विधान प्रेक्षकांच्या मनावर ठसविण्यास आपापल्या जागीं उभ्या आहेत. त्यांतल्या त्यांत पिशोल्याचें रमणीय सरोवर, त्याच्या आंतील व काठावरील सुंदर राजमंदिरें, जयपूर, जोधपूर इत्यादि ठिकाणचीं प्रेक्षणीय बांधकामें, इत्यादिकांच्या ठिकाणीं राजपूत जातीने दाखविलेलें अलौकिक कल्पनाचातुर्य व रचनाकौशल्य यांच्यायोगें कोणीही सहृदय मनुष्य मुग्ध होऊन जाईल. राजपुतांनी चित्रकलेचा देखील तितकाच विकास केला होता असें आता सिद्ध झालें आहे. कांग्रा व नाथद्वारा येथील चित्रकलेच्या परंपरेचें आज देखील अनुकरण करण्यांत येतें व तेथल्या

इतकीं भावपूर्ण चित्रें काढण्याचा प्रयत्न जर यशस्वी झाला तर आजचे चित्रकार देखील आपणास धन्य मानतात, इतकी चित्रकलेची उन्नति राजपुतांनी केलेली होती. निरनिराळ्या ठिकाणचीं रंगीत चित्रें, मूर्ति, बागवगीचे, कारंजीं, इत्यादि शेंकडो गोष्टी अशा दाखवितां येतील की, त्यांवरूनही पुनः राजपुतांची कलाप्रियताच वारंवार सिद्ध होऊं शकेल.

३३. उपसंहार. सारांश, उच्च प्रकारच्या संस्कृतीचीं जेवढीं म्हणून लक्षणें आहेत त्यांत साहित्य व कला हें प्रधान लक्षण असून त्याचा राजपुतांनी व त्यांच्या राजांनी अत्युत्कट विकास करून दाखविला आहे व आपली श्रेष्ठता सिद्ध केली आहे. ज्ञान परमेश्वराचें स्वरूप होय तर कला त्याच स्वरूपाचा विलास होय. ज्ञानाचा व कलेचा संबंध इतका निकटवर्ती आहे. साहित्य हें ज्ञानाचें वाङ्मयस्वरूप असल्याने त्याशीं कलेचा अविच्छिन्न असा संबंध जोडण्यांत येतो. सामान्य समजूत अशी आहे की साहित्य व कला यांच्या विकासास दीर्घकालीन शांतता आणि आत्यंतिक आर्थिक समृद्धि या दोन गोष्टींची जोड मिळावी लागते. परंतु राजपूत जातीच्या करामतीने ही समजूत खोटी करून दाखविली आहे. राजस्थानचा गत-सहस्रकाचा इतिहास हेंच दाखवितो की, या अभागी देशास चिरशांतीचे दिवस असे फारसे लाभलेच नाहीत. प्रत्येक राजाची कारकीर्द परकीयांशीं लढून आपलें अस्तित्व कायम टिकविण्यांतच कारणीं पडली. असें असतांही राजपूत जातीने साहित्य व कलेचा जो सर्वांगीण विकास करून दाखविला तो खरोखर तीस भूषणावह होय. संबंध हिंदु जातीस व भारतीय राष्ट्रास त्याबद्दल अभिमान वाटला पाहिजे. “आपण राजस्थानांत कोठेही पंचवीस कोसांचा प्रवास केला तरी, प्राचीनकाळची संपत्ति, बुद्धिमत्ता व प्रज्ञाशीलता यांचे अवशेष, गंभीर विचारांचीं शास्त्रें, अथवा जीवनास आनंद देणाऱ्या कला आपणास आढळून आल्याशिवाय राहणार नाहीत.” अशा अर्थाचे कर्नल टॉडने जे उद्गार काढले ते वरील वर्णन वाचून यथार्थ नाहीत असें कोण म्हणेल ? आणि टॉडसारख्या परकी पंडितालाही जर राजपुतांचें साहित्यज्ञान व कला, बुद्धिमत्ता व वैभव, पराक्रम व शील इत्यादि गुण इतके मुग्ध करून टाकतात तर त्यांबद्दल आम्हा भारतीयांना किती आदर व किती भूषण वाटलें पाहिजे ?

प्रकरण तिसरें

राजपूत स्त्रिया व त्यांचें समाजांतल स्थान

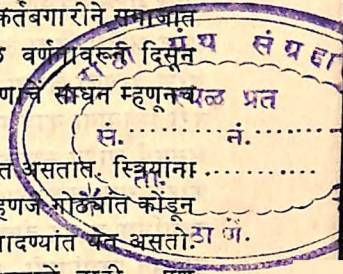
१. स्त्रीदाक्षिण्य उच्चसंस्कृतीचें लक्षण. “इतर अनेक वस्तूप्रमाणेच संस्कृति ही जर व्यापार करण्याची एक वस्तु ठरेल आणि स्त्रियांविषयींचा आदर व दाक्षिण्य हींच जर उच्च संस्कृतीचीं लक्षणे असतील तर भारतीय संस्कृतीस इंग्लंडमध्ये आणूनच इंग्रज जातीचा अतोनात लाभ होणार आहे.” पार्लमेंटरी कमिटीपुढे साक्ष देतांना १९व्या शतकाच्या प्रारंभी सर टॉमस मॅनरो यांनी काढलेले हे उद्गार आहेत. सांस्कृतिक दृष्टीने एखाद्या समाजाच्या इतिहासाकडे पाहतांना त्या समाजाच्या स्त्रीजाती (Womanhood) कडे लक्ष पुरविणें अवश्य असतें. आणि संरक्षण, स्वातंत्र्य, शिक्षण, मातृपद इत्यादि दृष्टींनी त्या समाजांत स्त्रीजातीचें स्थान कोणतें होतें अथवा आहे हें निश्चित करावें लागतें. पार्लमेंटरी साक्षीत वरील इंग्रज गृहस्थाने भारतीय स्त्रियांविषयी दिलेला अभिप्राय राजपूत स्त्रियांनाही उत्तम रीतीने लागू पडतो असें राजपुतांच्या एकंदर इतिहासाचें मार्मिक अवलोकन केल्यास दृष्टोत्पत्तीस येतें.

२. पडदा-संरक्षणाचें साधन. प्रारंभी संरक्षणाचाच मुद्दा घेऊं. प्रत्येक सुधारलेला समाज स्त्रियांना शक्य तितकें संरक्षण देण्याचा प्रयत्न करीत असतो. मुसलमानी वा तत्सम अन्य समाजांत पडद्याच्या अथवा गोषाच्या ज्या चाली प्रचारांत आल्या त्यांमुळे त्या समाजांतल स्त्रियांचें स्वातंत्र्य मर्यादित झालें असलें तरी त्यांच्या मुळाशीं स्त्रियांच्या संरक्षणाचीच कल्पना असली पाहिजे हें उघड आहे. राजपूत समाजांतही पडद्याची चाल आहे. विशेषतः राजघराण्यांतल्या अथवा उच्चकुलोत्पन्न स्त्रिया पडदा राखतात. महाराष्ट्रांतही देशमुख, पाटील इत्यादि पूर्वीच्या मोठ्या घराण्यांतली स्त्रिया गोषा पाळतात. परंतु राजपूत स्त्रियांचा पडदा मुसलमानांच्या बुरख्याइतका कडक कधीच नव्हता. केवळ स्त्री आणि

पुरुष यांच्या मधली नैसर्गिक मर्यादा पालन करण्याचें आणि स्त्रियांसंबंधीचें पावित्र्य कायम राखण्याचें कार्य सफल होईल इतक्याच बेताचा पडदा राजपुतांत असल्याने तो स्त्रियांच्या उन्नतीच्या कार्यांत केव्हाच आड पडला नाही. पडद्यांत राहूनही राजपूत स्त्रियांनी स्वतःच्या कर्तव्यगारीने समाजांत अत्यंत आदराचें स्थान संपादन केलें होतें हें पुढील वर्णनावरून दिसून येईलच. येथे पडद्याचा उल्लेख करतांना तो स्त्रीसंरक्षणाचें साधन म्हणूनच उपयोजिला जात असे एवढेंच सांगावयाचें आहे.

कित्येक लोक पडद्याचा फार विपरीत अर्थ करित असतात. स्त्रियांना स्वतंत्र अंतःपुरें असणें अथवा त्यांनी पडद्यांत राहणें म्हणजे मोठ्यांत कोडून राहणाऱ्या जनावराप्रमाणे होय असाही आशय प्रतिपादण्यांत येत असतो. येथे पडदा चांगला अथवा वाईट याचें विवेचन करावयाचें नाही. पण ज्या समाजाच्या संस्कृतिवैशिष्ट्याकडे आपण लक्ष पुरवीत आहों त्या समाजाची या बाबतींतली मनोभूमिका लक्षांत आणल्याशिवाय त्यांच्या चालीवर असा आघात करणें योग्य होणार नाही. राजपुतांनी स्त्रियांना 'देवी' ही पदवी दिलेली आहे. ही देवी शक्तिरूपाने प्रत्येक प्राणिमात्राच्या ठिकाणीं संस्थित झालेली आहे—'या देवी शक्तिरूपेण सर्वभूतेषु संस्थिता', हीच मनुष्याच्या ठिकाणीं स्फूर्ति उत्पन्न करणारी देवता आहे, अशी त्यांची कल्पना आहे. स्त्रियांविषयीचा आपला आदर राजपुतांनी प्रत्येक स्त्रीपुढे लावण्यांत येणाऱ्या देवी या उपपदाने व्यक्त केला आहे. मराठींतही प्रत्येक स्त्रीच्या नांवापुढे लावण्यांत येणाऱ्या बाई अथवा ताई या उपपदाने स्त्रीसंबंधीं भगिनीभावच निर्माण करण्यांत आलेला आहे. अशाप्रकारें ज्या समाजाने प्रत्येक स्त्रीकडे देवताभावाने पाहण्याची बुद्धि पुरुषाच्या ठिकाणीं उत्पन्न होईल अशी भाषेंतच योजना केली आहे त्याने स्त्रियांना पडद्यांत ठेवतांनाही त्यांच्या संरक्षणाचाच विचार अधिक केला असला पाहिजे हें उघड आहे.

स्त्री म्हणजे पुण्यपावन लोकांच्या घरांतील प्रत्यक्ष श्रीसमृद्धि होय. 'या श्री स्वयं सुकृतिनां भवनेषु।' अशी सर्वसाधारण आर्यांबरोबरच राजपुतांचीही धारणा असल्याने ह्या 'श्री'चें—ह्या गृहलक्ष्मीचें—संरक्षण करण्यासाठी राजपूत वीर विशेष दक्ष असत.

पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।

रक्षन्ति स्थविरे पुत्रा न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति ॥

ह्या सुप्रसिद्ध श्लोकांत स्त्रियांना स्वातंत्र्य देऊं नये असा ध्वनि नसून त्यांचें सदैव संरक्षण करावें, त्यांना असंरक्षित अशा केव्हाच ठेऊं नये असा स्पष्ट आदेश दिला आहे, असा मागील तीन चरणांच्या संदर्भाने चौथा चरण वाचला असता त्याचा सरळ अर्थ करावा लागतो. आणि हें संरक्षण तरी स्त्रियांना काय म्हणून ? त्या अबला आहेत म्हणून ? स्वसंरक्षणार्थ असमर्थ आहेत म्हणून ? त्या पंगु, भिच्या आहेत म्हणून ? खात्रीने नव्हे ! कारण सामान्यतः राजपूत स्त्रिया मोठ्या बलवान, स्वसंरक्षणक्षम, शस्त्र-कलाभिज्ञ व शूर होत्या; त्यांनी कित्येक ठिकाणीं समरांगणांत तरवार गाजवून पुरुषांनाही लाजविणारा पराक्रम व्यक्त करून धारातीर्थीं देह ठेविला आहे. सारांश, घोड्यावर बसणें, धनुष्यबाण चालविणें, तरवार भाला फिरविणें, दांडपट्टा खेळणें इत्यादि संरक्षणाच्या कला त्यांना पूर्णपणें अवगत असल्याने आज आपण समजतो त्या अर्थाने त्यांना वास्तविक संरक्षणाची आवश्यकताच नव्हती. कारण कोणत्याही वैयक्तिक आक्रमणापासून स्वतःचें रक्षण करण्याची शक्ति त्यांच्यांत पूर्णपणें वास करित होती. मग समाजाने त्यांना संरक्षण दिलें म्हणजे काय केलें ? त्यांना पडद्याच्या आड कां ठेवलें ? याचें उत्तर, समाज त्यांना सर्वांहून पूज्य व सन्माननीय मानित होता म्हणून, असेंच दिलें पाहिजे. आपणास प्रिय अशी वस्तु आपण जशी अधिक काळजीपूर्वक सांभाळतो, आपणास पूजनीय अशा साधुसंतांस जसे आपण शक्य तितकें सन्मानाने वागविण्याचा प्रयत्न करतो, आपल्या वंदनीय देवतेची प्रतिष्ठापना जशी आपण देवळाच्या अगदी आंतील गाभाऱ्यांत करतो; त्याचप्रमाणे राजपुतांना स्त्रीजाति ही सर्वांत पूजनीय वाटत असल्याने तिला त्यांनी आपल्या कल्पनेप्रमाणे अधिक सुरक्षित ठिकाणीं, देवतेच्या प्रतिमेप्रमाणे देवळाच्या अगदी गाभाऱ्यांत—अंतःपुरांत—ठेवण्याचा प्रयत्न केला व कोणीही सद्भावनांचा मनुष्य त्यांच्या हेतूबद्दल त्यांना दोष देईल असें वाटत नाही.

३. रक्षाबंधनाचें अपूर्व महत्त्व. अशा तऱ्हेने एका परीने स्त्रियांना प्रतिदेवता मानून आपल्याकडून त्यांचा शक्य तितका सन्मानपूर्वक

सांभाळ करण्याचा तर राजपूत समाजाने प्रयत्न केलाच. पण त्याहीपेक्षा अधिक म्हणजे त्यांनी समाजांत अशा एका विशिष्ट रूढीचा प्रचार केला की ज्यायोगें समाजांतल्या कोणत्याही स्त्रीस आपण एकाकी अथवा असहाय आहोंत, आता या जगांत आपलें कोणीच नाही, असें कधीही वाटूं नये; भर्तृकुल व भ्रातृकुल या उभयतांतून कांही दैवी अथवा मानुष आपत्तीमुळे निराश्रय व एकाकी झालेल्या स्त्रीलाही आश्रय मिळावा व तोही अत्यंत जिव्हाळ्याचा ! ही रूढि म्हणजे रक्षाबंधनाची होय. स्वतःला स्त्रीदाक्षिण्याचे परम उपासक म्हणविणाऱ्या पाश्चिमात्य समाजाला सुद्धा मुग्ध करून टाकील इतक्या श्रेष्ठ दर्जाचें स्त्रीदाक्षिण्य या रक्षाबंधनाच्या रूढीने राजपुतांनी व्यक्त केलें आहे. 'रक्षाबंधन' या नांवाचा श्रावण शुद्ध पौर्णिमेस त्यांनी एक सणच करून टाकला आहे. स्त्री व पुरुष यांचे संबध निर्मळ व पवित्र ठेवण्यास व कोणत्याही संकटग्रस्त स्त्रीस आपल्या संकटाचा परिहार व्हावा एतदर्थ सुरक्षित आश्रयार्थ जाण्यास या प्रघाताने सुविधा करून ठेवली आहे. रक्षाबंधनाच्या उपर्युक्त दिवशीं प्रत्येक बहीण आपल्या भावाच्या मनगटास आपापल्या ऐपतीप्रमाणे रेशमाची, चांदीची, सोन्याची अथवा जडावाची राखी बांधते व भाऊही तिच्या या प्रेमाच्या मोवदल्यांत कोणत्याही संकटांत तीस मदत करण्याची प्रतिज्ञा करतो. ज्या स्त्रियांना सख्खे भाऊ नसतील त्या देखील ह्या सणाच्या दिवशीं आपल्या माहितींतील एखाद्या गुणवान व पराक्रमशाली राजपुतास राखी बांधतात व अशा तऱ्हेने त्यांशीं भ्रातृभावाचें नातें जोडतात. राखीचें महत्त्व राजपूत तरुण प्राणापेक्षाही अधिक समजतात. राखीकरितां समाजाने जरी एक विशिष्ट दिवस योजून ठेविलेला असला तरी राखी याच विशिष्ट दिवशीं बांधली पाहिजे, अन्य दिवशीं बांधतां येतच नाही असेंही नाही. आपद्ग्रस्त स्त्री कोणत्याही वेळीं कोणाही राजपुतास राखी बांधूं शकते, अथवा तो परगावीं असल्यास त्यास राखी पाठवूं शकते. कोणाही स्त्रीकडून एकदा राखी आली की, तो तिचें प्राणपणाने संरक्षण करील. सख्या बंधूपेक्षाही 'राखीबंद भाई'चा मान अधिक व त्यासही आपल्या राखी पाठविणाऱ्या बहिणीच्या संरक्षणाची काळजी अधिक ! मग राखीने नातें जोडणाऱ्या ह्या बहीणभावांची उभ्या जन्मांत प्रत्यक्ष ओळख नसली तरी चालेल. अत्यंत संकटाच्या प्रसंगीं

राजपूत रमणीकडून अशा प्रकारें राखी आली की, स्वतःचीं हजार वैयक्तिक कामें बाजूस ठेऊनही त्या पुरुषाने त्यास राखी पाठविणाऱ्या त्या अदृष्ट-आकृति व अज्ञातप्रकृति भगिनीचें संरक्षण केलेंच पाहिजे अशी अनुल्लंघनीय प्रथाच राजपुतांनी घालून ठेवली आहे.

४. मोगल बादशहांच्या राजपूत भगिनी. राजपूत समाजांतील या प्रथेचें राजपूत लोक अत्यंत आदराने पालन करीत असले तर त्यांत कांहीच आश्चर्य नाही. पण तिच्या भव्यतेने व उदारतेने मुसलमानांतील थोर पुरुषांना व मोगल बादशहांना सुद्धा मोहून टाकलें होतें हें ध्यानांत ठेवण्यासारखें आहे. गुजराथचा सुलतान बहादूरशाह याने चितोडवर स्वारी करून मेवाडसारख्या राष्ट्रावर घोर संकट आणलें असतां अशा आणीबाणीच्या प्रसंगीं राणा संगीची विधवा राणी कर्मवती हिने मोगल बादशाह हुमायून यास राखी पाठविली. ह्या राखीबरोबरच तिने जें पत्र लिहिलें त्यांत “प्रिय बंधु, धाकट्या उदयसिंहाचा मामा व संरक्षणकर्ता” या संज्ञांनी तिने हुमायूनला संबोधिलें होतें. राखीचा सर्व अर्थ राजपूत रीतिरिवाजांशीं बाल्यापासून अभिन्न असलेल्या हुमायूनच्या ताबडतोब ध्यानांत आला व दुसऱ्या कोणाही राजपूत वीराप्रमाणे त्यानेही कर्मवतीला संरक्षण देण्याच्या कामीं आपली सर्व शक्ति उपयोगांत आणली. हुमायूननंतर झालेले बहुतेक मोगल बादशाहा मेवाडच्या राजपत्यांचे राखीबंद भाई होणें म्हणजे आपला मोठाच सन्मान झाला असें ससजत असत. इतकेंच काय, पण हिंदू जातीचा व विशेषतः राजपुतांचा कट्टा व दीर्घ द्वेष करणारा औरंगजेब सुद्धा उदयपूरच्या राणीचा राखीबंदभाई होता व त्याबद्दल तो स्वतःस मोठा भाग्यशाली समजत असे. त्याने तिला अनेक पत्रें लिहिलीं असून त्या प्रत्येकांत “प्रिय व गुणशाली भगिनी” असें मोठ्या गौरवाने आळविलें असून मोठ्या पवित्र व आदराच्या शब्दांनी आपला जिव्हाळा व्यक्त करून तिच्या स्वास्थ्याची व कल्याणाची चौकशी केली आहे. सारांश, दुसऱ्या कोणत्याही समाजांत नसेल इतकी स्त्रियांच्या संरक्षणाची उत्कृष्ट व्यवस्था राजपूत समाजाने करून ठेवली आहे. तिच्या मूळच्या स्फूर्तिप्रद ज्योतीसह आजच्या विसाव्या शतकांतील कोणत्याही सुधारलेल्या समाजाने स्वहिताकरितां तिचें अनुकरण करावें इतकी ती उज्ज्वल आहे !

५. स्त्रीस्वातंत्र्याचा पुरस्कार. वर वर्णन केल्याप्रमाणे राजपुतांनी आपल्या समाजांतली स्त्रियांच्या संरक्षणाची उत्तम व्यवस्था केली होती. पण त्यामुळे त्यांच्या स्वातंत्र्याची यत्किंचित् देखील हानि झाली नव्हती. वास्तविक खऱ्या स्त्रीस्वातंत्र्याची परीक्षा वधूने वरास पसंत करण्याची मोकळीक असण्यांत दिसून येते. ज्या समाजांतली स्त्रियांना इतर सर्व प्रकारचें स्वातंत्र्य आहे पण वधूस वर निवडण्याचा अधिकार नाही त्यांत खरें स्त्रीस्वातंत्र्य नाही असेंच म्हणावें लागेल. आणि या दृष्टीने पाहिलें असतां राजपूत समाजांत स्त्रीस्वातंत्र्य चांगल्या प्रमाणांत विद्यमान होतें असेंच कबूल करावें लागेल. राजपूत तरुणी जरी पडद्या आड राहत असल्या तरी त्यांना ठिकठिकाणच्या तरुणांच्या शौर्याची, उदारतेची, भव्यतेची, पुरुषकाराची इत्यादि अनेक गुणांची चारणादिकांच्या द्वारें उत्तम माहिती असे व त्याप्रमाणे ह्या श्रुतकीर्ति तरुणांमधून आपणास पसंत येईल तो वर त्या निवडीत. कित्येक प्रसंगीं आपण ज्यास वरणार त्याच्या वहादुरीच्या गुणांचीही त्या पूर्ण परीक्षा करून घेत व नंतरच त्याच्या गळ्यांत वरमाला समर्पण करीत. अभिजात अभिरुचीची स्त्री स्त्रीसदृश नाजूकपणा, नटवेपणा इत्यादि गुणांवर मुग्ध नसून पौरुषयुक्त पराक्रमावर, उदार चारित्र्यावर अथवा भव्य कृत्यावर लुब्ध होत असते. 'उत्कट भव्य' कोणतें हें ओळखण्याची बुद्धि स्त्रियांच्या ठिकाणीं निसर्गतःच उत्पन्न झालेली असते. किंबहुना शविलकाने मृच्छकटिकांत म्हटल्याप्रमाणे—

स्त्रियो हि नाम खल्वेता निसर्गादेव पंडिताः ।

पुरुषाणां तु पांडित्यं शास्त्रादेव हि जायते ॥

स्त्रिया निसर्गपंडित असून पुरुषांना मात्र आपलें पांडित्य अभ्यासाने मिळवावें लागतें. राजपूत स्त्रियांच्या ठिकाणीं हें निसर्गपांडित्य भरपूर असे व समाजानेही त्यांच्या या गुणाची वाढ होण्यास भरपूर अवकाश ठेवला होता. त्यामुळे सामान्यतः राजपूत तरुणी वीर, पराक्रमी, स्वार्थत्यागी अथवा भव्य कृत्यें करणाऱ्या तरुणांच्या कंठांतच आपल्या अनुरागाची माला अर्पण करीत, असें सुप्रसिद्ध पृथ्वीराज व संयोगितेच्या उदाहरणावरून वाचकांच्या लक्षांत येईल. परंतु अशा प्रकारचीं आणखी एकदोन ठळक उदाहरणें वाचन. भा. ११. . . . १०

कांच्या माहितीसाठी येथे देत आहे. त्यावरून राजपूत स्त्रियांच्या स्वातंत्र्याची कल्पना येऊ शकेल.

६. **वीरकन्या तारा.** ठोड्याचा सरदार सूरतन याची जहागीर पठाणांनी लुटून उध्वस्त करून टाकली व त्यास असहाय दशेस पोचविले. सूरतनास एक तारानामक रूपवती व गुणवती कन्या होती. तिने, जो कोणी पठाणांवर सूड उगवून आपल्या बापाच्या जहागिरीची सुटका करून देईल त्यास आपण वरून, असा आपला पण बापाच्या संमतीने जाहीर केला. राणा संग्राचा मधला भाऊ पृथ्वीराज (हा पृथ्वीराज चौहान नव्हे) ह्याने तारेचा पण पूर्ण करून तिच्याशी विवाह लावला. पुढे ही तेजस्वी सुंदरी खांद्यावर धनुष्य व बाणांनी भरलेला भता लटकावून पृथ्वीराजाबरोबर त्याच्या प्रत्येक धाडसाच्या कार्यात त्याची सहचारिणी राहत असे.

७ **सादो व कूर्मदेवी.** पूगलचा सरदार सादो हा अत्यंत शूर तरुण होता. जेसलमीरच्या वालुकामय प्रदेशांत शिरून देखील त्याने आपला पराक्रम गाजविला होता. एके दिवशीं असाच तो मुलुखगिरी करीत चालला असतां मोहिलचा सरदार माणिकराव याने त्यास आतिथ्यास बोलाविले. ह्या पाहुणचारांत सादोचे चित्त वृद्ध माणिकरावच्या सौंदर्यशाली कन्येने—कूर्मदेवीने—वेधून घेतले. उलट सादोच्या पराक्रमाच्या गोष्टी ऐकून तिचेही मन सादोवर मोहित झाले. कूर्मदेवीला मंडोरच्या राठोड महाराजाने आपल्या युवराजाकरितां अगोदरच मागणी घातली होती. परंतु राठोडच्या राजसिंहासनाचा लोभ धरण्यापेक्षा व अलोट संपत्तींत लोळण्यापेक्षा सादोसारख्या शूर तरुणाबरोबर त्याच्या साहसांत व संकटांत राहून त्याच्या धैर्याचा व शौर्याचा आस्वाद घेणे यांतच तिला अधिक आनंद वाटला. म्हणून तिने राठोडांच्या राजसिंहासनास झिटकारूनही सादोशींच विवाहबद्ध होण्याचे ठरविले. रीतीप्रमाणे सादोच्या बापाकडे नारळ पाठवून संबंध जोडण्यांत आला व आपल्या नववधूस घेऊन सादो पूगलकडे जाण्यास निघाला.

राठोड युवराज अरण्यकमल यास ही वार्ता कळतांच त्याने सुमारे चार हजार राठोड वीर बरोबर घेऊन सादोच्या वरातीवर स्वारी केली. सादोबरोबर त्याच्या भट्टीवंशाचे फक्त ७००च वीर होते. धर्मयुद्धाची

कल्पना दोघांच्याही ठिकाणीं जागृत होती. शिवाय एका तरुणीप्रीत्यर्थ होणारें हें युद्ध विशेष पवित्र समजलें जाऊन धर्मयुद्धाचे सर्व नियम पाळण्याचें उभयतांनी ठरविलें. अरण्यकमलने आपल्या पक्षांतील ७००च राठोड वीरांना सादोच्या भट्टीवीरांबरोबर लढण्याकरितां बाहेर काढलें. लढाई सुरू होऊन दोन्ही पक्षांचे पांचपांचशें वीर पडले. तेव्हा इतका मनुष्यनाश करण्यापेक्षा आपण द्वंद्वयुद्ध खेळूनच युद्धाचा निकाल लावूं असा विचार करून त्यांनी द्वंद्वास प्रारंभ केला. द्वंद्वास प्रारंभ करतांना सादोने आपल्या नूतन वधूचा निरोप घेतला. सादोस युद्धासाठी उत्तेजित करीत ती म्हणाली, “सादो, तुमचा पराक्रम पाहत मी येथे उभी आहे. तुम्ही जर युद्धांत पडलांत तर मीही तुमच्या मृत्यूची भागीदारीण होईन.” सादो व अरण्यकमल यांचें घोर द्वंद्वयुद्ध झालें व दोघेही एकमेकांच्या प्रहारांनी जखमी होऊन रणांगणांत मरण पावले. कुमारी, सरदारपत्नी व विधवा स्त्रीचे सर्व सोहाळे कूर्मदेवीस इतक्या अल्पावधींतच भोगावयास मिळाले. दोन्ही पक्षांचे सेनापति अशा तऱ्हेने पडल्यावर साहजिक युद्ध एकदम बंद झालें. कूर्मदेवीने दोन्ही पक्षांतील सैनिक पाहत असतांना एक तरवार मागविली व ती एका हातांत ग्रहण करून तिने स्वतःचा दुसरा हात खांद्यापासून तोडून टाकला व म्हणाली, “माझ्या नाथाच्या पिताजीकडे हा हात घेऊन जा.” नंतर तिने अन्य सैनिकाकडून आपला दुसरा हात तोडविला व सांगितलें, “हा हात माझ्या वृद्ध पित्यास नेऊन द्या;” आणि अनुक्रमे आपला श्वशुर व पिता यांच्याकरितां “तुमची स्नुषा व कन्या अशी होती” असा निरोप पाठवून तिने सर्वासमक्ष आपल्या पतीच्या शवाबरोबर चितेवर आरोहण केलें. सादोच्या वृद्ध पित्याने आपल्या ह्या दिव्य स्नुषेच्या बाहूंचें दहन करवून त्या ठिकाणीं ‘कूर्मदेवीचा तलाव’ नांवाचा तलाव बांधला.

राजपूत स्त्रियांचें आपला पति आपणच निवडण्याचें स्वातंत्र्य हें असें होतें. तरुणींचा तरुणांकडून किती आदर होई व त्यांच्या प्राप्त्यर्थ होणाऱ्या युद्धांतही कसें पावित्र्य उत्पन्न होत असे याची वरील गोष्टीवरून उत्तम कल्पना येईल. कूर्मदेवीसारखी दैवी रमणी सादोबरोबर विवाह करावयास केवळ शारीरिक प्रेमांमुळे तयार झाली होती असें कोण म्हणेल ? पार्थिव प्रेमाच्याही पलीकडे असलेल्या सादोच्या गुणांवरच ती

खरोखर लुब्ध होती. म्हणून सादोस मृत्यूचें निमंत्रण आलें तरी तीस बिलकूल वाईट वाटलें नाही. इतकेंच नव्हे तर पतीच्या अशा वीरमरणांतच तीस परम आनंद वाटला व पतीइतक्याच धैर्यानि व शौर्यानि आपले दोन्ही हात कापून तिने आपल्या व पतीच्या पित्याकडे पाठविले आणि स्वतः पतीच्या शवाबरोबर सहगमन केलें. ह्या सर्व प्रकारांत शौर्यादि पौरुषगुणांवर अनुरक्त असलेलें तिचें दिव्यतर प्रेमच दिसून येतें यांत शंका नाही.

८. **मातृकुलाचा अभिमान.** हें ज्ञालें वर पसंत करण्याचें स्वातंत्र्य. पण एकदा पतीच्या घरीं गेल्यानंतरही स्त्रियांना तितकेंच स्वातंत्र्य असें व त्यांच्या मानापमानाच्या भावनांचा सर्व पुरुष मोठ्या आस्थेने आदर करीत. अंबरचा राजा जयसिंह याने हाडावतीच्या राजकन्येबरोबर विवाह केला होता. मोगल बादशहांच्या संपर्कांत येऊन अंबरच्या दरबारांत बादशाही अतएव सुधारलेले म्हणविले जाणाऱ्या दरबारी रीति-रिवाजांचें व पोशाखादि झगमगाटांचें फारच प्रस्थ माजलें होतें. बिचारी हाडावतीची साधी, सुशील व कुलीन राजकन्या या सर्व मोगली राजोपचारांस अनभिज्ञ होती. त्यामुळे तिच्या पोशाखांत वगैरे अंबरच्या स्त्रियां-इतका भपकेदारपणा व डामडौल आला नव्हता. एके दिवशीं जयसिंह पत्नीबरोबर एकटाच एकांतांत असतांना अंबरच्या सुधारलेल्या स्त्रियांबरोबर हाडावतीच्या मागासलेल्या स्त्रियांची सहज थट्टे थट्टेने तो तुलना करूं लागला. परंतु आपल्या माहेरच्या स्त्रियांची ही अल्पशी थट्टा देखील सहन न होऊन तिने खुंटीवरची तरवार उचलून म्यानांतून बाहेर काढली व दरडावून अभिमानाच्या स्वरांत ती जयसिंहास म्हणाली, “ज्या वंशांतून मी आलें आहे त्याची असली थट्टा मी सहन करणार नाही. परस्परांचा आदर करण्यानेच आपण सुखी होऊं शकूं. अंबरचे राजे जर पुन्हा असली अभद्र थट्टा करतील तर ही तलवार त्यांचीं तोंडें बंद पाडण्यास पूर्ण समर्थ आहे हें लक्षांत ठेवा.” ह्यानंतर पुनः केव्हाही तिच्या मनास वाईट वाटेल असा उणा अधिक शब्द जयसिंहाने काढला नाही. पडद्याच्या आंत अंतःपुरांत देखील राजपूत स्त्रिया इतक्या स्वतंत्र असत व आपल्या मातृ-पितृकुलाच्याही मानाचें रक्षण करण्यास त्या इतक्या सज्ज असत !

९. **स्त्रियांचें शिक्षण.** राजपूत समाजाने स्त्रियांना दिलेलें हें संरक्षण व स्वातंत्र्य त्यांच्या वैयक्तिक सद्गुणांमुळे अधिकच खुलून दिसतें.

३. राजपूत स्त्रिया व त्यांचें समाजांतल स्थान ८५

कोणत्याही गोष्टीपेक्षा वीरत्वाचें त्यांना सर्वांत अधिक आकर्षण वाटत असे. पराक्रम अथवा शौर्य यापुढे त्यांना संपत्ति अथवा सन्मान यांची यात्किंचित पर्वा वाटत नसे. त्यांना लिहिण्यावाचण्याचें शिक्षण मिळत असे यांत तर शंकाच नको. कारण राजपूत कुलांत कित्येक मोठ्या विदुषी, कवयित्री व विद्यानुरागी स्त्रिया निघाल्या आहेत. मीराबाईच्या विद्या-भिरुचीचें व काव्यगुणांचें वर्णन मागे आलेंच आहे. राणा कुंभाने आपल्या गीतगोविंदावरील रसिकप्रिया नामक टीकेंत कुंभल्लदेवी व अपूर्वदेवी नामक स्वतःच्या दोन स्त्रियांचे उल्लेख केले असल्याचेंही मागेच सांगितलें आहे. व त्यावरून त्यांची योग्यता लक्षांत येण्यासारखी आहे. राजपूत राजे व सरदार यांचा, मोगल बादशहांचा व उत्तरकालांत छत्रपति शिवाजी महाराज व त्यांचे मराठे सरदार यांच्या पराक्रमाचा व कर्तबगारीचा सर्व इतिहास राजपूत रमणीना चारणांच्या तोंडून ऐकून पूर्ण अवगत असे व त्यायोगें त्या मोठ्या बहुश्रुत बनलेल्या असत. चिकाच्या पडद्याआड बसून राजदरबारांत चाललेल्या सर्व घटना त्या अवलोकन करीत व सर्व भावणें श्रवण करीत. त्यामुळे प्रचलित राजकारणाशींही त्यांचा पूर्ण परिचय असे. राणा प्रतापसिंहाची बहीण किरणमयी विकानेरचा राठोड सरदार पृथ्वीराज ह्यास दिली होती. आपल्या पतीबरोबर तीही दिल्लीस राहत असे. मुसलमानांच्या राजधानींत राहूनही राजस्थानांतल्या घटनांकडे तिचें बारीक लक्ष असे. प्रतापाने आपत्तींना त्रस्त होऊन अकबराशीं संधि करण्याची आपली इच्छा प्रकट केली तेव्हा किरणमयीने व तिच्या पतीने प्रतापला एक स्फूर्तिप्रद असें काव्यमय पत्र पाठविलें व त्यास आपल्या हीन विचारांपासून परावृत्त करून स्वातंत्र्याचें युद्ध केव्हाही बंद न पाडण्याची विनंती केली. पृथ्वीराजाची दुसरी पत्नी चंपादे ही सुद्धा मोठी विदुषी व कवयित्री होती. या दोघीही सापत्न स्त्रियांच्या कविता प्रसिद्ध आहेत. हीं व यासारखीं अनेक उदाहरणें देऊन राजपूत स्त्रियांचा सुशिक्षितपणा शाबीत करतां येण्यासारखा आहे.

१०. शीलसंन्यास की शीलसंरक्षण. कित्येक राजपूत तरुणींनी मोगल बादशहांबरोबर विवाह केल्याचें इतिहासज्ञांना विदित आहेच. आपल्या हातांनी आपल्या मुली मोगल जनानखान्यांत घाल-

णारी अधःपतित जाति म्हणून राजपुतांचा अनेक ठिकाणीं धिक्कारपूर्वक उल्लेख करण्यांत येतो. अशा तऱ्हेने आपल्या शीलाचा संन्यास करून व कुलाच्या अब्रूचा बाजार करून लाजिरवाणें जिणें घालविणाऱ्या अधमाधम कुलटा म्हणूनही राजपूत स्त्रियांचा निर्देश करण्यांत येतो. असलें लांछनास्पद जीवन घालवून व परधर्मीय आक्रमकांकडून आपले देह विटाळवून जगाच्या इतिहासांत उज्वल असलेल्या भारताच्या कीर्तीस कलंक लावण्यापेक्षा आत्महत्या करून त्या विनाश कां पावल्या नाहीत म्हणून त्यांना कुत्सापूर्ण प्रश्न विचारण्यांत येतो. पण अशा प्रकारचे आक्षेप घेणारे लोक तत्कालीन एकंदर राजकीय परिस्थितीकडे पाहत नसावेसें दिसतें. राजपूत राजे स्वखुषीने आपल्या मुली मोगल बादशहांना देत, तसें करण्यांत त्यांची मर्जी संपादन करून स्वतःकरितां मानमरातब मिळवावा अशी क्षुद्र आकांक्षा राजपूत राजे वाळगीत, अशी त्यांची कल्पना दिसते. पण त्यांची ही कल्पना चुकीची आहे. कारण कोणाही राजपूत राजाने आपणहून आपली कन्या मोगलांच्या जनानखान्यांत घातली नाही. अथवा कोणाही राजपूत तरुणीने आपणहून शीलसंन्यास केला नाही. मोगल राजे अथवा सरदार हे सदा राजपूत स्त्रियांच्या लावण्यावर मोहित असत व त्यांच्या प्राप्तीसाठी ते शक्य ते सर्व अत्याचार व प्रयत्न करीत. अकबराच्या वेळीं राजपूत राजांचा जोर कमी झाला व मुसलमानांचा वाढला व तेव्हापासूनच राजपुतांच्या मुली मोगल जनानखान्यांत जाऊं लागल्या. ज्या वेळीं, आपल्या राष्ट्रावर संकट आलेलें आहे व स्वारी करून आलेला यवन एक तर मुलगी दे अथवा संबंध राज्याची राखरांगोळी करतो अशा आग्रहाने तळ देऊन बसला आहे, असा पेच त्यांच्या समोर पडे तेव्हा साहजिकच 'त्यजेदेकं कुलस्यार्थं ग्रामस्यार्थं कुलं त्यजेत्' ह्या नीतीचा त्यांना अवलंब करावा लागे. संबंध राज्याच्या संरक्षणासाठी, सर्व कुलाच्या शुद्धीसाठी त्यांना एखादी मुलगी या खेपेस नाइलाजास्तव द्यावी लागे. तेही त्या मुलीच्या इच्छेविरुद्ध तिला मोगलांच्या जनानखान्यांत लोटीत असेंही नव्हे. तिची जर संमति नसेल तर तिच्या शीलाच्या संरक्षणाकरितां लढून मरण्यास ते तयार असत. परंतु शिक्षणाने सुविद्य व विचारशील झालेल्या, हो म्हणावें तर शील जातें व न

हो म्हणावें तर बापाचें राज्य जातें—राष्ट्राचा नाश होतो—अशा शृंगाप-
 तींत सापडलेल्या त्या मुली पौराणिक कालांतील शर्मिष्ठेप्रमाणे आपल्या
 वैयक्तिक शीलापेक्षा आपल्या राष्ट्राचें संरक्षण करणें अधिक महत्त्वाचें
 समजत व राष्ट्रहितार्थ हा स्वार्थत्याग—एक प्रकारचा आत्मनाश कां
 म्हणाना—करण्यास सिद्ध होत. अशा तऱ्हेने फार दूरवरचा विचार करून
 कांही राजपूत तरुणी मोगल जनानखान्यांत गेल्या. त्यामुळे त्यांचें हें
 उघड दिसून पडणारें कृत्य दूषणास्पद वाटतें. परंतु त्यांच्यापैकी प्रत्येकीने
 आपल्या स्वतःच्या शीलाची आहुती देऊन आपल्या राष्ट्रांतील बाकीच्या
 सर्व स्त्रियांचें शील सलामत ठेवलें याची कोणासच कल्पना येत नाही.
 राजपूत राष्ट्रांच्या उत्तरकालांत अमीरखानासारख्या पेंढान्याने जेव्हा
 राजपुतांवर स्वान्या केल्या तेव्हा जोधपूर व जयपूर राज्यांतील स्त्रिया
 पैशाला एक या किंमतीने विकल्या गेल्या असें श्री. जगदीशचंद्र गुहिलोत
 यांनी आपल्या मारवाडच्या इतिहासांत लिहिलें आहे. ज्या स्त्रियांनी
 अत्यंत स्वार्थत्यागपूर्वक आपल्या राष्ट्रांतील अखिल भगिनीवर्गावर उन्मत्त
 यवनांच्या भडकलेल्या कामाग्नींत बळी पडण्याची पाळी कुशलतेने येऊं
 दिली नाही, आपल्या वैयक्तिक शीलसंन्यासाने राष्ट्रांतील सर्व स्त्रियांचें
 शीलसंरक्षण केलें व आपल्या राष्ट्राचा बचाव केला त्यांना असा दोष देण्या-
 पूर्वी त्यांच्या परिस्थितीचा थोडा तरी विचार करणें जरूर आहे. राजपूत
 राजांनी राखलें तसलेंही मर्यादित स्वातंत्र्य जे कायम ठेऊं शकले नाहीत
 त्या देशांतील स्त्रियांना सर्रास मुसलमानी अत्याचारांना कसें बळी पडावें
 लागलें याची थोडी जरी कल्पना दृष्टीसमोर ठेवली तरी आक्षेपकांना
 आपल्या कुत्सेची धार जरा बोथटच करावी लागेल.

दुसरें, अशा तऱ्हेने केवळ व नाइलाजाने राष्ट्रहितैकबुद्धीने राजपूत
 स्त्रिया मोगल जनानखान्यांत गेल्यानंतरही त्या आपले मूळचे हिंदू व्यवहार
 बहुधा कायमच ठेवीत. बादशहांच्या अंतःपुरांत राहूनही त्या शक्य त्या सर्व
 प्रकारें राजपुतांच्या हिताचें संरक्षण करण्याचा प्रयत्न करीत. त्यांच्या पोटीं
 उत्पन्न झालेले जहांगीर व शाहजहान यांसारखे बादशहा त्यामुळेच
 राजपुतांशीं स्नेहाने वागले व म्हणूनच राजस्थानांतलीं वरींच राज्यें कायम
 टिकलीं. मोगल दरबारांत चाललेल्या बहुतेक राजकारणविषयक घटनांचे

धागेदोरे ह्या स्त्रियांपर्यंत जाऊन पोचल्याशिवाय उकलू शकत नाहीत.

११. चारुमती व औरंगजेब. पण बादशहांनी मागणी घातलेली प्रत्येक स्त्री त्यांच्या जनानखान्यांत चालून गेलीच असेही झाले नाही. कित्येकांनी त्यांच्या मागण्या स्पष्ट झिडकारल्या. किशनगढचा सरदार रूपसिंह याची कन्या चारुमती ही आपल्या वेढची राजस्थानची अप्रतिम लावण्यवती तरुणी समजली जात होती. तिच्या सौंदर्यावर लुब्ध होऊन औरंगजेबाने तीस मागणी घातली होती. वास्तविक पाहतां सर्व हिंदुस्थानचा शहानशाह असणाऱ्या औरंगजेबाच्या एवढ्या निकराच्या मागणीस नकार देणे म्हणजे प्रत्यक्ष मृत्यूसच निमंत्रण देणे होते. चारुमतीने त्यास धुतकारून तर लावलेच, पण त्याबरोबरच त्याचा कट्टा शत्रु मेवाडचा राणा राजसिंह ह्यास एका ब्राह्मणाबरोबर पत्र पाठवून आपला स्वीकार करण्याची व औरंगजेबापासून आपले संरक्षण करण्याची विनंती केली. चारुमतीच्या ह्या कृत्यावरून शिशुपालापासून स्वतःचा बचाव करू इच्छिणाऱ्या रुक्मिणीचें कोणास स्मरण येणार नाही? चारुमतीने राजसिंहास पाठविलेल्या पत्रांत औरंगजेबास “ माकडतोड्या जंगली जठ ” असें म्हटले आहे. ब्रजभाषेचा एकमेवाद्वितीय कवी सूरदास याने रुक्मिणीने श्रीकृष्णास पाठविलेल्या पत्रांतील भाव अंकित करून ठेवणारें पुढील पद्य लिहिले आहे—

सकत शृगाल सिंहका भोजन । दुर्बल देखि कै छोने खाई ॥

परिमित गये लाज तुमहीको । हंसिनि व्याहि काग लै जाई ॥

स्वानसंग सिंहिनि रति अजुगत । वेद विरुध असुर करै आई ॥

बरोबर याच अर्थाचें पत्र राजसिंहास लिहून त्याच्या शेवटीं चारुमती म्हणते “ राणाजी तुम्ही येऊन जर माझी सुटका करणार नाही तर मला आत्महत्या करण्याशिवाय दुसरा इलाज राहणार नाही. ” चारुमतीची विनंती मान्य केल्यास औरंगजेबाच्या क्रोधानलाखाली मेवाडचें संबंध राष्ट्र भस्म झाल्याशिवाय राहणार नाही हें राजसिंहास पक्कें माहित होतें. पण स्त्रीस्वातंत्र्याच्या संरक्षणासाठी, स्त्रीदाक्षिण्याच्या परिपालनासाठी एकटी राजपूत व्यक्तीच काय पण राष्ट्रच्या राष्ट्र वाटेले तो त्याग करण्यास तयार असतें. मग राजसिंहासारखा शूर, तेजस्वी, कर्तृत्ववान व महत्वाकांक्षी

राणा ह्या असल्या पवित्र कार्यात माघार कसा घेईल ? त्याने लागलीच मेवाडचे निवडक शूर सैनिक बरोबर घेऊन किशनगडावर आक्रमण केलें व औरंगजेबाने पाठविलेल्या दोन हजार मोगल शिपायांना कापून काढून चारुमतीस श्रीकृष्णाप्रमाणेच आपल्या बरोबर मेवाडांत आणलें व तिच्या इच्छेनुसार तिच्याशीं विवाह लावला. राजप्रशस्ति महाकाव्यांत वरील घटनेचें मोठ्या अभिमानाने पुढीलप्रमाणे वर्णन केलें आहे.—

दिल्लीशार्थ रक्षिताया राजसिंहनरेश्वरः ।

राठोडरूपसिंहस्य पुत्र्याः पाणिग्रहं व्यधात् ॥

राजसिंहाच्या ह्या धाष्ट्याचा परिणाम जो व्हावयाचा तोच झाला. औरंगजेबाने आपल्या संपूर्ण शक्तीने मेवाडवर स्वारी केली. परंतु औरंगजेबास जर कोणी शेरस सन्वाशेर भेटले असतील तर ते दोनच पुरुष होत. एक दक्षिणेंत छत्रपति शिवाजी महाराज व दुसरा उत्तरेत महाराणा राजसिंह. राजसिंहाने ह्या युद्धांत तीन वेळां ह्या धर्मांध बादशहाचा न भूतो न भविष्यति पराजय करून त्यास मेवाडांतून अजमीरपर्यंत पिटाळून लावलें. अशा तऱ्हेने औरंगजेबाचा क्रोधानल आपणहून आपणावर व आपल्या राष्ट्रावर ओढवून घेतला, पण आपणास सर्वस्व अर्पण करणाऱ्या राजपूत तरुणीचें—चारुमतीचें—संरक्षण करून तिच्याशीं विवाह लावलाच व मगराने गिळलेलें माणिक त्याच्या दाढांत हात घालून बाहेर काढलेंच !

१२. गृहशिक्षणाची जबाबदारी स्त्रियांवर. आपला वर आपणच पसंत करणें अथवा प्रबळ सत्तेशीं विरोध करूनही स्वाभिमानाचें रक्षण करणें ह्यापेक्षाही जास्त महत्त्वाचे परिणाम राजपूत रमणींनी समाजावर घडवून आणले आहेत. वास्तविक पाहतां कोणत्याही जातीचें, समाजाचें, अथवा देशाचें चिरजीवित्व त्यांतील स्त्रियांवर अवलंबून असतें. लहान मुलांना घरीच योग्य शिक्षण देऊन तरुण पिढीस वळण लावण्याचें काम ज्या देशांत स्त्रीवर्गावर सोपविलेलें असतें व ज्यांतील स्त्रिया आपल्यावरील जबाबदारीचें हें कार्य उत्तम रीतीने बजावीत असतात त्याच देशाची संस्कृति, धर्म अथवा इतिहास चिरंजीव होऊं शकतो व त्याच देशांतल्या समाजांत जिवंतपणा राहूं शकतो. स्पार्टन, ग्रीक व रोमन लोकांनी न.भा.११...११

मोठमोठीं साम्राज्यें स्थापन केलीं व आपल्या संस्कृतीचा जगभर प्रसार करण्याचा प्रयत्न केला. त्या वेळीं देशांतील तरुण पिढीस बलवान, सुशिक्षित व लढाऊ करण्यासाठी व सुयोग्य नागरिकत्वाचें शिक्षण देण्यासाठीं त्यांनी शक्य ते प्रयत्न केले. त्यांच्या तेजाने कांहीं काल जग दिपून गेल्यासारखें झालें. परंतु कालान्तराने त्यांचीं साम्राज्यें, त्यांच्या संस्कृति व त्यांचे इतिहासही नामशेष झाले. त्यांनी आपल्या स्त्रियांना अगदी गुलामगिरींत डांबून ठेवले होते. फक्त प्रजा उत्पन्न करण्यापलीकडे त्यांचा समाजांत बिलकुल उपयोग नव्हता. स्वातंत्र्य तर त्यांना नव्हतेंच. कुलीन आणि घरंदाज स्त्रियांपेक्षा वेश्या अथवा वारयोपितांना अधिक महत्त्व व स्वातंत्र्य असे. आणि उत्पन्न झालेला मुलगा राष्ट्राचा समजून त्यास एकदम त्याच्या आईपासून तोडण्यांत येई व सरकार त्याच्या शिक्षणाची व्यवस्था करी. परंतु इतकी काळजी करूनही त्यांचा नाश झालाच. आणि हिंदु समाजाने मुलांचा प्रतिपाळ व गृहशिक्षण यांची सर्व जबाबदारी स्त्रियांवर सोपविल्याने त्याचा आत्यंतिक नाश होऊं शकला नाही. हूण, शक, कनिष्क, तुर्क, मोगल व युरोपियन इत्यादि अनेक जातींचे हल्ल्यां-मागून हल्ले हिंदुसमाजावर झाले, राज्यक्रान्त्यामागून राज्यक्रान्त्या झाल्या व एकामागून एक अशीं अनेक साम्राज्यें उलटलीं, तरी एवढ्याही विषम संकटांशीं तोंड देऊन वैदिक संस्कृति व हिंदुसमाज स्वतःचें अस्तित्व कायम टिकवून आपल्याच ठिकाणीं उभा आहे.

१३. स्त्रियांना आपल्या दुधाचा अभिमान. राजपूत इतिहासाचें वरवर अवलोकन केलें तरीसुद्धा राजपूत स्त्रियांनीच मोठमोठे वीर पुरुष निर्माण केले असल्याचें दिसून येईल. किंबहुना लढण्यास उभें राहिलेल्या प्रत्येक तरुणास मी पराजय पावून घरीं परत गेलों तर माझी आई व पत्नी काय म्हणेल याची भीति वाटत असे व एक तर लढाईत जय मिळवून आपलें उज्ज्वल मुख घेऊन परत घरीं जावें व आपल्या मातांच्या व स्त्रियांच्या अभिनंदनास पात्र व्हावें; अथवा समरांगणांत अत्यंत वीरतेने लढून मृत्यूस आर्लग्न घावें असा निश्चय करूनच आणीबाणीच्या वेळेस ते घरांतून बाहेर पाऊल टाकीत. दहादहा बाराबारा वर्षांच्या मुलांनी थोर विक्रम प्रकट करावा अशी त्यांच्या मातांची अपेक्षा असे.

राजपुतांना सर्वांत जास्त अभिमान कशाचा असेल तर तो आपल्या मातेच्या दुधाचा. आणि स्त्रियांनाही आपलें दूध शक्य तितकें पवित्र ठेवलें पाहिजे व तें प्राशन करणारा मुलगा मोठा भीमपराक्रमी निघाला पाहिजे अशी महत्वाकांक्षा असे. राजपुतांच्या मोठमोठ्या घराण्यांत व विशेषतः राजघराण्यांत मुलांचा प्रतिपाळ करण्याकरितां दाय्या ठेवतात. आणि ह्या दाय्या आपल्या पोटच्या मुलापेक्षांही ह्या दूध-मुलाचा ममतेने व विशेष दक्षतेने प्रतिपाळ करतात. आपल्या स्वामिपुत्राच्या प्रतिपाल-नार्थ जिने आपल्या पोटचा गोळा देखील दुष्ट बनबीराच्या तरवारीस बळी दिला व त्याच्या शवाचें काय झालें याच्याकडे देखील लक्ष न देतां जिने उदयसिंहास टोपलीत घालून पळविला, महिनोगणती जिने त्याला खांद्या-वर वाहून घोर अरण्यांत व भीषण दऱ्याखोऱ्यांत वाटेल तीं भयंकर संकटें सोसलीं त्या राजस्थानच्या हिरकणीचें-पन्नादाईचें-नांव माहीत नाही असा अभागी पुरुष भरतवर्षांत तरी कोणी असेल असें वाटत नाही. सामान्यतः राजपूत स्त्रियांचा आपल्या मुलांवर इतका वचक असे की, तो एक वेळ बापाचें ऐकणार नाही, पण त्याने आईची अवज्ञा केली असें केव्हाच झालें नाही. आपल्या घराण्याच्या, वंशाच्या, समाजाच्या, धर्माच्या व देशाच्याही शत्रूची माहिती तरुणांना राजस्थानांत त्यांच्या आईकडून मिळत असे व त्यांनी केलेल्या अपमानाचा सूड उगविण्यासाठी मुलांचीं मनें लहानपणापासूनच तयार करण्यांत येत.

महाभारतांत संजय जेव्हा युद्धांत पराजय पावून घरीं परत आला तेव्हा या नामर्दपणाबद्दल त्याचा धिक्कार करून—

एतावानेव पुरुषो यदमर्षो यदक्षमी ।

क्षमावान्निरमर्षश्च नैव स्त्री न पुनः पुमान् ॥

“ज्याला आपल्या शत्रूंच्या दुष्कृत्यांची चीड येते व त्यावर सूड घेण्याचा आपला निश्चय जो विसरत नाही तोच खरा मर्द होय. ज्याला राग येत नाही व जो अपमानाचा सूड उगवीत नाही तो पुरुष नव्हे व स्त्रीही नव्हे”—अशी मर्दाची व्याख्या त्यास विदुला मातेने शिकविली आहे. राजपुतांची देखील मर्दाची व्याख्या किती व्यापक होती हें पुढील पद्यावरून दिसून येईल.

मर्द सीसपर नवै मर्द बोली पहिचानै ।
 मर्द खिलावै खाय मर्द चिंता नही माने ॥
 मर्द देय औ लेय मर्दको मर्द बचावै ।
 गाढे संकरे काम मर्दके मर्द आवै ॥

पुनि मर्द उनहिको जानिये सुख दुख साथी दर्दके ।
 वेताल कहै विक्रम सुनो लच्छन हैं ये मर्दके ॥

[मर्द (योग्य मनुष्यांपुढे) आपलें मस्तक नम्र करतो; मर्द दुस-
 र्याच्या बोलण्यांतील इंगित तेव्हाच ताडतो; मर्द इतरांना खायला घालून
 आपण खातो; मर्द कशाचीही काळजी करीत नाही; मर्द देतो तसेंच
 घेतो; मर्द मर्दाचा बचाव करितो; आणीबाणीच्या वेळीं मर्दच मर्दाच्या
 उपयोगी पडतो;

सुख-दुःखाच्या व संकटाच्या प्रसंगीं जे साथीदार होतात तेच मर्द होत
 असें जाणावें; वेताळ म्हणतो, हे विक्रमा, मर्दाचीं लक्षणें हीं अशीं आहेत.]

राजपूत माता आपल्या मुलांना तीं लहान असतांनाच ह्या गोष्टी शिक-
 वीत व उच्च शील व दिव्य पराक्रम यांचा पाठ पाळण्यापासूनच त्यांच्या-
 कडून गिरवून घेत. या संबंधींचीं कांही उद्बोधक उदाहरणें वाचकांच्या
 माहितीसाठी खाली देण्यांत येत आहेत. त्यांवरून वरील विधानांत केवढा
 सत्यार्थ भरला आहे याची कल्पना येईल.

१४. **आल्हा व ऊदल.** बाराव्या शतकांत मध्यप्रांतांत महोबा
 येथील राज्य प्रसिद्ध होतें. तेथील चंदेल वंशाचे राजे मोठे तेजस्वी व
 पराक्रमी पुरुष असत. महोबाचा यशराज नांवाचा एक सरदार शत्रूकडून
 मारला गेला. त्याचीं आल्हा व ऊदल नांवाचीं दोन धाकटीं मुलें मागे
 राहिलीं. त्यांचा देवलदेने-त्यांच्या मातेने-प्रतिपाळ करून बापाचा वध
 करणाऱ्या शत्रूवर सूड उगविण्याच्या भावना त्यांच्या मनांत लहानपणा-
 पासूनच उत्पन्न केल्या. वयाच्या सोळा वर्षांच्या आंतच त्या शूर भावांनी
 शत्रूच्या गडावर आक्रमण करून त्याचें शीर कापून आणलें व महोबाच्या
 वेशीबाहेरील वृक्षास उलटें टांगलें आणि घरीं येऊन 'तुझ्या दुधाचा
 अभिमान आम्ही सार्थ केला' असें मातेस निवेदन केलें. पुढे कांही कार-

णांवरून महोबाच्या राजाशीं त्यांचा बेबनाव होऊन त्यांना राज्याबाहेर घालविण्यांत आलें. तेव्हा ते आपल्या मातेसह कनौजच्या जयचंद राठोडाच्या पदरीं येऊन राहिले. त्यांची तेजस्विता व पराक्रम यांचा जयचंदाने मोठा आदर करून त्यांना सरदारीचीं वस्त्रें व जहागिरी दिल्या. पुढे सांभरच्या पृथ्वीराज चौहानाने महोबावर स्वारी केली तेव्हा आल्हा व ऊदल या शूर तरुणांच्या साहाय्याशिवाय महोबाचें संरक्षण करणें आपणास अशक्य आहे असें तेथील राजास आढळून आलें. त्या वेळीं त्याच्या राणीने—मालणदेने—जिने आल्हा व ऊदल यांच्यावर पुत्रवत् व देवलदेवर भगिनीवत् प्रेम केलें होतें—जगनक नांवाच्या एका चारणास आपला निरोप देऊन कनौज येथे देवलदेकडे पाठविलें. त्या वेळीं चारण, देवलदे, आल्हा व ऊदल यांच्यांत जो संवाद झाला तो मुद्दाम सारांशरूपाने खाली देत आहे. त्यावरून राजपूत मातांचा आपल्या पुत्रांवर केवढा अधिकार असे, आणि त्यांना शौर्याचीं, तेजस्वितेचीं व भव्यतेचीं कृत्यें करण्यास त्या कशा प्रवृत्त करीत व देशावर व राजावर संकट आलें असतां कशा धावून जात याची कल्पना येईल.

चारण जगनक म्हणतो, “देवलदे, महोबाच्या मैदानावर चौहानांचा तळ पडला आहे. नरसिंह व वीरसिंह यांनी रणभूमीवर शयन केलें. सिरस्वा जाळून खाक करण्यांत आलें व परमालचें राज्य उध्वस्त झालें आहे. मालणदेने मला तुमच्याकडे पाठविलें आहे. महोबा सोडल्यापासून तिचे दिवस मोठ्या दुःखांत जात आहेत. तिचे डोळे कनौजकडे लागले आहेत. तुमचें स्मरण होऊन तिच्या नेत्रांत अश्रू उभे राहिले व ती म्हणाली, ‘यशराजाच्या पुत्रांनो ! चंदेलांचें यश नष्ट होत आहे, त्याबद्दल तुम्हास कांहीच वाईट वाटत नाही काय ?’ ” “महोबाचा नाश ! चंदेलांची कत्तल ! ! होईना ! आम्हास काय त्याचें ? ”—आल्हा जोराने म्हणाला. “ज्याच्या राज्याचा आमच्या पित्याने विस्तार केला व ज्याच्या सेवेंत तो मृत्युमुखी पडला त्यानेच ना आम्हास आमच्या घरांतून हाकून लावलें ? ज्या आम्ही गोंडांचा पराजय करून महोबाचा विस्तार केला, ज्या आम्ही देवगड व चंदवारी जिंकून चंदेलांच्या स्वाधीन केलें, ज्या आम्ही कच्छवाहांच्या तरवारीपासून महोबाचें रक्षण केलें, गयेस मोठी लढाई मारून अमीर व सुल-

तानाचा पराभव केला त्या आम्हांस या सर्व कृत्यांचें वक्षीस काय मिळालें ? तर घरांतून हाकून लावणें ! माझा बाप मेल्यापासून मी चंदेलांसाठी एकंदर चाळीस लढाया लढलों. मला मोठमोठ्या सात जखमा लागल्या आणि तितक्याच जखमा सहन करून ऊदलनेही परमालाकडून जयपत्र मिळविलें, तीन वेळां मी चंदेलसाठी मृत्यूच्या जबड्यांत उडी घातली व त्याचे दात उपटून बाहेर आलों. व त्याबद्दल मला पुरस्कार काय ? तर देशनिर्वासन !”

आल्हाचें हें भाषण ऐकून चारण पुनः म्हणाला, “आल्हा, तुझ्या बापाने आपल्या जागीं तुला सोडलें आहे व महोबाच्या राज्यावर जेव्हा संकट येईल तेव्हा तूं त्यास सोडतां कामा नये असें वजाविलें आहे. जो राजपूत आपल्या राज्यास संकटांत सोडतो तो नरकांत जातो. ज्याने तुझ्या जन्मप्रसंगीं आनंदाचे उत्सव करण्यांत हजारों रुपये खर्च केले त्याच्यावर आपत्ति आली असतां तूं कनौजलाच राहण्याची इच्छा करतोस ? राणी मालणदेवी, जी तुझ्यावर सख्या पुत्राप्रमाणे प्रेम करते, तिचा तूं महोबास परत यावेस असा आग्रह आहे.” यानंतर तो देवलदेकडे वळून म्हणाला “देवलदे, तुझी प्रतिज्ञा आहे की, तुझ्या पुत्रांचें जीवित व त्यांच्या देशाचें संरक्षण हीं अभिन्न राहतील. या तुझ्या प्रतिज्ञेचें तुला स्मरण करून देण्यास मालणदेवीने मला सांगितलें आहे. जो आपल्या प्रतिज्ञेपासून च्युत होतो तो यावच्चंद्रदिवकरौ नरकांत राहतो.” मालणदेवीचा निरोप ऐकून व आपल्या प्रतिज्ञेचें स्मरण होऊन देवलदे म्हणाली, “चला ! पुत्रांनो, आपणास आता महोबास पोचलेंच पाहिजे !” आल्हा तर गप्प बसला. पण इतका वेळ हा सगळा प्रकार स्वस्थपणें पाहत बसलेला ऊदल उसळून म्हणाला—“महोबाला भुतें लागलीं तरी पर्वा नाही. आमच्या आपत्तीच्या काळांत ज्या दिवशीं त्याने आम्हास हाकून लावलें तो दिवस आम्ही विसरूं शकूं काय ? म्हणें महोबास परत चला ! महोबा मरो अथवा जगो. इतःपर कनौज हीच आमची मातृभूमि होय ! !” “देवांनी माझी कूस वांझ केली असती तर फार बरें झालें असतें !” देवलदे पुत्रावर रागाने जळूं लागली. निखाऱ्याप्रमाणे जळजळीत असा एकेक शब्द ओकीत ती पुढे म्हणाली, “जीं राजपुतांचा मार्ग सोडतात व आपल्या राज्यास संकटकाळीं मदत करण्यास तयार होत नाहीत असलीं कार्ठीं माझ्या पोटीं

कशाला जन्मली ? ” तिचा ऊर दुःखाने भरून आला आकाशाकडे डोळे लावून ती म्हणू लागली, “ हे जगन्नियंत्या परमेश्वरा, कशाकरितां तूं मला बाळंतपणाच्या वेदना सहन करावयास लाविलेंस ? पूर्वजांचें यश नष्ट करणाऱ्या ह्या काट्यांच्या करितां ? नादान संतति ! संकट आणि युद्ध यांचें नुसतें नांव घेतलें तरी खऱ्या राजपुताचें हृदय आनंदाने नाचू लागतें. परंतु तुम्ही—अधमांनों यशराजाचे पुत्र असणेंच शक्य नाही. कोण्या तरी भुताने मला झपाटलें असेल व त्यापासून तुम्ही झालां असाल ! ” देवदेवें हें संतापाचें भाषण ऐकून आल्हा व ऊदल उभे राहिले. त्यांचे चेहरे अतिशय खिन्न झाले होते. मातेस उद्देशून ते म्हणाले—“ महोबाचें संरक्षण करीत असतांना जेव्हा आमचा नाश होईल, आमचीं शरीरें जेव्हा जखमांनी भरून निघतील आणि आमच्या पराक्रमाने जेव्हा आम्ही अमर कीर्ति संपादन करूं, जेव्हा आमचीं डोकीं रणांगणांतल्या धुळीने भरून पडलेलीं दिसतील, जेव्हा वीरपथाचें अनुकरण करून आम्ही युद्धाच्या धुमश्चक्रीत प्रवेश करूं व मृत्यूस आलिंगन देऊं व दोन्ही कुळांतील रक्ताची शोभा वाढवूं; आणि हें सर्व जेव्हा चौहान वीर पाहतील तेव्हाच आमच्या मातेस खरा आनंद होईल.” असें म्हणून ते दोघेही बंधु आपल्या मातेसह महोबास गेले.

परंतु ते तेथे जाईपर्यंत मालणदेवीचा निश्चय बदलला होता. ती म्हणाली, “ चौहानाची सेना अफाट आहे. खंडणी भरून सुटका करून घेणेंच उत्तम.” तिचें हें भाषण ऐकून ऊदलचा तिळपापड झाला. तिच्याकडे वळून तो मोठ्या त्वेषाने बोलू लागला—“ मालणदे, आता तुला हें शहाणपण कोठून आलें ? छट्, तें कांही नाही. माझ्या जिवांत जीव असेपर्यंत महोबा सुरक्षित आहे असें समज.” त्याचें हें भाषण ऐकून देवदेव म्हणाली—“ कोण ? बेटा ऊदल ! तूच बोललास ना आता हें ? शाबास ! आता तूं आपल्या कृत्यांनी आपल्या आईचें दूध उज्ज्वल करून दाखीव.” त्यावर राजा म्हणाला, “ पण आज शनि वाईट आहे. आपण उद्यांपासून शत्रूवर आक्रमण करूं.” हें भाषण ऐकून आल्हा म्हणाला, “ जो ग्रहांचा विचार करतो अथवा आपलीं माणसें मरतील व गावें जळतील या गोष्टीस भितो तो खरा राजपूतच नव्हे. शत्रूने आक्रमण केलें असतां ज्यास भीति स्पर्श करूं शकते तो रौरव नरकांत पडल्याशिवाय राहत

नाही. साठ हजार वर्षे त्याचा आत्मा भूतांच्या योनीत भटकत राहिल. पण जो योद्धा आपलें कर्तव्य पार पाडतो त्याचा सूर्यमंडलांत सत्कार होतो. त्याचीं कृत्यें त्याचें यश अमर करून टाकतात." याप्रमाणे बोलून केवळ मातेची आज्ञा पालन करण्यासाठी अद्भुत पराक्रम गाजवून ते दोघेही राजपूत वीर धारातीर्थी वीरगतीस पावले.

पृथ्वीराज रासोत त्यांचें मोठें बहारदार वर्णन आलें आहे. टॉडनेही मोठ्या गौरवपूर्वक त्यांचा दाखला दिला आहे. विशेषतः त्यांच्या एकंदर पराक्रमांचें, गुणांचें व चारित्र्याचें अगदी साध्या पण अत्यंत जोरदार भाषेत वर्णन करणारें एक स्वतंत्र काव्य हिंदी भाषेत निर्माण झालें असून त्यास व ज्या छंदांत तें लिहिलें आहे त्यासही आल्हा काव्य व आल्हा छंद अशीं नांवें मिळालीं आहेत व त्यायोगें देवलदेसारखी माता व तिचे रामलक्ष्मणासारखे आल्हा व ऊदल हे पुत्र यांचीं नांवें भरतवर्षांत अज-रामर झालीं आहेत.

धोका देकर शूर कहावै उसके जननीको धिक्कार
जिनके दुश्मन सुखसे सौवें तिनके जीवनको धिक्कार
जिसने जन्म लिया बांदीसे वो तो खेत छोड भगजाय
जा दिन लडका समरथ हौवे अपने लेई बापके दाव
वा दिन चुडिया मै तारूंगी तबहि मिटे जिगरका घाव

[दगाबाजीच्या जोरावर जो स्वतःला शूर म्हणवून घेतो त्याच्या जननीला धिक्कार असो; ज्याचे शत्रु सुखाने झोप घेतात त्यांच्या जोवनाला धिक्कार असो; ज्याने दासीच्या पोटीं जन्म घेतला असेल तोच रणभूमि सोडून पळून जाईल; पुत्र समर्थ होऊन ज्या दिनशीं आपल्या बापाबद्दल सूड घेईल त्याच दिवशीं माझ्या सतीच्या वाणाचें साथक होईल व तेव्हाच माझ्या हृदयाची जखम भरून येईल.]

यासारखीं ह्या काव्यांतील तेजस्वी वचनें प्रत्येक राजपूत तरुणास त्याच्या मातेच्या मुखांतून ऐकावयास मिळतात. तीं ऐकून वृद्धांना देखील त्वेष चढल्याच्या आख्यायिका आहेत. इतका त्यांचा राजपूत समाजावर गाढ परिणाम झालेला आहे.

३. राजपूत स्त्रिया व त्यांचे समाजातील स्थान १७

१५. शत्रूच्या प्रेतांचा गालिचा. आपल्या पतींनी सम-
रांगणावर खूप पराक्रम गाजवावा व त्यांच्या पावलावर पाऊल ठेवून
निर्भयपणे संचार करित आपल्या पुत्रांनी तो अवलोकन करावा अशी
राजपूत स्त्रियांची उत्कट इच्छा असे. राजपूतांचा पुत्र सिंहाच्या छाव्या
प्रमाणे बालपणीच समशेर चमकवू शकतो—

सिंहाचा जो बाल तोही चपेटा

मारी त्याला जो करी मत्त मोठा।

असा त्यांचा दृढविश्वास असे. पद्मिनीच्या कामनेने अल्लाउद्दीनने चितो-
डवर केलेल्या स्वारीच्या वेळीं मुसलमानी सैन्याशीं लढत असतां गोरा
रणांगणांत पडला व त्याचा पुतण्या बादल अनेक जखमांनी भूषित
झालेल्या आपल्या शरीरावर गोऱ्याच्या मृतदेहास धारण करून गडावर
परत आला. आपल्या चुलतीची भेट घेऊन गोऱ्याच्या मृत्यूचे वर्तमान
त्याने तीस निवेदन केले. चारण म्हणतो, “गोराचें प्रेत चितेवर जळत होतें.
त्याची स्त्री—बादलची चुलती—सतीवेषाने समोर उभी होती. त्या वेळीं
चुलतीपुतण्यांत पुढील संवाद झाला.

चुलती—बादल, तुझ्या काकाला परलोकीं जाऊन भेटण्यापूर्वी
तो स्वतः त्या मार्गाने कसा गेला हें मला सांग पाहूं.

बादल—काकी, तो लढाईचा हंगाम कापीत चालला होता. त्याच्या
तरवारीने तोडलेलीं फळें वेचणारा एक नम्र सेवक म्हणून मी त्याच्या
पावलावर पाऊल ठेवून चाललों होतो. गौरवाच्या भव्य शय्येवर शयन
करण्यापूर्वी त्याने त्याखाली शत्रूच्या प्रेतांचा विशाल गालिचा आंथरला.
एका जंगली यवन शाहजाद्याचें शिरकमल कापून उशास घेतलें व नंतर
त्यावर सुखाने शयन केलें.

काकीने पुनः विचारलें, “सांग, बादल पुनः सांग ! माझ्या
प्रियतमाने त्या वेळीं कसें वर्तन केलें ?”

बादल—मा ! त्याच्या कृत्याचें मी कसें वर्णन करूं ? कारण त्याच्या
भयाने भिणारा एकही शत्रु त्याने शिल्लक ठेवला नाही; व त्याच्या
गुणाची प्रशंसा करणारा मित्र उरला नाही.

हैं ऐकून त्या उदारचरित सतीव्रतेने एक मधुर स्मित केलें. आणि 'बेटा बादल, मी इतका उशीर केल्याबद्दल तुझा काका माझ्यावर रागावेलना?' असें म्हणून समोरच जळणाऱ्या पतीच्या त्या धगधगत्या चितेंत एकदम उडी घेतली." अशा तऱ्हेने आपल्या पूर्वजांच्या कीर्तीस शोभेल असेंच वर्तन आपल्या पतीने केलें हें प्रथम ऐकून नंतरच ती राजपूत रमणी त्याच्या शवाबरोबर सती गेली.

१६. बर्नियरचा दाखला. परंतु जर का एखाद्या राजपुताने आपल्या कुलाची अपकीर्ति करण्यासारखें वर्तन केलें असेल, समरांगणांत शत्रूकडून पराजय पावून तसें काळें तोंड घेऊन तो घरीं परत आला असेल, तर राजपूत स्त्रिया त्यास मुळीं घरांतच येऊं देत नसत. मग तो प्रत्यक्ष पति का असेना? मारवाडचा राजा जसवंतसिंह एकदा मोगलांबरोबर झालेल्या लढाईत पराजय पावून जोधपुरास परत आला. त्याची राणी ही उदयपूरची राजकन्या होती. आपला पति पराजयाचें काळें तोंड घेऊन घरीं परत येत आहे हें पाहून तिने किल्ल्याचे दरवाजे एकदम बंद करून घेतले. जसवंतसिंहाने लाख सांगून पाठविलें, पण व्यर्थ. असल्या पळपुट्या पतीस माझ्या घरांत राहण्यास जागा नाही असें तिने साफ उत्तर दिलें. बर्नियर नांवाचा युरोपीय प्रवासी योगायोगाने त्याच वेळीं राजस्थानांत प्रवास करित होता. त्याने आपल्या प्रवासवृत्तांत ह्या अद्भुतरम्य प्रसंगाचें पुढील प्रमाणे वर्णन केलें आहे:-

“पराजयानंतर मेवाडच्या राज्यकन्येने जसवंतसिंहाचें मोठें भीषण स्वागत केलें. त्याच्या पराजयाच्या दुःखाचें सांत्वन करण्यास कोणास पाठविण्याऐवजी तिने शुष्कान्तःकरणाने किल्ल्याचीं दारें बंद करण्याचा हुकूम सोडला. त्या वेळीं ती म्हणाली, 'ह्या कलंकी माणसास मुळीच आंत येऊं देऊं नका. तो माझा पतीच नव्हे-मेवाडच्या राणाजीचा जामात इतका नीच असूंच शकत नाही. ज्या घराण्यांत तो जन्मास आला त्याच्या यशाकडे लक्ष देऊन त्याने आपल्या पूर्वजांच्या गुणांचें एक तर अनुकरण तरी करावयास पाहिजे होतें व तें होत नसेल तर एखाद्या विहिरींत जीव तरी द्यावयास पाहिजे होता.' थोड्या वेळाने ती म्हणाली, 'छे! हा आपला प्राण येथे घेऊन येणारा मनुष्य माझा पति नव्हे हेंच खरें! माझा पति

लढाईतच मेला असला पाहिजे. तेव्हा तुम्ही माझ्या सती जाण्याची तयारी करा.' परंतु जेव्हा हा येथे आलेला गृहस्थ तुझा पतीच होय व तो जिवंत असल्याने तुला सती जातां येत नाही असें समजाविण्यांत आलें, तेव्हा तो बेत तिने रद्द केला. परंतु तें ऐकून पुनः तीस विकारांचें भरतें आलें व त्या आवेगांत तिने जसवंतसिंहाचा शेंकडो प्रकारें धक्कार केला. अशा तऱ्हेने आठ नऊ दिवस किल्ल्याचे दरवाजे बंद राहिले व जसवंतसिंह आंत प्रवेश करूं शकला नाही. अखेरीस जेव्हा तिच्या आईने तीस समजाविलें व, थोडी विश्रांति घेतली की, तुझा पति पुनः मोगलांवर सूड उगविण्यासाठी गमन करील व आपलें यश परत मिळवील असें आश्वासन दिलें, तेव्हा कोठे दारें उघडून तिने जसवंतसिंहास आंत येण्याची परवानगी दिली." बर्नियरसारख्या विदेशी प्रवाशाने 'चक्षुर्वैसत्यं' या न्यायाने लिहिलेलें हें वर्णन आहे आणि त्यावरून आपल्या पतीचा पराभव होऊन तो घरीं आला तर ती गोष्ट राजपूत रमणींच्या चित्तांत कसा क्षोभ उत्पन्न करीत असे व ह्या क्षोभाचें स्वरूप किती तीव्र असे ह्याची कल्पना येऊं शकेल. आपल्या पतीचाही अशा प्रकारें त्यांच्या दुष्कीर्तीबद्दल धक्कार करणाऱ्या स्त्रिया आपल्या पुत्रांना कशा तऱ्हेने वागवीत असतील हें कोणाच्याही लक्षांत येण्यासारखें आहे. मेवाड राजकन्येच्या या दिव्य चारित्र्याने बर्नियर देखील मुग्ध झाला होता व त्यासंबंधीं त्याने पुढील उद्गार काढले आहेत. "ह्या देशांतील स्त्रियांच्या घैर्याचा हा एक नमुना होय. अशी कोणती आपत्ति अथवा दिव्य आहे की, जी गौरव अथवा यश यासाठी मनुष्य सहन करण्यास तयार होणार नाही ? " पुढे जेव्हा औरंगजेबाने जसवंतसिंहास काबुलास पाठवून तेथे त्याचा खून करविला आणि घाकटचा अजितसिंहास घेऊन त्याच्या याच राणीस महान युक्तीने औरंगजेबाच्या दाढेंतून निसटून दुर्गादासाच्या साहाय्याने राजस्थानांत परत यावें लागलें, तेव्हा मेवाडचा राणा राजसिंहाच्या म्हणजे आपल्या भावाच्या मदतीने मारवाडच्या स्वातंत्र्याचें युद्ध ठाणून औरंगजेबासारख्या विकट शत्रूशीही तिने सामना दिला व समरभूमीच्या प्रत्यक्ष पाठशाळेंत आपल्या एकुलत्या एक पुत्रास-अजितसिंहास-राजनीतीचे पाठ शिकविले.

१७. समरोत्सुक वीराचा शृंगार. समरभूमीवर जाऊं इच्छिणाऱ्या आपल्या पुत्रांचा वीरोचित शृंगार करून देणें ही गोष्ट राजपूत

स्त्रियांना फार प्रिय वाटत असे. त्यांचे यासंबंधीचे विशेष प्रघात असत. रणांगणावर जाणारा तरुण आपली तरवार कमरेस बांधीत असतांना त्याची माता अथवा अन्य स्त्रिया त्याचे केश विचरून साफ करीत आणि वीरघंटेने युक्त असा मंदिल त्याच्या डोक्यास बांधीत. ह्या पगडीचे पदर साफसूफ करून चोपून बसविण्याचें काम कांही जणी करीत तर कांही रत्नजडित अथवा सोनेरी पुष्पें त्याच्या पगडींत खोचीत. त्याच्या डोळ्यांत सुरम्यासारखीं अंजनें घालण्यांत येत. त्याच्या कमरेंतली कटचार घेऊन तिने त्या आपल्या बोट्यांतील रक्त काढीत व त्याचा टिळा त्याच्या कपाळास लावीत. हातांत वाघनख, कमरेस तरवार व कटचार, पाठीवर ढाल, धनुष्य व बाणांचा भाता अशा सर्व आयुधांनी सज्ज होण्याच्या कामांत स्त्रिया त्यास मदत करीत. अशा तऱ्हेने सज्ज होऊन राजपूत वीराने आपल्या धनुष्याचा टणत्कार केला की, त्याची पत्नी त्याच्या गळ्यांत मौक्तिकमाला अथवा पुष्पमाला अर्पण करी आणि नंतर तीं दोघेही पतिपत्नी एकमेकांस गाड आलिंगनें देत. त्या वेळीं अन्य स्त्रिया तो युद्धांत यशस्वी व्हावा म्हणून सर्व देवतांची व विशेषेंकरून कुलदेवतेची प्रार्थना करीत. जातांना तो पुनः एकदा प्रतिज्ञा करी—‘मी आपल्या बापाचें नांव अधिक उज्ज्वल करीन आणि मातेपासून मिळालेल्या रक्ताचा खरेपणा सिद्ध करीन. कोठेही शत्रु भेटला तरी मी त्यास सामना देईन.’ याप्रमाणे पुत्राची दिव्य प्रतिज्ञा ऐकून माता त्यास आशीर्वाद देतांना म्हणे, ‘बाळा ये वरें आता ! आपल्या मातेच्या दुधास व राज्याच्या मिठास जाग. युद्धांत जर तूं मेलास तर तुला स्वर्गसिंहासन मिळेल याबद्दल शंका धरूं नकोस.’ सासूने दिलेला हा आशीर्वाद ऐकला की, त्याची वधू त्यास म्हणे, ‘आपल्या पतीच्या मागे कोणती गुणवती पत्नी जिवंत राहते ? कारण गौरीचें म्हणणें आहे की, पति युद्धांत मेल्यानंतरही जी स्त्री जिवंत राहते तिला माझा आशीर्वाद कधीच मिळत नाही.’ याप्रमाणे वीरमाता व वीरपत्नी यांच्या हाताने सजून राजपूत तरुण मोठ्या उत्साहाने युद्धास जात व आपला पराक्रम प्रकट करीत.

१८. आदर्श सासूसुना. युद्धास जाणाऱ्या आल्हा ऊदलांचा देवलदेने वरीलप्रमाणे शृंगार केला होता. त्याचे पृथ्वीराजरासोमध्ये

३. राजपूत स्त्रिया व त्यांचें समाजांतलें स्थान... १०१

चंदभाटाने मोठें रसभरित वर्णन केलें आहे. पण या बाबतीत त्याहीपेक्षा अलीकडचें एक अधिक तेजस्वी उदाहरण देता येण्यासारखें आहे.

अकबराने चित्तोडवर आक्रमण केलें होतें. राणा उदयासिंह गड सोडून अरण्यांत पळून गेला होता. राजपूतांचा सेनानी बहादूर जयमल याने अकबराच्या गोळीने पाय लंगडा झाल्यानंतरही कल्ला नामक धिप्पाड राजपुताच्या खांद्यावर बसून रणांगणांत दोन्ही हातांनी तरवार चालवून लढाई केली व शकडों रिपूंचा संहार केला. पण अखेरीस जयमलही मरण पावला. तेव्हा राजपुतांनी खेळव्याचा सोळा वर्षांचा तरुण सरदार पत्ता उर्फ प्रताप याच्या मस्तकावर सैन्यापत्याचा मुकुट ठेवण्याचें ठरविलें. सेनापतिपदाचा मुकुट धारण करण्यापूर्वी पत्ता आपल्या वृद्ध मातेची संमति विचारण्यासाठी गेला. आपल्या पुत्राने ज्या कुशीतून तो निघाला तिचें नांव धन्य करावें अशी तिची महत्वाकांक्षा होती. 'यदर्थं क्षत्रिया सूते तस्य कालोज्यमागतः।' हें तिने ओळखलें होतें. म्हणून आपल्या हाताने तिने पत्ताची मंगलपूजा केली व सैन्यापत्याचा मुकुट त्याच्या मस्तकावर ठेवला. शैशवाच्या पर्लकडील तीरावर स्थित असलेली पत्ताची नववधूही तेथेच उभी होती. पत्तासाठी आपणही अखंड स्फूर्तीचा निर्झर व्हावें अशी तिची इच्छा होती. तिने व तिच्या सासूने पत्ताबरोबरच स्वतःही क्षत्राणीस उचित असा केसरिया वेष धारण केला. दोघीही शस्त्रास्त्रांनी सुसज्जित झाल्या. पत्ताच्या कपाळाला मंगलटिळा लावून त्या आपापल्या अश्वींवर स्वार झाल्या. रणांगणांत पोचल्यावर पत्ताच्या आधी सिंहिनीप्रमाणें त्या शत्रूवर तुटून पडल्या आणि अशा रीतीने आपल्या प्रत्यक्ष उदाहरणांनी पत्तास आदर्शाचा व दिव्य वीरतेचा धडा शिकवीत त्या वीरांगनांच्या गतीस प्राप्त झाल्या.

१९. **मातृपदाचें माहात्म्य.** ज्या समाजांतल्या माता इतक्या उत्कटपणाने आपल्या पुत्रांच्या शिक्षणाची काळजी घेतात, आपल्या कुलाचा गौरव यत्किंचित देखील हीन न व्हावा एतदर्थं दक्षता बाळगतात, स्वतःच्या हातांनी मंगल आभरणें चढवून आपल्या पुत्रांना समरांगणावर पाठवितात, वेळप्रसंगी त्यांना आदर्श दाखवून देण्यासाठी स्वतः हातांत शस्त्र घेऊन शत्रूशी लढूं शकतात व शत्रूनेही तोंडांत बोटें घालावीं इतका

अद्भुत पराक्रम व्यक्त करूंक शकतात, तो समाज असंस्कृत व मागासलेला होता, त्यांतील स्त्रिया अज्ञ, गुलाम, पराधीन व सुधारणाविन्मुख होत्या असें कोण म्हणूंक शकेल ? राजपूत समाजाला स्त्रियांचें महत्त्व सर्व तऱ्हेने पटलेलें होतें आणि विशेषतः त्यांच्या मातृत्वाचा अधिकार तर त्यानें पूर्णपणे ओळखला होता. माता ही आपल्या पुत्राकरितां अखंड स्फूर्ति निर्माण करूंक शकते, त्याच्या हस्ते हवा तो पराक्रम व त्याग घडवून आणूंक शकते, कोणत्याही दिव्य कार्यास त्यास प्रवृत्त करूंक शकते व प्रसंगविशेषीं कुलाच्या, समाजाच्या, धर्माच्या अथवा देशाच्या यशोरक्षणाकरितां आपले प्राण देखील समर्पण करण्याची उदात्त भावना त्याच्या ठिकाणीं निर्माण करूंक शकते. इतकें मातृपदाचें माहात्म्य आहे. अशा माता ज्या देशांत असंख्य प्रमाणांत निर्माण होतात त्याच देशाचा कीर्तिध्वज सदैव उंच फडकत राहतो.

माते तुझ्या उदरीं जाण । हनुमान जन्मला रत्न ।

एवढें माझे रामायण । त्याचेनि योगें ॥

असें म्हणून खुद्द रामचंद्राने हनुमंतासारख्या अलौकिक रत्नास प्रसविणारी खाण म्हणून अंजनी मातेचा गौरव केला आहे. राजपूत समाजही हें मातृपदाचें माहात्म्य पूर्ण जाणून होता. म्हणूनच स्त्रियांना आवश्यक तेवढें संरक्षण व स्वातंत्र्य देऊन त्यांच्या मातृहृदयाचा पूर्ण विकास होण्याची संधि त्याने त्यांना प्राप्त करून दिली व अशा उदारचरित मातांच्या प्रत्यक्ष शाळेंत तरुण पिढीच्या शिक्षणाची व्यवस्था केली.

२०. राजकारणी स्त्रिया. अशा तऱ्हेने स्त्रियांनी राजपूत समाजांत मातृसंस्था परिपूर्ण दशेस नेऊन पोचविली होती. समाजाने याबाबत त्यांच्यावर सोपविलेली जबाबदारी त्यांनी उत्तम रीतीने पार पाडली होती. इतकेंच काम करून त्या थांबल्या असत्या तरी देखील त्यांनी राजपूत समाजावर मोठा उपकार केला असेंच म्हणावें लागलें असतें. परंतु राजपूत स्त्रियांच्या कर्तव्यगारीची साक्ष इतिहास यापेक्षा अधिक देतो. देशांत तेजस्वी तरुण निर्माण करण्याचें कार्य खरोखर अत्यंत बिकट व महत्त्वाचें आहे. व इतकें बिकट कार्य यशस्वी रीतीने संपादन केल्याबद्दल पृथ्वीवरील अन्य कोणाही स्त्रीवर्गापेक्षा राजपूत स्त्रीवर्ग अधिक प्रशंसेस

३. राजपूत स्त्रिया व त्यांचें समाजांतील स्थान १०३

पात्र आहे. पुरुषांचाही विवेक भ्रष्ट झाला तरी त्यांनी विवेक सोडला नाही व आपलें भविष्यकाळ निर्माण करण्याचें कार्य अखंड सुरूच ठेवलें. परंतु राजपूत स्त्रियांनी जी अनेकविध कामगिरी केली आहे तिच्यांतला तरुण पिढीचें तेजस्वी शिक्षण हा एक भाग झाला. याव्यतिरिक्त, अनेक प्रसंगीं राजनीतीच्याही क्षेत्रांत प्रवेश करून समाजकार्य व राजकार्य दोन्ही यशस्वी रीतीने संपादन करण्याची आपली निरपवाद योग्यता त्यांनी सिद्ध करून दाखविली आहे. राजा आपल्या अज्ञान मुलास मागे सोडून मरण पावला असतां त्याच्या राणीने स्वतः आपल्या अज्ञान मुलाच्या नांवाने उत्कृष्ट कारभार चालविल्याचीं कैक उदाहरणें राजस्थानांत सापडतील. सामर-सीच्या मृत्यूनंतर लहानग्या कर्णास गादीवर बसवून विधवा राणी कूर्मदेवीने मेवाडचा राज्यशकट हांकला आणि कुतूबउद्दीन गुलामाने स्वराज्यावर स्वारी केली असतां स्वतःच्या नेतृत्वाखाली राजपूत सेनेचें संचालन करून तिने यवनसेनेचा खासा पराजय केला असें टाँडने वर्णन केलें आहे. अल्लाउद्दीन खिलजीने चितोडवर स्वारी करून विश्वासघाताने राणा भीर्मासिंहास, अथवा कांही लोक म्हणतात त्याप्रमाणे लक्ष्मणसिंहास अथवा रत्नसिंहास, कैद केलें असतां त्याच्या मुक्ततेची युक्ति त्याची स्त्री पद्मिनी हिनेच शोधून काढली असल्याचें प्रसिद्धच आहे. हंमीरच्या पुनर्विवाहित पत्नीने आपल्या बापाच्या वंचनेबद्दल त्यास शिक्षा देण्याच्या कार्यांत व चितोडचा मुसल-मानांनी जिंकलेला गड परत मिळविण्याच्या कार्यांत स्वतः पुरस्कार घेतला असल्याचा वृत्तांतही टाँडने दिला आहे. राणा संग्याच्या मृत्यूनंतर त्याच्या विधवा राणी कर्मवतीने हुमायूनला आपला राखीबंद भाई करण्याची युक्ति योजून त्याचें मेवाडवर होणारें आक्रमण रोखलें होतें व गुजराथच्या बहादूरशहाने स्वारी केली असतां तिने चितोडचा गड लढविला होता. ह्या प्रसंगीं तिने देशांतील राजपूत सरदारांना जें पत्र लिहिलें त्यांतील कांही भाग धात्यंतिक देशभक्तीचा नमुना म्हणून खाली उद्धृत करीत आहें. " आतापर्यंत तर चितोड राजपुतांच्या हातीं राहिला. परंतु आता मात्र तो त्यांच्या हातांतून जाण्याची वेळ जवळ आली आहे. मी किल्ला तुमच्या हातीं सोपवीत आहे. वाटल्यास तुम्ही तो शत्रूस देऊन टाका. वाटल्यास त्याचें संरक्षण करा. समजा तुमचा स्वामी अयोग्य आहे.

तरी पण जें राज्य वंशपरंपरा तुमचें आहे तें शत्रूच्या हातीं गेल्याने तुमचीच अपकीर्ति होणार नाही काय? ”

ह्याच वेढ्याच्या प्रसंगी एकदा गडाचें दार सर करून मुसलमान आंत प्रवेश करीत असतांना संगीची दुसरी राणी जौहरबाई हिने स्वतः अंगावर चिलखत घालून व हातीं शस्त्र घेऊन राजपूत सेनेच्या अग्रभागीं दरवाजाचें रक्षण केले व मुसलमानांस बाहेरच्या बाहेरच थोपवून धरलें; आणि अखेरीस पुरुषांनाही लाजविण्याइतका आचाट पराक्रम प्रकट करून आपला देह देशाकरितां धारातीर्थीं समर्पण केला. तिचा तो अद्भुत पराक्रम पाहून शत्रूदेखील आश्चर्यस्तंभित झाला. अकबराने चित्तोडवर आक्रमण केले असतां पत्ताच्या अगोदर मोगल सेनेवर जाऊन तुटून पडणारी त्याची वीरमाता व वीरपत्नी या सासूसुनांचा उल्लेख मागे केलाच आहे. राणा प्रतापच्या प्रत्येक हाल अपेष्टेंत त्याच्या बरोबर सावलीप्रमाणें राहणाऱ्या त्याच्या राणीचाही उल्लेख या ठिकाणीं करणें अवश्य आहे. मृतपतीच्या मागे मारवाडच्या स्वातंत्र्याचें युद्ध औरंगजेबाबरोबर चालविणाऱ्या व जातीने समरांगणावर हजर राहून त्याची सर्व व्यवस्था पाहणाऱ्या मारवाडच्या राणीचा म्हणजे जसवंतसिंहाच्या पत्नीचा अथवा राजसिंहाच्या भगिनीचाही उल्लेख मागे आलाच आहे. अरिसिंहाच्या मृत्यूनंतर राणी सरदारकुंवरीने आपल्या धाकट्या पुत्रांचा प्रतिपाळ करून मेवाडचें राज्य सुमारें ३० वर्षे सांभाळलें. स्वतःच्या प्रत्यक्ष अनुभवाचें म्हणून टांडने बुंदीच्या राणीचें उदाहरण दिलें आहे. तो म्हणतो, “मी बुंदीच्या राजमातेबरोबर तासचे तास संभाषण करीत असें. आमचें संभाषण तिच्या राज्याचा कारभार व तिच्या अज्ञान पुत्राचें हितचिंतन या विषयांवर चालत असे. बुंदीच्या राजाने मृत्यूपूर्वी मलाच या मुलाचा पालक नेमलें होतें व राणीने मला आपला भाऊ मानलें होतें. तथापि आमचें संभाषण चालूं असतांना राणीच्या खास विश्वासांतला कोणी तरी तिसरा मनुष्य तेथे हजर असेच व आमच्यामध्ये एक बारीक जाळीदार पडदा सोडलेला असे. स्वतःच्या राज्यकारभाराविषयीचें तिचें ज्ञान मोठें व्यापक व बिनचूक असे. तिने पाठविलेलीं जीं कित्येक पत्रें मजजवळ आहेत त्यांतही हीच गोष्ट दिसून येते. ” अशाप्रकारें राजनीतिशास्त्र व तदंगभूत राज्यशासन, युद्धसंचालन,

संधिसंपादन इ० अनेक महत्त्वाचे विषय यांत राजपूत स्त्रियांनी आपला थोर अधिकार संशयातीत रीतीने सिद्ध करून दाखविला आहे.

राजपूत समाजांतील स्त्रियांचें महत्त्व दर्शविण्यास वास्तविक पाहतां वरील गोष्टी पुरे आहेत. परंतु त्याशिवाय आणखीही अनेक गोष्टींचें दिग्दर्शन करतां येण्यासारखें आहे. राजपूत राजांनी अथवा श्रीमंत पुरुषांनी आपल्या स्त्रियांच्या नांवांनी अनेक मंदिरे, महाल, विहिरी व तलाव बांधले आहेत व सदावर्तें उघडलीं आहेत. यावरूनही त्यांचें महत्त्व कळून येतें. अनेक राजपूत स्त्रियांनी मोठमोठ्या क्षेत्रादिकांच्या ठिकाणीं केलेलीं दानें प्रसिद्ध आहेत. त्यांनी ब्राह्मण, पुरोहित, यति अथवा मठमंदिरे यांना दिलेलीं इनामें त्यांच्या नांवें आजही चालू आहेत. सामान्य हिंदु मनुष्याप्रमाणेच राजपुतांचेही कोणतेही धार्मिक कार्य त्यांच्या स्त्रीवाचून सांग होऊं शकत नाही. किंबहुना स्त्री ही त्याची अर्धांगी असल्याने त्यांचें प्रत्यक्ष जीवनच तिच्यावाचून पूर्णतेस पोचूं शकत नाही. जीवनांतील राजकीय, धार्मिक अथवा सामाजिक किंवा शैक्षणिक कोणत्याही बाबतींत स्त्रियांच्या साहाय्यावाचून त्यांचें चालूं शकत नाही. राजपूत स्त्रियांनी या सर्व बाबतींत आपली अनन्यसाधारण योग्यता सिद्ध करून दाखविली आहे असें आतापर्यंत केलेल्या विवेचनावरून कोणाच्याही लक्षांत येईल.

२१. सतीची प्रथा. वरील एकंदर वर्णनावरून राजपूत स्त्रिया अगदी अडाणी अथवा रानटी नसून चांगल्या सुज्ञ, सुधारलेल्या, उन्नत संस्कृतीच्या व उदात्त ध्येयाच्या होत्या असें दिसून येईल. त्यामुळे सतीसारखी प्रथा त्यांच्यांत असली व बाह्यतः ती मोठी क्रूर दिसत असली तरी तिच्या मुळाशीं रानटी अथवा क्रूर हेतु होता असें म्हणणें सर्वथा अप्रयोजकपणाचें होईल. सतीची चाल फार प्राचीन असून हिंदुधर्माच्या अनेक चालीरीतींबरोबरच तीही राजपुतांत विद्यमान होती यांत शंका नाही. दक्षाच्या घरीं अपमान झाल्याने शंकराची स्त्री सती हिने तेथील अग्निकुंडांत उडी घेऊन स्वतःस जाळून घेतलें व नंतर हिमालयाच्या येथे जन्मास आल्यावर तिने पुनः आपणास शंकरच पति प्राप्त व्हावा म्हणून तपश्चर्या केली. ह्याच कथेला अनुलक्षण ह्या प्रकाराला पुढे सती हें न.भा.११...१२

नांव मिळालें असावें. आपल्या मृतपतीच्या शवाबरोबर चितारोहण करणाऱ्या स्त्रियांच्याही ठिकाणीं पुढल्या जन्मीं आपणास हाच पति मिळावा अशी पतिनिष्ठेचीच भावना असते व त्यांनाही सतीच म्हणतात. शिवाय पतीच्या शवाबरोबर स्त्रीने सहगमन केल्यास तिच्या ह्या पुण्य-प्रतापामुळे पति आपल्या सर्व पातकांपासून मुक्त होतो व असंख्य कालपर्यंत तीं उभयतां स्वर्गांत निवास करतात—

तिस्त्रः कोट्योऽर्धकोटी च यानि लोमानि मानवे ।

तावत्कालं वसेत्स्वर्गं भर्तारं यानुगच्छति ॥

अशा प्रकारची शास्त्रांत वर्णन केलेली भावनाही ह्या प्रकारच्या मुळाशीं असेच. सतीची चाल बंद करण्याचा प्रयत्न प्रथमतः अकबराने, नंतर जहांगीरने, व अखेरीस लॉर्ड वुड्लयम् बेंटिकने केला व त्याच्या फलस्वरूप हल्ली सती जाणें कायद्याने बंद झालें आहे. मोगल बादशाहांच्या कायद्याविरुद्ध त्या काळांत स्त्रिया सती जातच होत्या. राजपूत समाजांत हा प्रघात सामान्यतः प्रचलित होता. राजपूत स्त्रियांचें हें सती जाणें अनेक युरोपीय विद्वानांनी स्वतः अवलोकन केलें आहे. राजपूत पुरुष ज्याप्रमाणे मृत्यूला कःपदार्थ समजून सदैव रणांगणांत झुंजण्यास सिद्ध असतो त्याचप्रमाणे राजपूत रमणीही कोणत्याही वेळीं मृत्युपथाचा प्रवास पत्करण्यास सज्ज असते. त्यांतून आपल्या पतीबरोबर तो करण्यांत तर त्यांना एक प्रकारचा विशेष आनंद होतो. राणा भीमसिंहाने कृष्णाकुमारीसाठी विषाचा प्याला पाठविला तेव्हा तो अत्यंत आनंदाने प्राशन करून तिने आपल्या शोकाकुल मातेचें पुढील साध्या पण गंभीर तत्त्वज्ञान प्रतिपादन करणाऱ्या शब्दांनी सांत्वन केलें आहे. ती म्हणते, “आई, माझ्या आयुष्याचे अखेरचे क्षण मी मोजीत असतांना तू अशी दुःखी काय म्हणून बसली आहेस ? मला तर मृत्यूची मुळीच भीति वाटत नाही. मी तुझीच कन्या नाही काय ? मग मला मृत्यूची भीति का वाटावी ? आमचा जन्मच मुळी त्यागाकरितां आहे. मग माझ्या पित्याने मला एवढें मोठें होऊं दिलें हे त्याचे मजवर उपकारच नव्हेत काय ? प्राणोत्सर्गद्वारा माझ्या पूज्य पित्याचे कष्ट दूर करून आपलें जीवन स्वराज्यसंरक्षणाच्या कार्यांत सार्थकीं लावण्याचा हा प्रसंग हाताचा जाऊं देणें योग्य नव्हे, असें मला वाटतें.” अशा तऱ्हेने विषाचा परिणाम

होऊन तोंडांतून रक्ताच्या गुळण्या येईपर्यंत ती बोलतच राहिली. कृष्णा-कुमारीचें हें भाषण सामान्यतः राजपूत स्त्रियांच्या मृत्युविषयक भावनांचें द्योतक आहे यांत शंका नाही. मृत्यूसंबंधीं आत्यंतिक बेफिकिरी व मरणांत देखील पतीबरोबर सहकार्य करण्याची उदात्त भावना ह्या उच्च कल्पनांनी राजपूत स्त्रिया सती जात. रायबहादूर गौरीशंकर ओझाजी म्हणतात, "इंग्रज सरकारद्वारा सतीची प्रथा बंद होण्यापूर्वी कोणाही राजाच्या राणीला सती जाण्याकरितां आग्रह करण्यांत येत नव्हता. परंतु त्यांपैकी एखादी स्वतः सती जाऊं इच्छित असली तर तिला तिच्या निश्चयापासून कोणी परावृत्तही करूं शकत नव्हता. सर्व राण्या सती जात होत्या असेंही नव्हे. सतीची प्रथा बंद होण्यापूर्वी अनेक जातींत ही रीति थोडी बहुत प्रचलित होतीच. कोणी बाई कोणाच्या सांगण्यावरून अथवा बहकाविण्यावरून सती जात नव्हती. परंतु आपल्या पतीवर विशेष प्रेम असल्यामुळे तिला एक प्रकारचा विरहोन्माद होत होता व त्यायोगें शारीरिक कष्टांची पर्वा न करतां मोठ्या वीरतेने ती आपल्या पतीबरोबर जळून मरत असे. त्या वेळीं सती जाणाऱ्या स्त्रियांची संख्या शेकडा एक किंवा दोन होती. अशीही कांही उदाहरणें मिळतात की, प्रेमाच्या आवेशांत माता आपल्या पुत्राबरोबर, दासी स्वामिनीबरोबर व दास स्वामीबरोबर जळून मेले आहेत. असेंही आढळून आले आहे की, कांही स्त्रिया आपल्या पतीच्या मृत्यूनंतर कित्येक वर्षांनी पतीचें स्मरण येऊन प्रेमोन्माद झाल्यामुळे सतीप्रमाणे जळून मेल्या आहेत."

प्रत्येक चांगल्या गोष्टीचाही विपर्यास होऊं शकतो. मग सतीसारख्या बाह्यतः अत्यंत क्रूरपणाच्या दिसणाऱ्या चालीचा झाला असल्यास कांहीच नवल नाही. विधवा झालेल्या स्त्रीस शास्त्रवचनाविरुद्ध जबरदस्तीने जाळल्याचें एखाददुसरें उदाहरण घडल्याबरोबर हिंदु स्त्रियांच्या मनोभूमिकेशीं अनभिन्न अशा लेखकांनी सतीच्या मूळ हेतूवरच टीका करण्याचा सपाटा चालविला. परंतु समतोल बुद्धीने व खऱ्या सहृदय दृष्टीने राजपूत स्त्रियांच्या समग्र चारित्र्याकडे लक्ष दिलें असतां त्यांच्यांत विद्यमान असलेल्या ह्या सतीच्या कल्पनेच्या मुळाशीं प्रारंभीं उदात्त भावनाच होती हें निःसंशय प्रत्ययास आल्यावाचून राहत नाही.

२२. जोहाराची मीमांसा. राजपूत स्त्रियांवावतची आणखी एक गोष्ट सांगून हे प्रकरण संपवावयाचें आहे. ही गोष्ट म्हणजे जोहाराची होय. देशावर जबरदस्त परचक्र आलें असतां, आणि ज्या दुर्गांत राजस्त्रिया व त्यांच्या आनुषंगिक स्त्रिया आश्रयार्थ राहिल्या असतील त्याचें अंतःपर संरक्षण करणें अशक्य असल्याचें दिसून आलें असतां, राजपूत स्त्रिया सामुदायिक रीतीने एखाद्या घरांत बसून स्वतःस जाळून घेत आणि नंतर राजपूत सैनिक 'देहं वा पातयेत् कार्यं वा साधयेत्' ह्या निश्चयाने शत्रूवर जाऊन तुटून पडत. स्त्रियांच्या पतीच्या शवाबरोबर वैयक्तिक दहनास सती जाणें म्हणतात; तर ह्या सामुदायिक दहनास जोहार म्हणतात. राजपूत इतिहासामध्ये असे जोहाराचे प्रसंग एकूण पांचदा आले आहेत. तीनदा चित्तौडांत व दोनदा जेसलमीरांत. राजपूत आपल्या स्त्रीच्या पातिव्रत्याची व शीलाची पर्वा सर्वांत अधिक करतो. त्यामुळे गड पडून शत्रूच्या हातीं गेल्यावर आपल्या स्त्रियांची शत्रूकडून होणाऱ्या विटंबनेची कल्पनाच त्याला असह्य होते. राजपूत स्वतः शत्रूचा प्रदेश जिंकल्यावर हातीं सापडलेल्या स्त्रियांना अथवा मुलींना धरून आणीत व आपल्या रावळांत म्हणजे अंतःपुरांत ठेवीत. कधी कधी त्यांशीं ते विवाहसुद्धा लावीत. शत्रूच्या स्त्रिया पळविणें व त्यांना आपल्या दासी बनविणें ही प्रथा अनेक पौरस्त्य व पाश्चिमात्य देशांमध्ये विद्यमान होती. तींत शत्रूवर आत्यंतिक सूड घेतल्याची भावना भरलेली होती. हल्लीच्या आंतरराष्ट्रीय कायद्यांच्या युगांत जरी ही प्रथा बंद झालेली असली व कायदा उजळ माथ्याने तिचा पुरस्कार करीत नसला तरी विजयोन्मत झालेल्या शिपायांच्या ठिकाणीं ती भावना जागृत होतेच. राजपूतांमध्ये ही गोष्ट गौरवाची व पराक्रमाची मानीत.

पण शत्रुपक्षाची स्त्री हरण करून आणणें याचा अर्थ ती चोरून, लपून, उडवून आणणें अथवा पळविणें असा नव्हे. हिंदु विवाहपद्धतींत ज्या विविध विवाहांचें वर्णन केलेलें आहे त्यांतच राक्षस व गांधर्व विवाहांचें वर्णन आहे. शत्रु आपल्या सर्व सैन्यासह सज्ज असतांना पराक्रम गाजवून व त्याच्या सैन्याचा पराभव करून त्याच्या डोळ्यांदेखत त्याच्या मुली हरण करण्याचा व त्यांशीं विवाह लावण्याचा राक्षस व गांधर्व विवाह पद्धतींत हिंदुधर्मशास्त्राने अधिकार दिला आहे. याप्रमाणे हरण करून

३. राजपूत स्त्रिया व त्यांचें समाजांतील स्थान १०९

आणलेल्या मुलींशीं स्वतःच विवाह केला पाहिजे असेंही नाही, हें भीष्माच्या उदाहरणावरून स्पष्ट होतें. श्रीकृष्णाने रुक्मिणीस असेंच शिशुपाल व रुक्मीणीं लढून व त्यांचा पराभव करून हरण करून आणलें होतें. त्याच-प्रमाणें पृथ्वीराजानेही राजा जयचंदाच्या दरबारांत भरलेल्या भर स्वयं-वरांतून संयोगितेस हरण करून आणलें होतें. या दोन्ही बाबतींत त्यांचें त्या उभय राजपुत्रांवर प्रेम तरी होतें. पण भीष्माने हरण करून आणलेल्या अंबा, अंबिका व अंबालिका या मुलींचें तर त्याच्यावर प्रेम देखील नव्हतें. व त्यानेही स्वतःच त्यांच्याशीं विवाह लावण्याऐवजीं त्यांना आपल्या भावांच्या वधू बनविल्या होत्या. यावरून शत्रूच्या मुली हरण करून आणण्याची ही पद्धत आर्यांत जुनीच असून बाकीच्या धार्मिक परंपरांबरोबरच तीही राजपुतांत उतरली होती हें उघड होतें. बाप्पा रावळने जिंकलेल्या शत्रूच्या मुलींबरोबर कैक विवाह केले होते. ज्या ज्या राजांचा त्याने पराभव केला त्या त्या सर्वांच्या कन्यांशीं त्याने बलपूर्वक विवाह लावला होता असें 'पर्यगृहीन्नृपसुताः शतशः स्वशक्त्या' ह्या एकलिंग-जीच्या मंदिरांतील शिलालेखामधील वचनावरून दिसतें. त्याचप्रमाणे राणा कुंभाच्याही बाबतींत त्याने यवनांच्या शोकडों स्त्रिया बद्धा म्हणजे दासी केल्या होत्या असें कुंभलगडप्रशस्तीत व कीर्तिस्तम्भप्रशस्तीतही वर्णन आलें आहे.

सारांश, राजपूत स्वतः जितशत्रूच्या स्त्रियांना कैद करून दासी बनवीत असल्याने त्यांना आपण हारल्यास आपल्या स्त्रियांना शत्रूही कैद करील व दासी बनवून त्यांची विटंबना करील अशी सकारण भीति वाटत असे. लढाईमध्ये जीवनमरणाचा प्रश्न समोर उभा राहिला असतां व राष्ट्राच्या संरक्षणाकरितां देशांतील आबालवृद्ध सर्व पुरुषवर्गाने आत्म-त्याग करण्याचा प्रसंग येऊन ठेपला असतां राष्ट्रांत विधवांचें प्रमाण वाढून अर्जुनाने गीतेंत म्हटल्याप्रमाणे कुलस्त्रिया भ्रष्ट होतील, वर्णसंकर माजेल व तो आपणास नरकावह होईल अशी पारलौकिक भीतीही त्यांच्यापुढे उभी असे. गेल्या जर्मन युद्धांत परान्स देशांतील पुरुषांची अतो-नात हानि झाल्यामुळे देशांत स्त्रियांचेंच प्रमाण फार वाढलें व आता लोकसंख्येची ती हानि भरून काढण्यासाठी खटपटी सुरू आहेत हें आपण

पाहतोचः स्वतः राजपूत स्त्रियांनाही अशा प्रकारें आपल्या पतींनी देशा-करितां मरावें व आपण मात्र त्यांच्या पश्चात् वैधव्याचें कंटाळवाणें जिणें कंठीत व कामी पुरुषांच्या पापीवासनांचे विषय वनत देशास भारभूत होऊन राहावें ही कल्पनाच असत्य वाटत असे. पतीच्या पश्चात् विधवा होऊन राहण्यापेक्षा पतिसमक्ष अग्निप्रवेश करून मरणें शतशः श्रेयस्कर होय अशी त्यांची भावना असे; आणि आपल्या समक्ष आपल्या स्त्रियांनी अग्निप्रवेश केला म्हणजे पाठीमागचे सर्व मायापाश तुटत असल्याने राजपूत वीर स्वतःच्या जीविताची तमा न बाळगतां लढत व अत्यंत विषम संख्येच्या शत्रूशीही मोठ्या धैर्याने सामना देऊन रणांगणावर मरण पावत. आपल्या स्त्रिया आपल्या अगोदर स्वर्गांत गेल्या असून पंचारती घेऊन आपणास ओवाळण्यास व आपलें स्वागत करण्यास त्या स्वर्गाच्या द्वारारीं उभ्या आहेत ह्या कल्पनेने राजपूत योद्ध्यांस अधिक बळ चढे व शक्य तितका अधिक शत्रुसंहार करून ते लढतां लढतां देह ठेवीत.

राष्ट्रीय आपत्तीच्या प्रसंगी स्त्रियांच्याही संरक्षणाचा देशावर अधिक भार पडूं नये व वैधव्याचा दुर्धर प्रसंग येऊन पुढे शत्रूकडून होणाऱ्या वीभत्स विटंबनेस आपण बळी पडूं नये म्हणून जोहाराच्या द्वारा स्वतःहोऊन स्वतःस अग्निनारायणास समर्पण करण्याचा स्त्रियांचा हा दिव्य त्याग जगाच्या पाठीवर भरतवर्षाखेरीज अन्यत्र कोठेही आढळणार नाही; व भरतवर्षांत देखील सर्व हिंदु समाजांत तो प्रचलित नाही. फक्त राजपुतांतच तो सांपडतो. राजपुतांच्या अनेक वैशिष्ट्यांपैकी हें प्रधानतम वैशिष्ट्य होय. राजपूत रमणीच्या ह्या आनंदाने व स्वसंतोषाने केलेल्या दिव्य आत्मत्यागाची वर्णनें वाचून त्यांच्या अद्भुत आकर्षकतेने सर्व मनुष्यजातीस मुग्ध करून सोडलें आहे. जोहार अद्भुत खरा! पण अद्भुततेबरोबरच त्यांत एक प्रकारचें रमणीयत्वही असल्याने त्यास आकर्षकपणा प्राप्त झाला आहे. कोणाही सहृदय मनुष्याच्या चित्तास राजपूत रमणीचा जोहार मनोवेधक वाटल्याविना राहणार नाही व त्यांतील उदात्तता व भव्यता त्याच्या चित्तावर ठसल्याविना राहणार नाहीत.

२३. जोहाराची उदाहरणे—जेसलमीर. राजपुतांच्या इतिहासांत पहिला जोहार जेसलमीरच्या स्त्रियांनी केलेला आहे. दिल्लीच्या

३. राजपूत स्त्रिया व त्यांचे समाजातील स्थान १११

मुलतानाने मुलतान व ठट्टा काबीज करून मिळविलेली. लूट व खंजिना दिल्लीस येत असतां जेसलमीरच्या राजपूत सरदारांनी त्यावर पाळत ठेऊन हल्ला केला व मुसलमान संरक्षकास कापून काढून तो लडून जेसलमीरास आणला. राजपूतांच्या या धाष्ट्याने चिडून जाऊन दिल्लीच्या मुलतानाने महबूबखान नामक आपल्या सरदारावरोबर मोठी फौज देऊन त्यास जेसलमीरावर रवाना केलें. इ. स. १२९४ सालीं याप्रमाणे जेसलमीरास वेढा पडला असतां व यावनी आक्रमणापासून गडाचें संरक्षण करणें अशक्य आहे अशी खात्री झाली असतां राजा मूलराज याने आपले सर्व सैनिक जमवून "आपण इतकीं वर्षे आपल्या गडाचें संरक्षण केलें आहे. पण आता आपला निधि संपला असून अधिक द्रव्य प्राप्त करण्याची आशाही उरलेली नाही. तेव्हा अशा प्रसंगीं काय करावें ?" असा आपल्या सरदारांना प्रश्न विचारला. त्या वेळीं सर्व सरदारांनी "जोहार केल्याशिवाय गत्यंतर नाही. या त्यागास आपण तयार झालेंच पाहिजे." असें उत्तर दिलें. झालें! लगेच त्याप्रमाणे ठरवून त्यांनी सर्व स्त्रियांना जोहाराची तयारी करण्याची सूचना दिली. कर्नल टॉड म्हणतो, "राजपूत आपल्या स्त्रियांना भेटले व त्यांना त्यांनी 'स्वर्गांत आमची भेट घेण्यासाठी सोहाग तयार करा, तोपर्यंत आपल्या धर्माच्या व यशाच्या संरक्षणासाठी आम्ही आमचीं शरीरें रणांगणांत ठेवतो.' असें सांगितलें. राजाचा निरोप ऐकून राणी म्हणाली, 'ह्याच रात्रीं आम्ही आपली तयारी करतो. सकाळचा सूर्यप्रकाश आमच्या अंगावर पडतो न पडतो तोंच आम्ही स्वर्गांत तुमची वाट पाहत असूं! सर्व सरदार व सैनिक ह्यांच्या स्त्रियांनीही आपापल्या पतींना हींच उत्तरें दिलीं. सर्व पतिपत्नींनी दुसऱ्या दिवशींच्या अभुत प्रभाताच्या प्रतीक्षेंत ती रात्र एकमेकांच्या सहवासांत घालविली. सूर्य उगवला. संध्यावंदन व प्रार्थना आटोपण्यांत आल्या. गडावरील सर्व बालां, प्रौढा व वृद्धा राजद्वारापाशीं जमा झाल्या. आपापल्या आप्तेष्टांना त्यांनी अतिम अभिवादन केलें आणि जोहारास प्रारंभ झाला. लहानापासून थोरापर्यंत एकंदर चोवीस हजार स्त्रियांनी आत्मसमर्पण केलें. कित्येकींनी आपल्या तरवारींनी आपलीं शिरकमलें छेदिलीं व बाकीच्यांनी अग्निनारायणास आपले देह अर्पण केले. रक्ताचे प्रवाह वाहिले आणि त्यांच्या चितांचा धूर स्वर्गास

जाऊन भिडला. त्यांतील एकसुद्धा रमणी मृत्यूस भ्याली नाही. आता राजपुतांना आपलें जीवन म्हणजे ओझें वाटूं लागलें. त्यांनी स्नानें करून देवपूजा केल्या. गरिबांना दानें दिलीं. आपल्या पगड्यांमध्ये तुळशीचीं पानें ठेवलीं. गळघांत शाळिग्राम बांधले. अंगावर चिलखत व त्यावर केशरी पोषाख चढविले व परस्परांनी परस्परांना अखेरचीं आलिंगनें देऊन तीन हजार आठशे वीर क्रोधसंतप्त मुद्रांनी शत्रूवर तुटून पडले.”

जेसलमीरच्या पहिल्या जोहाराचें टाँडने वरीलप्रमाणे मोठें रसभरित वर्णन केलें आहे. त्यानंतर आणखी दहाबारा वर्षांतच जेसलमीरचा दुसरा जोहार घडून आला.

२४. चितोडचे जोहार. इ० स० १३०३ मध्ये चितोडचा पहिला जोहार झाला. पद्मिनीसारखें राजस्थानचें रत्न मिळविण्याच्या आशेने अल्लाउद्दीनने चितोडवर स्वारी केली होती. चितोडच्या संरक्षणाकरितां अकरा राजपुत्रांनी रणक्षेत्रांत आत्मार्पण केलें होतें व इतकें करूनही गडाचें रक्षण होणें अशक्य आहे असें दिसून आलें होतें. त्यामुळे स्त्रियांनी जोहाराचा निश्चय केला. टाँडच्या कथनाप्रमाणे ठरलेल्या दिवशीं गडावरील आबालवृद्ध पंधरा हजार स्त्रिया एकत्र जमल्या. पद्मिनीसह त्यांनी मंगल सुहासिनींचा पोषाख केला व राजमहालाखाली असलेल्या तळघरांत त्या जाऊन बसल्या. सर्व प्रकारचे ज्वालाग्राही पदार्थ त्यांत भरण्यांत आले. सौंदर्यराणी पद्मिनीच्या समोवार बसून मंगलगीतें गाण्यास राजपूत रमणींनी प्रारंभ केला. त्याबरोबर त्यांच्या शीलसंरक्षणार्थ राजपूत वीरांनी स्वहस्तांनी त्या तळघरास अग्नि लावला आणि भगवान एगलिंगजीचा जयघोष करीत चितोडगडाचीं दारें सताड मोकळीं टाकून ते यवनसैन्यावर वाघासारखे तुटून पडले. इकडे त्यांच्या सती जाणाऱ्या स्त्रिया कडाडणाऱ्या अग्निज्वालांत भस्म होत होत्या, तर ज्यांच्या हातून त्यांच्या सतीत्वाचा उपमर्द होण्याची भीति होती त्या दुश्मनांना ते आपल्या क्रोधाग्नीमध्ये जाळून भस्म करीत होते. थोड्या वेळाने गड अल्लाउद्दीनाच्या स्वाधीन झाला. पण तो निर्जीव व भयाण गड पाहून असें म्हणतात की, क्रूर अल्लाउद्दीनचें देखील हृदय थरारलें. विशेषतः पद्मिनीच्या आशेने शोध करणाऱ्या

३. राजपूत स्त्रिया व त्यांचें समाजांतलें स्थान ११३

त्याच्या दृष्टीला पंधरा सहस्र राजपूत रमणींच्या जोहाराचें तें भयंकर दृश्य दिसलें तेव्हा त्याची दृष्टि क्षणभर अंध झाली. त्या सती स्त्रियांच्या जोहाराचें तें स्थान अद्याप अत्यंत पवित्र मानलें जातें. त्या तळघराच्या घनांधकारांत आजपावेतो कोणती प्रवेश केलेला नाही. त्यांतलें परम पवित्र राखडीलाही कोणाचा स्पर्श होऊं नये म्हणून तिच्या संरक्षणार्थ एक मोठा नाग आपला विषारी फणा उभारून सदैव सज्ज असतो अशी आख्यायिका टाडने दिली आहे.

यानंतरचा दुसरा जोहार राणा संग्याच्या विधवा पत्नीच्या—कर्मवतीच्या—कारकीर्दीत बहादुरशहाने चितोडवर स्वारी केली तेव्हा करण्यांत आला. गडसंरक्षणाची आशा पार नष्ट झाली होती. राजपूत पुरुषांनी केशरी वेष धारण करून अंतिम युद्धाचा निश्चय केला. आपल्या पतींचा हा निश्चय पाहून राजपूत रमणींनीही पद्मिनीने घालून दिलेला मार्ग अनुसरण्याचें ठरविलें. कर्मवतीने सर्व स्त्रियांचें नेतृत्व पत्करलें. सर्वजणी मंगलवेष व सौभाग्याभरणें धारण करून एका मोठ्या महालांत बसल्या. तेरा हजार राजपुतिनींच्या मध्ये त्यांची आवडती राणी कर्मवती बसली होती. पतिदर्शनाच्या लालसेने तिने मंगल मळवट भरून सौभाग्यवेष धारण केला होता. महालांत कापूर, राळ, चंदन इत्यादि ज्वालाग्राही पदार्थ खचून भरण्यांत आले. राजपुतांनी आपल्या हातांनी त्यास अग्नि लावून पवित्र जोहाराचें पुण्य संपादन केलें. आपल्या पावित्र्याचा भंग होऊं देण्यापेक्षा व आपल्या पतींचें मरण डोळ्यांनी पाहण्यापेक्षा तेरा सहस्र पतिव्रतांनी कडाडणाऱ्या अग्निशिखांमध्ये जळून भस्म होण्याचें दुःख आनंदाने व धैर्याने सहन केलें. बहादुरशहाने गडावर प्रवेश केला तेव्हा त्यास काय दिसलें? तेरा हजार स्त्रियांचा पंचमुखांनी स्वाहा करून भगवान् हुताशन आपल्या लोलायमान जिव्हांनी त्या निर्जन गडाच्या भीषणतेत भर घालीत होता. ज्वालाग्राही द्रव्यांच्या विषमय धुराचा गंध जिकडे तिकडे पसरला होता आणि शांत होऊं पाहणाऱ्या अग्निस्तंभांमधून हजारां स्त्रियांच्या रक्षेचा पर्वत दृष्टिगोचर होत होता.

चितोडचा तिसरा जोहार अकबराने स्वारी केली असतां घडून आला. गडाचें रक्षण करणें अशक्य, हें शाबीत झाल्यानंतर राजपुतिनींनी जोहार न भा. ११. . १४

पुकारण्याचा निश्चय केला. हजारां राजपूत स्त्रिया मंगलवेष धारण करून महालांत जाऊन बसल्या. राजपूत वीरांनीही एकत्र बसून विडे खाल्ले, केशरी वेष धारण केला, सर्व शस्त्रास्त्रें हातीं घेतलीं व ज्वालाग्राही पदार्थांचे ढीगच्या ढीग महालांत रचून त्यांना अग्नि लावला. राजपूत रमणींच्या स्वर्गकामनांचीं मंगलगीतें व जयध्वनि ऐकतांच राजपुतांनीही मोठ्याने जयघोष करून किल्ल्याचीं द्वारें सताड उघडून दिलीं. मोगलसेनेच्या अनेक तुकड्या आंत शिरल्या व कापल्या गेल्या. अग्निज्वालांत आनंदाने भस्म होणाऱ्या रमणींचीं मंगलगीतें ज्वालाग्राही पदार्थांच्या धडाधड आवाजांतूनही अद्याप ऐकूं येत होतीं. त्यांचा ध्वनि जसजसा मंद होत होता तसतसा राजपुतांच्या ठिकाणीं शौर्याचा उमाळा येऊन मोगल फौजेचा ते ते फत्ता पाडीत होते.

याप्रमाणे राजपूत स्त्रियांच्या जोहाराचीं अद्भुतरम्य वर्णनें आहेत. व प्रत्येक जोहारामध्ये त्यांची देशहिततत्परता, पतिनिष्ठा, सतीव्रत, शील-संरक्षणप्रियता, अलोट धैर्य, असीम त्याग व आनंदाने मृत्यूशीं सामना घेण्याची निर्भय वृत्ति इत्यादि अलौकिक गुण व्यक्त होतात.

प्रकरण चवथें

राजपुतांची युद्धरीति, खेळ, उत्सव व सण

१. सामाजिक खेळ, उत्सव इत्यादि संस्कृतीची शाखा. कोणत्याही समाजाच्या अथवा देशाच्या संस्कृतीच्या अतरंगांत शिरावयाचें असल्यास त्या समाजातील अथवा देशातील सामाजिक जीवनाकडे लक्ष पुरविणें अवश्य असतें. आणि सामाजिक जीवनाचें उत्कृष्ट प्रतिबिंब त्या देशाच्या अथवा समाजाच्या खेळांत, सणा-समारंभांत व उत्सव इत्यादिकांत पाहावयास सापडतें. त्या दृष्टीने प्रस्तुत प्रकरणांत राजपुतांच्या सामाजिक जीवनाची योग्य कल्पना वाचकांस आणून देण्यासाठी त्यांच्या खेळांची, सणा-समारंभांची व उत्सवादिकांची माहिती देण्याचें योजिलें

आहे. त्यांच्या पुष्कळशा गोष्टी सामान्य हिंदू सणासमारंभासारख्याच असल्या तरी कित्येकीत त्यांचे असे खास वैशिष्ट्य उमटलेले आहे, असे वाचकांच्या लक्षांत आल्याशिवाय राहणार नाही.

२. चौपट व बुद्धिबळ. प्रारंभी खेळांचाच मुद्दा घेऊं. खेळांच्याच दृष्टीने विचार केला तर राजपुतांच्याही खेळांचे आभ्यंतर व बाह्य (Indoor and outdoor) अशा दोन प्रकारे वर्गीकरण करता येईल. आभ्यंतर खेळांमध्ये चौपट व बुद्धिबळ हे त्यांचे आवडते खेळ होत. उन्हाळ्याच्या दिवसांत रात्रीच्या प्रसंगी निर्मल आकाशांत चंद्राची आल्हादकारक कौमुदी विकास पावलेली आहे व तिच्या शुभ्र प्रकाशांत गुलहौशी राजपूत तरुणांचे व वृद्धांचे गटच्या गट आपापल्या अंगणांत अथवा सौधावर बसून कुसुंब्याचा रस प्राशन करीत आहेत, फांशाचे डाव सुरू आहेत, बुद्धिबळांतील प्यादीं मागेपुढे सरकत आहेत, व कोणी तरुण बेफिकीर अंतःकरणाने आपणास आवडता असा टप्पा अथवा ख्याल गात असून बाकीचे लोक त्यास वाहवा वाहवा म्हणून उत्तेजन देत आहेत व तोही हातभर वर उठून अभिवादनपूर्वक सर्वांच्या अभिनंदनाचा स्वीकार करीत आहे, अशा प्रकारचे देखावे राजपूत जीवनांत सार्वत्रिक आढळतील. पट्टीचे फांसे खेळणारे लोक राजपुतांत सापडतील. मृच्छकटिकांत म्हटलेली ' द्यूतं हि नाम पुरुषस्य असिंहासनं राज्यं ' ही म्हण राजपुतांच्या बाबतींत यथार्थत्वाने लागू पडेल. फांशाबरोबर सहचारित्वाने जुगाराची वाढ होत असते व त्यांचेही प्राचुर्य राजस्थानांत आढळून आल्याविना राहणार नाही. द्यूताचा फड पडला व तेथील खेळाडूंनी आपल्या हातांत फांसे घेऊन व त्यांना हातावर घेऊन त्यांचा एकदा कडकड शब्द केला की अत्यंत दरिद्री असला तरी राजपूत त्यांत सामील झाल्याशिवाय राहणार नाही. इतकें त्यांना या खेळाचें वेड आहे.

३. बाह्य खेळांचा विचार. बाह्य खेळांत घोड्यावर बसणें, शिकार खेळणें, निशाण मारणें, भाला, बरची, तरवार इत्यादि फिरविणें, कुस्त्यांची दंगल भरविणें इत्यादि गोष्टींचा अंतर्भाव होतो. थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे ज्याला शस्त्रविद्या अथवा युद्धोपयोगी कला म्हणतां येईल तिचाच या मैदानी खेळांत समावेश होतो. पण या ठिकाणीं जरी शस्त्र-

विद्येचा अथवा तद्विषयक खेळांचा विचार करावयाचा असला व त्यांचा युद्धशास्त्राशी बराच संबंध असला तरी राजपुतांची युद्धनीति हा विषय स्वतंत्र प्रतिपादनाचा असल्याने त्याचा विचार प्रस्तुत प्रकरणीं कर्तव्य नाही. फक्त निरनिराळ्या शस्त्रांचें संचालन, शस्त्रांच्या बाबतींत राजपुतांच्या आवडीनिवडी, त्यांची शस्त्रसंचालनाची कुशलता इत्यादि गोष्टींचाच विचार कर्तव्य आहे.

३. धनुर्विद्येची व्याप्ति. वर ज्या खेळांचा उल्लेख केला आहे त्या सर्वांचा प्राचीन भाषेंत बोलावयाचें म्हणजे धनुर्विद्येंत अंतर्भाव होतो. धनुर्विद्या म्हणजे प्राधान्येंकरून धनुष्यबाणाची विद्या असें जरी असलें, तरी शस्त्र व अस्त्र या संबंधींची जेवढी विद्या ती सर्व धनुर्विद्या होय, अशी तिची व्याप्ति आहे. विश्वामित्र, जमदग्नि, भरद्वाज इत्यादि ऋषींनी या विषयावर लिहिलेले ग्रंथ सध्या उपलब्ध होऊं लागले आहेत. नाशिकचे स्थापत्यविशारद कै० रावसाहेब वझे यांनी या बाबतीत परिश्रम करून धनुर्वेदशास्त्रावरचा एक ग्रंथ लिहिण्यास घेतला होता, त्याचीं सुमारे एक हजार पृष्ठें तरी होतील असें त्यांनी प्रस्तुत लेखकास कळविलें होतें. परंतु त्यांचा संकल्प सिद्धीस जाण्याच्या आधीच ते दुर्दैवेंकरून कालवश झाले. तथापि तत्पूर्वी त्यांनी पुण्याच्या भारत इतिहास संशोधक मंडळाच्या त्रैमासिकांत आपले ह्या विषयावरील विचार प्रकट करणारा एक लहानसा निबंध लिहिला होता. काशीच्या नागरी प्रचारिणी सभेच्या त्रैमासिकांत रा. ब. गौरीशंकर ओझा यांनीही धनुर्वेदाचें विस्तृत विवेचन करणारा निबंध लिहिला आहे. कांगडा गुरुकुलाचे स्नातक देशबंधु विद्यालंकार यांनीही धनुष्यावरून बाण मारण्याच्या कलेचा अभ्यास करूं इच्छिणाऱ्यास मार्गदर्शक होईल अशी एक लहानशी पुस्तिका लिहिली आहे. याशिवाय या विषयावरील वाङ्मयोत्पादनाचा फारसा प्रयत्न कोणी केला नाही. धनुर्विद्येच्या संशोधनाच्या व पुनरुज्जीवनाच्या बाबतीत अमरावतीच्या सुप्रसिद्ध हनुमान् व्यायाम प्रसारक मंडळानेही अभिनंदनीय प्रयत्न चालविले आहेत. या मंडळाने श्री. रघुनाथराव खानीवाले या गृहस्थांना धनुर्विद्येचे शिक्षण दिलें असून श्री. खानीवाले हे आपल्या अविरत अभ्यासाने या विद्येंत धुरंधर असे धनुर्विद्याविशारद झाले आहेत. धनुर्विद्या आजही

थोड्या फार प्रमाणांत जपानांत जिवंत आहे. जपानच्याच प्रयत्नाने धनुष्यावरून बाण मारण्याच्या कलेस आंतरराष्ट्रीय खेळांच्या सामन्यांत प्रवेश मिळाला आहे. श्री. खानीवाले यांनीही जपानांत भ्रमण करून तेथे भारतीय धनुर्विद्येची श्रेष्ठता सिद्ध केली आहे व त्याबद्दल तिकडील वर्तमानपत्रांनी त्यांचा गुणगौरव करून त्यांना 'हिंदुस्थानचा बुइल्यम टेल' अशी पदवी बहाल केली आहे. याबद्दल हनुमान व्यायाम मंडळाचे संचालक व श्री. खानीवाल्यांचे गुरु बलोपासक अंबादासपंत वैद्य यांसच सर्व श्रेय दिले पाहिजे. धनुष्यावरून बाण मारण्याच्या कलेखेरीज धनुर्विद्येच्या इतर अंगोपांगांतही हनुमान व्यायाम मंडळाने जी प्रगति केली आहे तिच्यामुळेच तिला भारतीय प्रसिद्धि प्राप्त झाली आहे.

वर निर्दिष्ट केलेल्या महत्त्वाच्या प्रयत्नांशिवाय आर्यांचे हे प्राचीन शास्त्र प्रकाशांत आणण्याचा नेटाचा उद्योग फारसा झालेला नाही. वास्तविक पाहतां भारतीय संशोधकांचे नीटसे लक्षच इकडे वेधले गेले नाही. महाभारत रामायण भागवतादि ग्रंथांत या विषयावर बरेच वर्णन आढळते. उदाहरणार्थ, कुस्ती हा विषय घेऊं. सांप्रत हिंदुस्थानांत कुस्तीच्या अनेक परंपरा विद्यमान आहेत. धनुर्विद्येवरील ग्रंथांतही कुस्तीच्या निरनिराळ्या डावपेचांचीं नांवे व वर्णनें आढळतात. तसेंच रामायणांत हनुमंत व मकरध्वज, वाली व सुग्रीव यांच्या कुस्तीचे, महाभारतांत भीमाच्या जरासंध, जीमूत व कीचक यांच्याबरोबर झालेल्या कुस्त्यांचीं आणि भागवतांत श्रीकृष्ण-चाणूर व बलराम-मुष्टिक यांच्या कुस्त्यांचीं विशद वर्णनें लिहून ठेवलेलीं आहेत. कुस्तीस नियुद्ध अथवा बाहुयुद्ध म्हणत व त्यांतच केशा-केशि म्हणजे परस्परांनी परस्परांचे केश धरून आकर्षण करणे व मुष्टामुष्टि म्हणजे परस्परांनी परस्परांवर मुष्टीचे आघात करणे यांचाही समावेश होत असे. हल्ली केशाकेशि तर बंदच झाली आहे. मुष्टामुष्टीचा नवीन पाश्चात्य प्रकार म्हणजे बॉक्सिंग मात्र प्रचारांत येऊं पाहात आहे. वज्रमुष्टीच्या स्वरूपांत मुष्टामुष्टीचा प्रकार हिंदुस्थानांत हाताच्या बोटांवर मोजण्या इतक्या ठिकाणीच विद्यमान असेल. पोत्यामध्ये रेती भरून त्यावर मुष्टीचे आघात करण्याची सवय हा या खेळाचा प्राथमिक अभ्यास होय. काशीसारख्या ठिकाणीं सुरू असलेला मुरब्बीचा खेळ

अथवा वन्हाडांत वणीसारख्या ठिकाणीं सुरू असलेला गुद्दलपेंडीचा खेळही या मुष्टामुष्टीचेंच प्रकारान्तर होय. प्राचीन काळाच्या कुस्तींत प्रतिपक्षीयाच्या मर्मावर प्रहार करून त्याचा प्राण घेण्याची कला विद्यमान होती तीही आज नष्ट झाली असून केवळ चीतपट करण्याचा प्रघात पडलेला आहे. त्यांतही आता प्रदर्शनी कुस्त्यांचा नवीन पायंडा पडत चाललेला आहे. सारांश, कुस्तीसारख्या महत्त्वाच्या व पहिल्या युद्धकलेंतही कृत्रिमपणाकडेच लोकांचा कल झुकू लागल्याचें स्पष्ट दिसत आहे. प्राचीन काळीं मोठमोठाले क्रीडारंग (arenas) तयार करून त्यांत दंगली कशा प्रकारें भरविण्यांत येत व त्याप्रसंगीं कोणकोणते खेळ कोणकोणत्या प्रकारें खेळण्यांत येत इत्यादि गोष्टींची महाभारतांतील राजपुत्रांच्या धनुर्विद्येंतील नैपुण्याच्या परीक्षेसाठी भरविण्यांत आलेल्या रंगाच्या व त्यांत अर्जुन व कर्ण, भीम व दुर्योधन यांच्यामध्ये झालेल्या सामन्यांच्या वर्णनावरून कल्पना येऊं शकते. सध्या अतिविस्तीर्ण प्रमाणांत असे रंग हिंदुस्थानांत होत नसले तरी जर्मनी सारख्या पाश्चात्य देशांत होतात व ते पाहण्यास लक्षावधि लोक जमतात. अस्तु. हें थोडें अप्रस्तुत व लांबलचक विवरण करण्याचा हेतु इतकाच को, हा विषय अद्याप कसा असंशोधित आहे हें दाखवावें. हें संशोधन करूं इच्छिणाऱ्या माणसास राजस्थानांत सर्वांत अधिक उपयुक्त सामग्री मिळण्यासारखी आहे हें पुढील वर्णनावरून दिसून येईल.

४. धनुर्वेदशास्त्राचा विकास. नियुद्ध अथवा कुस्तीसारख्या बिनहत्यारी खेळापासून धनुर्वेदशास्त्रास प्रारंभ होतो. आणि असिचर्म म्हणजे ढालतरवारीचें युद्ध, कुंतयुद्ध, गदायुद्ध, छुरिकायुद्ध या निकटवर्ती द्वंदांच्या प्रकारांचाही त्यांत समावेश होतो. या प्रकारांत दोन्ही प्रतिपक्षी अगदी आमनेसामने हात पसरून प्रहार करण्याच्या कक्षेंत असतात. यानंतरचे प्रकार म्हणजे प्रतिपक्षी एकमेकांपासून अधिक लांब असतांना लांबून फेकून मारून प्रहार करण्याच्या साधनांचे होत. धाकटे धाकटे भाले अथवा लोखंडी सांगी यांना शक्ति म्हणतात. ह्या शक्ति दूर असलेल्या शत्रूवर फेकून मारावयाच्या असतात. परंतु त्यांचीही मजल मनुष्याच्या बाहूंतिल सामर्थ्यावरच अवलंबून असते. यानंतर याहून अधिक लांबच्या अंतरावरून युद्ध करण्याचा प्रकार म्हणजे धनुष्याच्या

४. राजपुतांची युद्धरीति, खेळ, उत्सव व सण ११९

साहाय्याने बाण फेकून मारणें. या धनुष्यांच्याही शेकडों जाति असत; अथवा आहेत म्हटलें तरी चालेल. तसेंच बाणांच्याही कोणत्या पक्ष्याचीं पंखें लावलीं असतां, कोणत्या जातीचा बोरू अथवा वेत वापरला असतां, कोणत्या प्रकारचा फाळ बसविला असतां, त्यास कोणत्या प्रदार्थाचे पाणी दिलें असतां, रेशमाची-वसेची अथवा कामटीची कोणत्या जातीची प्रत्यञ्चा वापरली असतां बाण लांब जाऊं शकेल, खोल जाऊं शकेल, प्राणघातक होऊं शकेल इत्यादि गोष्टींचेही एक तितकेंच मोठें व विस्तृत असें शास्त्र आहे, त्याचा तर प्रामुख्याने धनुर्वेदशास्त्रांत समावेश आहे. धनुष्यावरून एक मनुष्य एकदम फार झालें तर एकापासून चारपर्यंत बाण मारूं शकेल व त्यायोगें तितक्याच इसमांना इजा होईल. पण पुष्कळ माणसांवर एकदम प्रहार करणारे मुरनाळे, शतघ्नी यांसारखे प्रकार हे त्यानंतरचे होत. या सर्वांचा धनुर्वेदशास्त्रांत समावेश होतो. त्याचप्रमाणे विविध सेनाप्रकार, त्यांचें विभागसंचालन, व्यूह-प्रतिव्यूह इत्यादिकांचें ज्ञान, त्याचप्रमाणे युद्धीय पशूंच्या चांगलेवाईटपणाचें ज्ञान व त्यांच्या संचालनकलेचें ज्ञान इत्यादि गोष्टीही धनुर्वेदशास्त्राचा अभ्यास करणारास शिकाव्या लागतात. भारतीय आर्यांनी धनुर्वेदशास्त्राचा एवढा विकास केला होता. राजपुतांनीही या शास्त्राचा चांगलाच अभ्यास केला होता यांत शंका नाही. निरनिराळ्या राजपूत राजांच्या वर्णनावरून त्यांनी ह्या शास्त्राची परंपरा १९व्या शतकापर्यंत कायम ठिकविली होती असें दिसतें. आजही संशोधनकर्त्या पुरुषास धनुर्वेदशास्त्रावरील माहिती राजस्थानांत जितकी उपलब्ध होऊं शकेल तितकी दुसरीकडे होऊं शकणार नाही.

५. कुस्तीचा शौक. राजपुतांना कुस्तीचा विलक्षण शौक होता व आहेही. त्यांच्या भुजबलाचा त्यांना मोठा गर्व असे. कवि देखील त्यांच्या भुजबलाच्या प्रतापाचें वर्णन करीत. 'निजभुजप्रौढप्रताप', 'संमानितबाहुवीर्य', यासारख्या विशेषणांनी त्यांच्या भुजबलाचा ठिकठिकाणीं गौरव करण्यांत आला आहे. भूषण कवीने शिवाजीचें वर्णन करतांना-

तेरेहि भुजानपर भूतलोका भार है ।
कहिबेको शेषनाग दिगनाग हिमाचाल है ॥

‘शिवाजीच्या भुजबलावरच अखिल पृथ्वी स्थित आहे, शेषनाग, दिङ्नाग व हिमाचल हे देखाव्यासाठी आहेत’ असे म्हटले आहे व त्यांत बाहुबलाचा गौरव करण्याची राजपूत मनोवृत्ति स्पष्ट दिसून पडत आहे. राजस्थानचा प्रत्येक राजा स्वतः कुस्तीचा शौकी असल्याने तो नामांकित पहिलवान आपल्या पदरीं बाळगी. आज ज्याप्रमाणे सरकारचें या विषयाकडे दुर्लक्ष अथवा औदासीन्य आहे तसें राजपूत राजांचें नसे. आपल्या प्रजेस या बाबतींत शक्य तितकी उत्तेजना कशी मिळेल याचा ते विचार करीत. मेवाडचा राणा विक्रमाजित (राणा संग्रहाचा पुत्र) यास कुस्तीचा फार मोठा शौक असून त्याने एकंदर सात हजार पहिलवान आपल्या पदरीं बाळगले होते ही गोष्ट प्रसिद्ध आहे. कुस्त्यांचा शौक वाढावा एतदर्थ आवश्यक तो सर्व खर्च सरकारी तिजोरींतून करण्यांत येई. निरनिराळ्या दरबारांचे पहिलवान एममेकांना रीतसर आव्हानें पाठवीत व त्यांचा स्वीकार झाला म्हणजे ज्याच्या राज्यांत दंगल भरेल तो राजा दंगलीचा सर्व खर्च सोशी. ह्या दंगली पाहण्याकरितां ज्या मानाने पहिलवान नामांकित असेल त्या मानाने दूरदूरचे लोक जमत. नुकतीच कांही दिवसापूर्वी पतियाळाच्या महाराजांनी सुप्रसिद्ध भारतीय पहिलवान गामा व रशियन पहिलवान झेविस्को यांची कुस्ती केली होती व तींत गामाने झेविस्कोला अर्ध्या मिनिटांत चीत केले होते. ही कुस्ती पाहण्यास अखिल हिंदुस्थानांतून जो अफाट जनसमूह जमला त्यावरून पूर्वीच्या काळाच्या कुस्त्यांच्या दंगली कशा प्रचंड प्रमाणावर होत असतील याची कल्पना करतां येईल. राजपूत पहिलवान कोणत्या पद्धतीच्या कुस्त्या खेळत, त्यांच्या विशिष्ट परंपरांचें कोणते विशिष्ट डावपेंच असत इत्यादि गोष्टी सांप्रत संशोधनास्पद आहेत.

६. गदा व कुंत. कुस्तीप्रमाणेच गदा, भाला व तरवार यांची ब्रह्मयुद्धें खेळण्याचीही राजपुतांना फार हौस असे. गदला गुरुज असेंही म्हणतात. गुरुजांत एका लोखंडी दांड्याच्या टोकास तीक्ष्ण धारेच्या आठ पाकळ्यांचें अथवा दहा पाकळ्यांचें एक पोलादी कमळ जोडलेलें असतें व त्याचा एक प्रहार कोणाही प्राण्याचें मस्तक चूर्णविचूर्ण करून टाकण्यास पुरेसा होतो. गदायुद्धाचे फारसे प्रसंग राजपूत वाङ्मयांत आढळून येत नाहीत. त्यावरून ही कला फारशी लोकप्रिय असावी असें दिसत नाही.

४. राजपुतांची युद्धरीति, खेळ, उत्सव व सण १२१

तथापि १० व्या ११ व्या शतकापर्यंत मात्र गदायुद्धाचा प्रघात बराच सुरू असल्याचें दिसतें. मेवाडचा राणा अल्लट याने 'दुर्द्धरमरि' यो देवपालं व्यधात् चंचच्चण्डगदाभिघातविदलद्वक्षस्थलं संयुगे ।' - 'आपल्या चंचल गदेच्या चंडप्रहाराने अजिंक्य अशा देवपालाचा युद्धांत छाती फोडून प्राण घेतला' असें त्याचें वर्णन आहाडच्या अप्रकाशित शिलालेखांत केले असल्याचें रा. व. ओझाजींनी आपल्या राजस्थानाच्या इतिहासांत लिहिलें आहे. अल्लट दहाव्या शतकांत होऊन गेला.

गदेचा प्रघात कमी झाल्यावर भाल्याचा प्रघात वाढला असें दिसतें. भाल्यास संस्कृतांत कुंत तर राजपुतांच्या भाषेंत सांगा असें म्हणतात. गदेपेक्षा भाला हें लांबसडक, हलकें व परिणामकारक शस्त्र असल्याने व घोड्यावर व पायदळ दोन्ही प्रकारें त्याचा उपयोग होऊं शकत असल्याने तें अधिक लोकप्रिय झालें असावें. मराठ्यांचें सुद्धा खरें आवडतें शस्त्र म्हणजे भाला. ढालतरवारीच्या मैदानी लढायांची सवय असलेल्या दिल्लींतील मोगलांना जेव्हा प्रथम १७१९ सालीं बाळाजी विश्वनाथाबरोबर गेलेल्या मराठ्यांच्या जवळ भालेच भाले दिसले तेव्हा त्यांना त्याचें परम आश्चर्य वाटलें. राणा प्रताप व त्याचा भाऊ शक्त उर्फ सगरजी यांच्या आपापसांतील कलहाचा परिणाम जेव्हा द्वंद्वांत झाला तेव्हा भाल्यांचेंच द्वंद्व खेळण्यास ते तयार झाले होते. हळदीघाटच्या सुप्रसिद्ध लढाईत सेलीमच्या, अथवा कांही लोकमानतात त्याप्रमाणे मानसिंहाच्या, हत्तीच्या गंडस्थलावर समोरील दोन पाय टेकून प्रतापचा पराक्रमी निळा घोडा चेतक उभा आहे व आपल्या हातांतील लांब भाल्याची फेक प्रतापने मोठ्या वेगाने सेलीमच्या अंगावर केली असून माहुताने चलाखी करून हत्ती वळविल्यामुळे ती चुकून अंबारीच्या रुपेरी खांबांत शिरली आहे असें राणा प्रतापचें चित्र सर्वांच्या परिचयाचें आहे. भाल्याच्या संचालनामध्ये राणा प्रतापाइतका निपुण दुसरा कोणीच झाला नसेल. त्याच्या भाल्याची फेक अंगावर घेणें म्हणजे प्रत्यक्ष मृत्यूसच निमंत्रण देणें होय. चपल चेतकवर बसून डावीउजवीकडे भाल्याच्या फेकी करीत प्रताप निघाला म्हणजे शत्रूचें सैन्य दुभंग होऊन जाई व त्यामधून न.भा.११.... १४

चालणारा प्रताप विजेंसारखा चमके. एवंच भाला हें शस्त्र राजपुतांत अधिक लोकप्रिय असून तें खेळण्याचा त्यांना चांगला अभ्यास असे. हत्तीचें गंडस्थळ विदीर्ण करण्याइतकी जबरदस्त भाल्याची फेक त्यांना मारतां येत असे, असें—‘कुंतव्रातनिपातदीर्णहृदयांस्तस्यावधीदृतिनः।’ यासारख्या वचनांवरून म्हणतां येतें.

७. छुरिका व तरवार. प्रत्येक राजपूत व्यक्ति स्त्री अथवा पुरुष छुरिकेचा उपयोग जाणीत असे. छुरिका म्हणजे कटचार उर्फ जंबिया होय. तरवारीचीच ही धाकटी आवृत्ति होय. प्रत्येक राजपूत स्त्रीपुरुषाच्या कमरेस दुपट्ट्यांत अथवा कमरबंदांत कटचार खोचून ठेवलेली असावयाचीच. विशेषतः स्त्रियांचें तर वैयक्तिक संरक्षणाचें हेंच सर्वोत्तम शस्त्र होय. छुरिकेच्या द्वंद्वयुद्धाचा देखील प्रघात असे व तिचेही आघात—प्रत्याघातरूप खेळ चालत. युद्धासारख्या ठिकाणीं मात्र छुरिकेचा फारसा उपयोग होत नसे. परंतु एखादा शत्रु अंगाच्या इतका लगट येऊन भिडला की, भाला अथवा तरवारीचा त्याच्यावर उपयोग करणें शक्य होत नसेल तर अशा प्रसंगीं छुरिकेचा वार त्याच्यावर करावा लागत असे. ‘त्याने भर युद्धांत अंबाप्रसादाचें छुरिकेनेच मुख विदीर्ण केलें,’ ‘भिन्नमम्बाप्रसादस्य येन छुरिकया मुखम्।’ असें जें वर्णन आढळतें तें अशाच प्रसंगींचें होय.

गदा व भाला यांहीपेक्षा राजपुतांचें युद्धांतील आवडतें शस्त्र म्हणजे कृपाण—खड्ग—उर्फ तरवार होय. राजपुतांना आपल्या तरवारीचा अत्यंत अभिमान असे. हंमीरमदमर्दन नामक नाटकामध्ये वीरधवल म्हणतो—

प्रतिपार्थिवायुर्वायुकवलनप्रसर्पदसितसर्पयिमाणकृपाणदर्पस्थितमरमद-
भिलितं मेदपाटपृथिवीललाटमंडलं जयमलम्।

‘प्रतिपक्षी राजाच्या आयुष्यरूपी वायूचें पान करण्यासाठी चालणाऱ्या कृष्णसर्पाप्रमाणे चपल अशा आपल्या तरवारीच्या अभिमानामुळे मेवाडचा राणा जयमल याने आमच्याबरोबर समेट केला नाही.’ राजपुतांतील निरनिराळ्या वीर पुरुषांच्या तरवार चालविण्याच्या नैपुण्याचीं उदाहरणें विपुल प्रमाणांत सापडतात. जेव्हा सामंतसिंहाने गुजराथच्या सैन्याचा पराजय केला तेव्हा धारावर्षाचा धाकटा भाऊ प्रल्हादन याने आपल्या तरवारीने गुजरातच्या राजाचें रक्षण केलें—“श्रीगुर्जररक्षितिपतिपरक्षण-

दक्षिणासिः । ”; ‘भयंकर अशा तुर्कसेनारूप सागरांत बुडालेल्या गुर्जर भूमीचा दंष्ट्रांकुराने आपल्या तरवारीच्या विलासाने क्षणात् उद्धार केला’—

“आद्यः क्रोडवपुः कृपाणविलसदंष्ट्रांकुरो यः क्षणा-

न्मग्नममुद्धरति स्म गुर्जरमहीमुचवैस्तुरुष्कार्णवात् ।

‘वैरिरूपी गजेंद्राच्या गंडस्थळाचा तरवाररूपी नखाने घात करणारा सिंह’
 “बिभेद यो वैरिगजेंद्रकुंभस्थलीमनूनां नखखड्गघातैः । ”; ‘आपणास पत्नी-
 सारखी आवडती अशी तरवाररूपी लता त्याने हाताशी धरली’—“कृत्वा
 करे खड्गलतां स्ववल्लभाम् । ”; ‘आपल्या तरवारींनी त्यांनी यवनांचे स्कंध
 फोडून काढले’—“यवनस्कंधान्विभियासिभिः । ”; ‘आपल्या तरवारीच्या
 प्रभावाने त्याने संपूर्ण यवन जिंकले व ठार मारून टाकले’—“असिप्रभावा-
 ज्जित्वा च हत्वा यवनानशेषान् । ”; ‘स्वसामर्थ्यावर विश्वासून त्याने
 आपल्या प्रसिद्ध तरवारीने युद्धामध्ये तमाम यवनांना फोडून काढले व
 यमसदनास पाठविले’—“भित्त्वातानखिलान्निहत्य च बलात्ख्यातासिना
 संगरे । ”; ‘ज्याने जगताचे संरक्षण करण्यास समर्थ असा कृपाण आपल्या
 हाती धारण केला होता’—“जगत्त्राणकृद्यस्य पाणौ कृपाणः । ”; ‘आपल्या
 तरवारीने त्याने शत्रूंचे समुदाय पळविले’—“असिप्रध्वस्तवैरिव्रजैः । ”;
 ‘ज्याच्या महान तरवारीने शत्रु मरण पावले’—“महासिंहतिभिः । ”;
 ‘आपल्या हातांतील कृपाण चालवून त्यांनी वैरिगणाचा संहार केला’—“कर-
 कलित कृपाणैर्वैरिवृन्दं निहत्य । ”; ‘आपल्या तरवाररूपी ओंजळीने भरभरून
 शत्रूसैन्यरूपी सागर ज्याने प्राशन करून टाकला’—“अंभोनिधिं क्षोणीशः
 पिबति स्म खड्गचुलुकैः । ”. इत्यादि प्रकारचीं राजपुतांच्या तरवारी
 चालविण्याच्या कौशल्याचीं शेंकडो उदाहरणें देतां येतील. हिंदी काव्यांतून
 राजपुतांना सिरोही नामक तरवार फार प्रिय असल्याबद्दल वर्णन आढळते.
 पण त्यांच्या शस्त्रपूजनांत खांडा उर्फ दुधारी तरवारीला महत्त्व देण्यांत
 येते. दुधारी तरवार चांगली की वाकडी तरवार चांगली हा अद्याप अनि-
 र्णित वाद आहे. सामान्यतः आशिया खंडांतलीं राष्ट्रे वाकड्या तरवारीचा
 उपयोग करतात, तर युरोपीय राष्ट्रे दुधारी तरवारी वापरतात. प्रशियन
 लोकांच्या हल्ल्याविरुद्ध स्वतःचा बचाव करण्यासाठी फ्रान्सने दोन वेळां
 आपल्या तरवारीच्या पद्धतींत फरक करून पाहिला. बंदुकांचा व दारू-

गोळ्याचा शोध लागेपर्यंत आशियांतील वाकड्या तरवारी वापरणारे लोकच युरोपियन लोकांवर जय मिळवीत गेले. राजपूत, मराठे, शीख व मुसलमान ह्या सर्वांना वाकडी तरवार अधिक प्रिय आहे.

८. बाणवृष्टीचें कौशल्य. ज्याप्रमाणे संनिकट युद्धांत राजपूत लोक भाला अथवा तरवार यांचा विशेष उपयोग करीत त्याचप्रमाणे लांबच्या युद्धांत धनुष्यबाणाचा उपयोग करीत. निशाणबाजीचे खेळ हे त्यांचे आवडते खेळ होत. बाण मारण्यांत निष्णात असणाऱ्या अथवा आपल्या बाणांच्या प्रभावाने शत्रूंचा नाश करणाऱ्या अनेक पुरुषांचीं वर्णनें आढळतात. उदाहरणार्थ,

..... शौर्यविलसद्दोदंडहेलोल्लस-
च्चापप्रोद्गतबाणवृष्टिशमितारातिप्रतापानलः ।

‘शौर्यानि ज्याच्या भुजा शोभायमान दिसत आहेत, ज्याने त्या भुजांनी मोठ्या उल्हासपूर्वक धनुष्याचें आकर्षण करून बाणांची वृष्टि केली आहे व त्यामुळे शत्रूंचा प्रतापरूपी अग्नि ज्याने थंड करून टाकला आहे.’

दीर्घान्दोलितबाहुदंडविलसत्कोदंडदंडोल्लसद्-
बाणांस्तान्विरचय्य मंडलकरं दुर्गं क्षणेनाजयत् ।

‘ज्याच्या दीर्घ बाहूमध्ये कोदंड म्हणजे धनुष्य विलसतें आहे व त्यावर बाणांची रचना करून त्यायोगें क्षणमात्रांत ज्याने मंडलकरचा दुर्ग काबीज केला.’

तां कुंभकर्णनृपतेरिह कः सहेत

बाणावलीमसमसंगरसंचरिष्णोः ।

‘संगरामध्ये विषम म्हणजे इतस्ततः संचार करणाऱ्या त्या कुंभकर्ण नृपतीने एकामागून एक मारलेले बाण कोण सहन करील?’ राणा कुंभाला ‘चापगुरु’ अशी पदवी त्याच्या धनुर्विद्यानैपुण्याबद्दल मिळाली होती.

राजपुतांसारखे सुसंस्कृत लोक तर धनुष्यबाणांचा नैपुण्याने उपयोग करीतच, पण त्यांच्याबरोबरच राजस्थानचे मूळचे रहिवासी असे जे भिल्ल, मीना वगैरे जातींचे लोक त्यांचें तर धनुष्यबाण हें एकमेव शस्त्र असून अत्यंत नामांकित व बाके तिरंदाज त्यांच्यांत सापडत असत. प्रारंभीं

४. राजपूतांची युद्धरीति, खेळ, उत्सव व सण १२५

धनुष्यबाणाने व नंतर बंदुकांचा प्रघात सुरू झाल्यावर बंदुकीने नेम मारणें हा राजपुतांचा एक अत्यंत आवडता खेळ असे. स्वित्झर्लंडच्या इतिहासांतील वुइल्यम टेलप्रमाणे आपल्या मुलाच्या डोक्यावर एखादें फळ ठेऊन त्याचा आपल्या बाणाने अचूक छेद करणें, आकाशांत ऐन भरांरीत असलेल्या ससाण्याचा नेम मारून वध करणें, चाकूच्या पात्यावर असलेल्या चेंडवाचा वेध करणें, पाण्याने भरलेल्या मातीच्या घागरींत चेंडू तरंगत ठेऊन त्याचा घागरीस भेदून वेध करणें, यासारखी निशाणबाजीतील नैपुण्याचीं कामें करणारे अनेक शूर पुरुष राजपुतांत सापडतील. कित्येकांची तर अशी ख्याति असे की, त्यांनी मारलेला बाण जमिनींत अथवा हेल्याच्या मानेंत पंखापर्यंत खोल घुसतो. अशा प्रकारें अद्भुत शक्तीने अचूक शरसंधान करणारे शेंकडो लोक त्यांच्यांत असत. महाराजा शिवदानसिंहाच्या अद्भुत निशाणबाजीचीं वर वर्णन केल्याप्रमाणें जीं कित्येक कामें टाँडने अवलोकन केलीं होतीं, तीं त्याने आपल्या ग्रंथांत नमूद करून ठेवलीं आहेत.

९. पोहणें व घोड्यावर बसणें. वरील प्रकारच्या मर्दानी खेळांच्या बरोबरच पोहणें व घोड्यावर बसणें यांचाही राजपुतांस चांगला शौक असे. मोठमोठ्या तलावांत या काठापासून त्या काठापर्यंत लीलेने पोहून जाणारे पट्टीचे लोक राजपुतांत असत. पण पोहण्यापेक्षाही घोड्यावर बसण्याची कला त्यांना करतलामलकवत् झालेली होती. किंबहुना राजांची सर्व शक्ति म्हणजे त्यांचें घोडेस्वारांचें सैन्य होय. घोड्यावर बसण्याच्या अनेक कसरती करून दाखविण्यांत राजपूत लोक पटाईत असत व आहेत. राणा राजसिंहाचा पुत्र भीमसिंह हा घोड्यावर बसण्यांत अत्यंत निष्णात असे आणि भर धावत्या घोड्यावरून डोक्यावरील झाडाच्या फांदीस तो एकाएकीं लोंबकळूं शकत असे व पुन्हा झाडावरून धावत्या घोड्यावर उडी घेत असे. अखेरीस अशाच एका घोड्यावरील कसरतीने त्याचा प्राण गेला. घोड्यावर बसून हातांतल्या लांब भाल्याने धावत्या डुकराची शिकार करणें हा राजपुतांचा एक आवडता खेळ होय. व त्यामुळेच आज पोलो खेळण्यामध्ये राजपूत लोकच जास्त प्रमाणांत पुढे येत असल्याचें दिसून येतें. ह्या शिकारीविषयीं पुढे आहेरियाच्या उत्सवांत सविस्तर वर्णन येणारच आहे.

१०. अहिंसेची मर्यादा. युद्ध म्हटलें की त्यांत मनुष्याचें रक्त हें सांडणारच. आणि युद्ध ही गोष्ट जर आतापर्यंत परिहार्य ठरूं शकली नाही तर मनुष्याने मनुष्याचें रक्त सांडण्याची प्रथा बाह्यतः कितीही निघ दिसत असली तरी तिचें निराकरण करणें शक्य होत नाही. रक्त-रुधिर हे शब्द मोठे भयंकर वाटतात. विशेषतः ह्या विसाव्या शतकांत इंग्रजी अंमलाखाली रक्त सामान्य मनुष्याच्या दृष्टीस पडणें बंद झाल्यापासून त्यास रक्त शब्दाचीही भीति वाटूं लागली आहे. वास्तविक कोणा हिंदूस असली भीति वाटूं नये अशी हिंदुधर्मशास्त्राची इच्छा आहे. त्याने अहिंसेची आज्ञा प्रचलित करतांना 'अहिंसनन्यत्र तीर्थेभ्यः' म्हणजे शास्त्रविहित ठिकाणें सोडून अन्यत्र अहिंसेचें आचरण करावें अशी दक्षता वाळगली आहे. ज्या ठिकाणीं हिंसेस मोकळीक ठेवली आहे अशीं शास्त्र-सिद्ध स्थानें कोणतीं? जर एखादा मनुष्य आपला जीव घेण्यास, किंवा आपली कन्या, माता, भगिनी अथवा पत्नी यांचेवर बलात्कार करण्यास, अथवा आपल्या घरास आग लावण्यास, अथवा आपलें क्षेत्र किंवा वित्त हरण करण्यास हातांत शस्त्र घेऊन सज्ज झाला तर असल्या आततायी माणसाची-मग तो गुरु, म्हातारा अथवा लहान बालक अथवा बहुश्रुत ब्राह्मण असला तरी त्याची उपेक्षा न करतां त्यास एकदम ठार करावें अशी मनुस्मृतींत आज्ञा देऊन ठेवली आहे.

११. राजपुतांचा रुधिरपरिचय. अशा तऱ्हेने सामान्य दृष्ट्या-ही जर रक्तपाताच्या अभ्यासास धर्मशास्त्राने इतकें उत्तेजन दिलें आहे तर त्याच आधारावर विशिष्ट परिस्थितींत असलेल्या राजपूत राष्ट्रांना या हिंसवादाच्या शिक्षणाची किती आवश्यकता भासली असेल? महंमदी आक्रमणाच्या प्रचंड प्रवाहांत वाहतां वाहतां ब्रह्मावर्तांतले आर्य राजस्था-नच्या आश्रयास लागले. तेथेही सतत एक सहस्रक त्यांना हा परकीय आक्रमणाचा आवेग सहन करावा लागला. हिंसेच्याच एक भावनेने आपाद-तलमस्तक स्फुरण पावणारे शत्रु प्रतिक्षणीं अंगावर येत असतांना त्यांचा प्रतिकार करण्यासाठी तितक्याच सीमेची हिंसा करण्याचा अभ्यास राजपु-तांनाही करणें भाग पडलें असल्यास नवल नाही. त्यांच्या राष्ट्रीय आयुष्याचें ध्येयच रुधिराच्या गंगेंत स्नान करणें हें होऊन बसलें. सामाजिक,

४. राजपुतांची युद्धरीति, खेळ, उत्सव व सण १२७

राजकीय अथवा धार्मिक प्रत्येक प्रघाताची प्रतिष्ठापना रुधिरावर करण्या-
शिवाय त्यांना गत्यंतरच उरलें नाही. त्यांनी आपल्या ध्वजाचा वर्ण रुधिरवर्ण
ठरविला. धर्माच्या वावरीत महादेव अथवा काली म्हणजे शिव-शिवानी
यांची उपासना त्यांनी प्रचलित केली. या दोन्ही देवता अत्यंत रुधिरप्रिय
असल्याचें प्रसिद्धच आहे. त्यांच्या उपासनेप्रीत्यर्थ भिन्नभिन्न पशूंचे, विशेषतः
मदोन्मत्त महिषांचे, बळी देण्याचा प्रघात पाडण्यांत आला आणि मृगयेंच्या
रूपाने सामाजिक जीवनांत रक्त वाहविणारा खेळ त्यांनी निर्माण केला.
अशातऱ्हेने आयुष्याशीं संबंध येणाऱ्या प्रत्येक गोष्टीच्या योगें तरुणपिढीचा-
देशांतील सर्व स्त्रीपुरुषांचा-रुधिरपरिचय कसा वाढेल याचाच त्यांनी
विचार केला. फार काय पण आपल्या शरीरांतून रक्त काढून त्याचा
टिळा कपाळीं लावल्याने शपथविधि पूर्ण होतो अथवा राज्यारोहणसमारंभ
समाप्त होतो अशा रूढी प्रचलित होईपर्यंत मुद्दा मजल गेली. दुसऱ्याच्या
शरीरांतलें रक्त काढणें तसेंच स्वशरीरांतील रक्त काढविणें अथवा स्वतः
काढणें या दोन्ही गोष्टींचा मुद्दाम बाल्यापासून पूर्वाभ्यास केल्याशिवाय
त्या ऐन वेळेवर साधूं शकत नाहीत. मागे राजपुतांच्या मर्दानी खेळांचें
विवरण वाचतांना बहुतेक खेळ शस्त्रांचे असत व आपसांत खेळतांनाही
शस्त्रांचे सामने ते करवीत हें वाचकांच्या ध्यानांत आलेंच असेल. अर्थात
हे खेळ म्हणजे केवळ लुटुपटीचे सामने नसून त्यांत खेळाडूंना शस्त्रांचे वार
लागत व त्यामुळे शरीरांतून निघालेलें रक्त डोळ्याने पाहण्याची सवय
त्यांना होत असे.

१२. मृगयारंग-हिंसेच्या पाठशाला. प्रस्तुत स्थळीं विवर-
णास घेण्याचा विषय म्हणजे राजपुतांचा मृगयेचा खेळ व त्यावरच उभा-
रलेला आहेरियाचा महोत्सव होय. मृगया ही क्षत्रियास शास्त्राने आवश्यक
सांगितली आहे. वर निरूपण केलेला हेतु मृगयेच्या मुळाशीं आहे.
क्षत्रियांचा मृगयेचा खेळ होतो पण हरिण अथवा ससा या गरीब वन्य
पशूंचा मात्र त्यायोगें जीव जातो, त्याची निष्कारण हिंसा होते, हा
विचारच येथे उपपन्न होऊं शकत नाही. मनुष्याने मनुष्य मारण्याच्या
युद्धरूपी परीक्षेसाठी अभ्यासाच्या पाठशाला म्हणजे मृगयारंग होत. त्यांत
मुद्दामच हिंसा करावयाची असते-नव्हे हिंसा शिकवावयाची असते.

अद्याप वराह, वाघ अथवा सिंह यांशीं सामना करण्याइतक्या मोठ्या न झालेल्या बालकास आपली हिंसेचीं धुळाक्षरें ससे व हरिण यांच्याच पाठीवर गिरवावीं लागतात. त्यांच्यावर न कचरतां बेदरकारपणें प्रहार करण्याची सवय झाली म्हणजे कोल्हे अथवा लांडगे यांच्या पाठशाला, नतर वराह, वाघ, सिंह यांचीं विद्यालयें व अखेरीस मनुष्यामनुष्यांतील युद्धांचीं विश्वविद्यालयें इतक्या अभ्यासक्रमांतून वर चढणें अवश्य असतें. एकूणएक राजपूत राजे अथवा वीर किंबहुना प्रत्येक हाडाचा राजपूत यास मृगयेचें व्यसनच होतें म्हटलें तरी चालेल. विदुरनीतींत क्षत्रियांना जडणाऱ्या व्यसनांतच मृगयेचा समावेश केलेला आहे. पण हें व्यसन इष्ट व्यसनांपैकी असल्याने मृगया ही क्षत्रियांना आवश्यक सांगितली आहे. बहुतेक राजपूत राजांचीं वर्णनें ते मोठे 'मृगयारसिक' होते अशीं आढळतात कांही राजे मोठे मृगयाशोल असून वाघसिंहासारख्या मृगाधिराजांना ते वारंवार ठार करीत. 'मृगयाभिरताः परे नरेशाः । विनिहन्ति प्रसभं मृगाधिराजान् ।' किंबहुना वन्य पशूंचा नागरजनांना अथवा प्रजेला उपद्रव पोचू नये याबद्दल दक्षता ठेवणें आणि असल्या उपद्रवी जनावरांचा निःपात करणें हें राजाचें एक प्रधान कर्तव्य होय. राजपुतांनी या कर्तव्यासच खेळांत रूपांतरित करून टाकलें व तें प्रत्येक राजपूत तरुणाच्या सहज गळीं उतरविलें. शाकुंतल नाटकांत दुष्यंत राजाचा सेनापति म्हणतो त्याप्रमाणे प्रत्येक राजपूत वीराचेंही 'मिथ्यैव व्यसतं वदन्ति मृगयामीदृग्विनोदः कुतः ।' असेंच विचारणें असे.

१३. मृगयेचा श्रीगणेश. हा मृगयेचा खेळ राजपुतांत अगदी लहानपणापासूनच सुरू होतो. अगदी चार अथवा पांच वर्षांच्या चिमुकल्या वीराने आपल्या लहानशा बाणाने अथवा इवल्याशा तरवारीने एखाद्या हरिणाचा वच्चा अथवा ससा मारला म्हणजे राजपूत आईबापांस जितका आनंद होतो तितका दुसऱ्या कशानेही होत नाही. ते तो दिवस मोठ्या सणावाराप्रमाणे पाळतात. आपल्या आप्तेष्टांना व मित्रमंडळींना भोजनास बोलावितात व प्रत्यक्षाच्या पाठशाळेंत रक्ताच्या रंगाने मृगयेच्या द्वारा हिंसेचा श्रीगणेश प्रारंभ करणाऱ्या त्या बालवीराच्या पंगतीस बसवितात. त्याने मारलेल्या हरिण शावकाच्या अथवा सशाच्या मांसाचें पक्वान्न तयार

करून त्याचा प्रथम कुलदेवतेस नैवेद्य दाखवितात व प्रसाद म्हणून तो सर्वांना वाढण्यांत येतो. बाल राजपूतवीराने आपल्या हाताने मारल्लेल्या या प्रथम मृगाच्या पक्वान्नाची गोडी राजपूत स्त्रीपुरुषांना अवर्णनीय लागते. अशा तऱ्हेने त्याच्या वीरतेचा गौरव करून ते त्यास पुढील उच्चतर हिंसेसाठी प्रोत्साहित करतात.

१४. शस्त्राची पारख व सगरजीची गोष्ट मृगयेच्या निमित्ताने राजपूत बालकांचा शस्त्रसंचालनाचा अभ्यास अगदी लहानपणींच सुरू होतो व तो करीत असतां शरीरांतून रक्त काढण्याची व तें डोळ्यांनी पाहण्याची सहजच सवय लागते. या बाबतींत राणा प्रतापसिंहाचा धाकटा बंधु शक्त उर्फ सगरजी याची बालपणींची एक आख्यायिका प्रसिद्ध आहे. सगरजी चार किंवा पांच वर्षांचा असेल. एकदा कांही तीक्ष्ण कटचारी धार पारखण्यासाठी म्हणून राजवाड्यांत आणण्यांत आल्या. सगरजीची त्यांच्यावर नजर पडली असतां त्यांची धार कशी पारखतात अशी त्याने पृच्छा केली. त्यावर रुईचा एक पातळ थर जमिनीवर पसरून त्यावर वार केला असतां जर तो बरोबर कापला गेला व त्याचे दोन तुकडे झाले तर धार चांगली जमली असें समजतात असें त्यास सांगण्यांत आलें. परंतु मनुष्य अथवा जनावर यांना मारण्यासाठी योजिलेल्या कटचारीची धार कापसावर कां पारखतात याचें कोडें सगरजीच्या बालमनास सुटेनां. ज्या कामाकरितां हीं शस्त्रें आहेत तेंच कां करून पाहूं नये अशी शंका त्याच्या मनांत उत्पन्न झाली. त्यासरणीं “ह्या कटचारीची धार कशी आहे हें मी तुम्हास आता येथेच सांगतो,” असें म्हणून त्याने त्यांतली एक कटचार उचलून हातीं घेतली व सर्व लोक पाहत असतांना आपल्या तळहाताच्या मांसल भागावर चालविली. हातास खोल जखम होऊन तिच्यांतून भळभळी रक्त वाहूं लागलें व त्यायोगें त्याचे सर्व कपडे भिजून लाल झाले. तरी दुःखाचा अथवा वेदनेचा अल्पसा देखील विकार मुद्रेवर न उमटतां तो मोठ्या कौतुकाने म्हणाला, “हां, हिची धार मात्र उत्तम आहे.” या एकाच उदाहरणावरून मृगयेच्या खेळाचा राजपूत बालकांवर कसा परिणाम होत असे व त्यांची रक्ताची भीति अजिबात नष्ट होऊन तितिक्षा कशी वाढत असे याची कल्पना घेईल.

१५. आहेरियाचा महोत्सव. मृगयेसाठीच राजपुतांनी आहेरिया नामक उत्सव राखून ठेवला आहे. वसंतागम होऊन वृक्षांना पालवी फुटली, हवेतील कडक थंडी नाहीशी झाली, वनश्रीबरोबरच प्राणिमात्रांची अंतःकरणेही फुलली, म्हणजे हा उत्सव सुरू होतो. वसंत हा सर्व ऋतूंचा राजा होय. त्याच्या प्रभावाने एरव्ही वर्षभराची मुकी कोकिला देखील मधुर गान करू लागते. सर्व ऋतूंत वसंतच श्रेष्ठ होय असें भगवंतानेच गीतेंत म्हटलें आहे आणि या सर्व गोष्टींमुळे वसंतापासूनच नववर्षारंभ घरण्याची हिंदु समाजांत चाल आहे. राजपुतांना वसंताचें हें महत्त्व नुसतें कबूल होतें एवढेंच नव्हे तर त्यांना वसंताचें वेड होतें म्हटलें तरी चालेल. वसंतागमासारख्या शुभ व प्रसन्न कालांत त्यांना अत्यंत आवडती अशी जी मृगया तिचा प्रारंभ करण्याचा उत्सव त्यांनी ठरविला यांत त्यांचें सर्वतोपरीने औचित्यच दिसून येतें. मेवाडचा राणा व अन्य राजेमहाराजे आपल्या पुरोहिताकडून मूर्हत पाहवून एक चांगला शुभ दिवस ठरवितात व त्या दिवशीं आपल्या सर्व परिवारासह ते मुद्दाम राखून ठेवलेल्या जंगलांत शिकारीस जातात. ह्या शिकारीस ते मूर्हताची शिकार असें म्हणतात. ह्या दिवशीं ज्या मानाने शिकारीस शुभ अथवा अशुभ प्रारंभ होईल त्या मानाने पुढील संबंध वर्ष शुभ किंवा अशुभ जाणार याचा ते निर्णय करतात. म्हणून अंगांतील सर्व शक्तीने व शौर्याने या मूर्हताच्या दिवशीं आपली शिकार साधण्याचा ते प्रयत्न करतात.

येणेंप्रमाणे आहेरियाचा मूर्हत ठरला म्हणजे राजपूत राजे आपल्या निमंत्रित सरदारांसह व त्यांच्या सैन्यासह शिकारीस जातात. ह्या प्रसंगीं ते वसंती वर्णाचा पोषाख परिधान करून आपापल्या खास पसंतीच्या घोड्यावर स्वार झालेले असतात. लहानमोठे सर्व राजपूत आपापल्या शस्त्रास्त्रांनी सुसज्जित होऊन स्वारीबरोबर असतात. प्रत्येक राजपुताची धाडस व पराक्रम यांत आजच्या दिवशीं दुसऱ्यास मागे टाकण्याची महत्त्वाकांक्षा असते. आहेरियाच्या शिकारीचा मृग म्हणजे वराह होय. खरें पाहिलें असतां वराहाइतकी दुसरी कशाचीही शिकार राजपुतांना प्रिय नाही. अशा तऱ्हेने ही मंडळी एकदा जंगलांत पोचली म्हणजे रान उठविण्यांत येतें आणि तदनंतर प्रत्येक जण सूर्यप्रकाशांत विशेष तळपणारा

४. राजपुतांची युद्धरीति, खेळ, उत्सव व सण १३१

असा आपला भाला सरसावून तयार राहतो. शिकार्यांच्या हाक्यामुळे उठून कावऱ्याबावऱ्या व भयंकर मुद्रेने इतस्ततः पळू लागलेल्या वराहांच्या पाठीवर प्रत्येकजण आपापला घोडा भरधाव वेगाने सोडतो. एकदा एखाद्या वराहाचा एखाद्या राजपुताने पिच्छा घेतला म्हणजे त्यास पुरा ठार केल्याशिवाय तो सोडतच नाही. त्याकरिता अनेक दऱ्याखोऱ्या, नद्यानाले व चढउतार ओलांडीत निबिड झाडींतून दिवसभर त्याच्या मागे पळावे लागले तरी हरकत नाही, पण वराह मारलाच पाहिजे. आहेरियाच्या दिवशी ज्या बेफामपणाने राजपूत वीर आपल्या मृगाचा पाठलाग करतात तो अवर्णनीय असतो. शेकडों मृग राजपूत वीरांच्या मृगयातृष्णेश बळी पडतात व संबंध रानांत रक्ताचा व मांसाचा नुसता चिखल होऊन जातो. आहेरियाच्या दिवशीं उसळलेले बेफाम वराह देखील आपला घात करणाऱ्यांवर तीव्रतेने उलटून पडतात व कित्येक वीरांस जखमी करून तर कित्येकांस मृत्युपंथास लावून ते पुनः दऱ्याखोऱ्यांचा सुरक्षित मार्ग आक्रमू लागतात. पण अशा तऱ्हेने कित्येकांना घायाळ करून जाणाऱ्या वराहास बाकीचे लोक थोडेच निमूटपणे जाऊ देतील? त्याच्या सुळघाखाली आपल्या घोड्याची मान देऊन देखील ते त्यावर भाल्याचा नेम मारतातच आणि एकदा अशा त्वेषाने मारलेला भाला वराहाच्या पाठींतून निघून जमिनीपर्यंत पोचल्याविना राहत नाही. एकाच मृगावर आघात करतांना त्याने झुकांडी दिल्यामुळे परस्परवीरांचे प्रहार परस्परांना लागतात व त्यामुळेही कित्येक प्रसंगीं ते जखमी होतात. राजपुतांचें त्या दिवशींचें तें साहस व शौर्य पाहून इंग्रज शिकारी सुद्धा तोंडांत बोटें घातल्याविना राहणार नाहीत असें टॉडने म्हटलें आहे. ह्या आहेरियाच्या प्रसंगाने अनेकांचे हातपाय तुटले आहेत, अनेकांचे डोळे फुटले आहेत, अनेकांना कायमची व्यंग्ये झालीं आहेत व अनेकांचे प्राणही गेले आहेत. तरी राजपूत ही प्रथा सोडण्यास तयार झाले नाहीत. कारण तरुण पिढीच्या भावी शौर्याचीं सर्व बीजे ह्यांतच सांठविलीं आहेत. आपल्या देहावर पूर्ण अनासक्ति ठेवून अंगीकृत कार्य पार पाडण्याची व त्याकरितां कोणतीही आपत्ति सहन करण्याची तयारी करण्याचें शिक्षण त्यांमुळे त्यांस अनायासें प्राप्त होतें.

संकटाच्या भट्टींतून देशाची सवंध तरुण पिढी एकदा ताऊन सुलाखून काढली जाते व त्यामुळे त्यांच्या शौर्याचे, सहिष्णुतेचे, निःस्वार्थीपणाचे व साहसाचे सुवर्ण अधिकाधिक कांतवर्ण होऊन उज्ज्वलप्रभ दिसू लागते.

अंगावर जखमा वाळगणे ही राजपूत लोक मोठ्या गौरवाची गोष्ट समजतात. कामवेलप्रमाणेच त्यांचीही अशी ठाम समजूत आहे की, मनुष्याचे सौंदर्य त्याच्या बाह्य रंगारूपावर निर्भर नसून त्याच्या साद्गुण्यावर, निर्भयतेवर व पराक्रमावर अवलंबून असते. त्यामुळे अशा प्रकारे होणाऱ्या शारीरिक विद्रूपतेचा त्यांच्या सौंदर्याची हानि करण्यामध्ये कोणताही परिणाम होत नाही. उलट त्यामुळे ते अधिक खुलून दिसते. राजपूत रमणीही ह्या आहेरियाच्या महोत्सवास जातीने हजर असतात व त्या प्रसंगी जो तरुण सर्वांत अधिक साहस व शौर्य प्रकट करील अथवा अद्भुत कर्म करून दाखवील त्याच्यावरच राजपूत कुमारिका प्रेम करू लागतात. आहेरियाचीं राने म्हणजे ज्याप्रमाणे पराक्रमाच्या शाळा होत व हिंसाधर्माच्या शिक्षणाचा ओनामा त्यांत गिरविण्यांत येतो; त्याचप्रमाणे व्यक्तपराक्रम तरुणांवर अनुरक्त होणाऱ्या तरुणींचीं तीच प्रेममंदिरेंही होत व तेथेच आपले प्रेमाकर्षण त्या मुरू करतात ह्यांत शंका नाही. आहेरियाच्या दिवशीं केवळ पुरुषच आपले बाहुवीर्य दाखवू शकतात अथवा दाखवितात असें नाही. तर धाडशी तरुणीही आपल्या रक्ताचे तेज व तारुण्याचे ओज पुरुषांच्या प्रत्ययास आणतात व अशा तऱ्हेने समानशील व समानव्यसन तरुणतरुणींच्या सख्याच्या जन्माच्या गांठीही आहेरियाच्या उत्सवांतच बांधण्यांत येतात.

आहेरियाची शिकार ही गौरीच्या म्हणजे शिवानीच्या तुष्टीकरितां करण्यांत येते. वराहाचा नैवेद्य गौरीस फार आवडतो म्हणून राजपुतांनाही त्याचा प्रसाद फार प्रिय आहे. वरीलप्रमाणे राजाने अथवा राजपुत्राने मारलेल्या वराहाचे मांस त्यानंतर शिजविण्यांत येते. आणि त्याचा प्रथम गौरीस नैवेद्य दाखवून नंतर सर्व मंडळी त्या पक्वान्नावर यथेच्छ ताव मारतात. दिवसभराच्या मृगयेच्या श्रमाने थकलेभागलेले ते वीर गौरीचा तो प्रसाद भक्षण करून ताजेतवाने झाल्यावर क्षणभर विश्रांति घेऊन व श्रमपरिहारार्थ प्रेमाच्या व आनंदाच्या गप्पागोष्टी बोलून सायंकाळीं आपापल्या घरीं परत येतात. त्यानंतर कित्येक दिवस आहेरियाच्या दिवशीं ज्यांनी

ज्यांनी अद्भुत वीर्य व्यक्त केलें असेल त्यांच्या त्यांच्या प्रशंसेचे पोवाडे सर्वत्र गाण्यांत येतात. अशा तऱ्हेने या आहेरियाच्या महोत्सवाने राजपुतांच्या ठिकाणची रहिप्रियता व युयुत्सा कायम टिकविली व त्यांना उत्तम प्रतीचे लढवय्ये बनविलें.

१६. वसंतोत्सव. वास्तविक पाहतां सामान्य हिंदूंचे जे सण-समारंभ तेच राजपुतांचेही असावयास पाहिजेत व आहेतही. परंतु देशकाल-परत्वे एकच धर्मात भिन्नभिन्न रीतिरिवाज अथवा सणसमारंभ उत्पन्न होऊं शकतात. तसेंच एकाच हिंदू समाजाच्या राजपूत, बंगाली, महाराष्ट्रीय अथवा गुजराथी शाखांमध्ये त्यांचे त्यांचे असे कांही विशेष आहेतच. राजपूत समाजांत तर विशेषतः हे सणसमारंभ इतके विपुल आहेत की, त्यांच्याच भाषेंत बोलावयाचें म्हणजे 'सात वार और नौ त्यौहार' अशी म्हणच पडून गेली आहे. तथापि त्यांतील कांही वैशिष्ट्यदर्शक गोष्टीच येथे देण्याचें योजिलें आहे. वसंतागमाच्या शुभकालीं देशांतील तरुण पिढीच्या ठिकाणीं युयुत्सावृत्तीचा प्रादुर्भाव करण्यासाठी म्हणून मृगयेचा 'आहेरिया' नामक जो उत्सव राजपुतांमध्ये विद्यमान आहे तो अशा विशिष्ट उत्सवांपैकीच असून त्याचें वर्णन मागे आलेच आहे. त्यांचा वसंतकालचाच दुसरा उत्सव म्हणजे वसंतोत्सव होय.

वसंतोत्सव हा सर्वसामान्य हिंदूसमाजांत आहे. पण राजपुतान्यांत ज्या विराट स्वरूपांत तो साजरा केला जातो तसा अन्यत्र क्वचितच होत असेल व होत असेल तर तो राजपुतांच्या संपर्कनिच. राजस्थानांत हा वसंतोत्सव वरोवर वसंतपंचमीस सुरू होतो आणि पुढे चाळीस दिवस चालतो. राजपुतांत जानपदाचें माहात्म्य किती प्रबळ होतें व लोकशाहीचें तत्त्व कसें विकास पावत चाललें होतें याची या उत्सवावरून कल्पना करतां येण्यासारखी आहे. कारण अत्यंत गरिबापासून तों अत्यंत श्रीमंतापर्यंत सर्व प्रकारचे लोक या उत्सवामध्ये समान भावाने भाग घेऊं शकतात. 'संगच्छध्वं संवदध्वं सं वो मनांसि जानताम्' हा वैदिक मंत्र या उत्सवांत अगदी चरितार्थ करून दाखविला जातो. लहान-मोठा, गरीब-श्रीमंत, ग्रामीण-नागरिक, राव-रंक, धनी-धाकर इत्यादि सर्व प्रकारचे भेदभाव बाजूस सारून सर्व लोक एकमेकांत मिसळतात. निरनिराळ्या प्रकारचीं

चित्रविचित्र व रंगीबेरंगी वस्त्रें परिधान करून हिंडण्यांत त्यांना मोठी मौज वाटते. आनंद, खुषी, चैन, विलास यांचीं जितकीं म्हणून साधनें असतील त्या सर्वांचा सर्व लोक अभेदरूपाने मनमुराद उपभोग घेतात. वाणी व करणी यांचे प्रवाह या उत्सवांत स्वच्छंदपणे वाहत असतात. मादक पदार्थांचाही मनमुराद उपयोग करण्यांत येतो. अत्यंत श्रीमंत समाजातील लोकही अगदी सामान्य ग्रामीणांबरोबर खंजेच्या व ढोल वाजवीत टोळोने बाहेर पडतात आणि कामदेवाच्या शक्तीचीं स्तुतिस्तोत्रें गाणारीं अत्यंत बहारदार वर्णनाचीं गाणीं म्हणत राजमार्गाने भ्रमण करतात. त्यांचीं गीतें बाह्यतः अत्यंत ग्राम्य दिसत असलीं तरी त्यांतही अत्यंत यथार्थ असें सृष्टि-वर्णन असतें. मानवी हृदयाच्या अत्यंत आनंदमय संवेदनांचे श्रुतिमनोहर भाव त्यांत भरलेले असतात यांत शका नाही. वसंताच्या आगमनाने निखिल सृष्टजातींत उत्पन्न होणारी प्रफुल्लता मानवी मनालाही प्रमुदित करते व त्यामुळे मनुष्य स्वच्छंद विहार करूं लागतो. गाणें-नाचणें-खेळणें-उडणें-बागडणें इत्यादि गोष्टी अशा स्वच्छंद मोदमय अवस्थेंतच मनुष्याला सुचतात. वसंतोत्सवामध्ये राजपुतांच्या ठिकाणीं ही स्वच्छंदता पूर्णतेस पोचलेली दिसून येते. परंतु प्रत्येक स्वच्छंद मनुष्य दुसऱ्याच्या स्वच्छंदतेचा अथवा स्वातंत्र्याचाही तितकाच आदर करीत असल्याने रावापासून रंकापर्यंत सर्व लोक या उत्सवांत सामील होतात. उच्चनीच भाव पार मावळलेला असतो. इतका की, एरव्ही आपल्या गुहा सोडून सहसा नगरवासीयांत न मिसळणारे वनौकस भिल्ल, मीर, मीना इत्यादि जंगली जातीच्या लोकांच्या मनःसागरास देखील सृष्टीच्या या प्रसन्न वसंत-चंद्राच्या दर्शनाने भरती येते व ते आपापली मर्यादा सोडून विनिर्मुक्त वृत्तीने शहरांत येऊन या उत्सवांत सामील होतात आणि मोगरा व चमेलीच्या फुलांच्या माळा गळ्यांत घालून अथवा तुरे पगडींत खोचून नैसर्गिक आनंदाने नाचणाऱ्या व गाणारांच्या कल्लोळांत एकरूप होतात.

१७. **भानुसप्तमीचा उत्सव व सूर्याची उपासना.** वासंती ही निसर्गाची देवता असल्याने तिची ह्या चाळीस दिवसांत शक्य तितक्या सर्व मार्गांनी उपासना करण्यांत येते. रथसप्तमीच्या दिवशीं उदयपूरच्या राण्याची त्याच्या सरदारदरकदारांसह राजवाड्यापासून तों सूर्यमंदिरा-

पर्यंत मोठी मिरवणूक निघते व सूर्यदेवतेची पूजा अर्चा झाल्यावर ती समाप्त होते. जयपूर दरबारांत सूर्याच्या रथाची आठ घोडे जुंपून मिरवणूक काढण्यांत येते. रथसप्तमीस राजपूत लोक भानुसप्तमी म्हणतात. रघुवंशाचें आद्य कुलदैवत या नात्याने—(कारण उदयपुरचे राजे लवाच्या वंशापासून व जयपूरचे राजे कुशाच्या वंशापासून आपली उत्पत्ति सिद्ध करतात)—सूर्योपासनेचें राजपुतांत फार महत्त्व आहे. वसंतऋतूमध्ये निसर्गतःच सर्व सृष्टि आनंदमय असतांना आपल्या कुलदेवतेची उपासना सूर्यवंशी राजे साधून घेतात. राजपूत वीराची सगळ्यांत मोठी आयुष्यांतील महत्त्वाकांक्षा म्हणजे मेल्यावर सूर्यलोकास जाऊन पोचण्याची होय. महाभारतांत म्हटल्याप्रमाणें—

द्वाविमी पुरुषव्याघ्र सूर्यमंडलभेदिनी ।

परिव्राड् योगयुक्तश्च रणेचाभिमुखो हतः ॥

‘योगयुक्त असा संन्यासी अथवा रणांगणांत शत्रूस पाठ न दाखवितां मृत्यू पावलेला वीर हे दोघेच सूर्यमंडलाप्रत प्राप्त होतात’ अशी त्यांची धारणा असल्याने प्रत्येक जण रणांगणांत लढत असतांना मरून सूर्यलोकास जाण्याची महत्त्वाकांक्षा बाळगीत असतो. ‘सूर्यपोळ’—शहरांत प्रवेश करण्याचा प्रमुख दरवाजा, ‘सूर्यमहाल’—राजवाड्यांतील प्रमुख दिवाणखाना, ‘सूर्यगोपुर’—राजवाड्यावरील सर्वांत उंच गोपुर, या व्यवहारांतल्या महत्त्वाच्या भागांना त्यांनी दिलेल्या सूर्याच्या नावांवरूनही राजपुतांच्या सूर्योपासनाप्रियतेची कल्पना येते. रुधिरप्रियतेमुळे राजपुतांच्या ध्वजाचा रंग रक्ताचा म्हणजे तांबडा लाल आहे तर सूर्योपासनेमुळे त्या उपेसारख्या तांबड्या क्षितिजावर उन्मेष पावणाऱ्या बालरवीचें बिंब त्यांनी अंकित करून ठेवलें आहे. सूर्य ही निसर्गातील सर्वांत मोठी देवता होय. सूर्याच्या कृपेनेच सृष्टीच्या ठिकाणीं प्रफुल्लता येते व वसंताचा आगम होतो, म्हणून राजपुतांच्या वसंतोत्सवामध्ये एका बाजूस वासंतीचें म्हणजे निसर्गदेवतेचें स्वच्छंद पूजन समाविष्ट केलेलें आहे तर दुसऱ्या बाजूस सूर्याची स्फूर्तिप्रद उपासना अंतर्भूत केली आहे.

१८. फाग. चाळीस दिवसांच्या वसंतोत्सवांत वासंतीची म्हणजे निसर्गदेवतेची स्वच्छंद उपासना व सूर्यपूजन यांबरोबर तसें पाहिलें तर

आहेरियाचाही समावेश होतो. पण त्याचें स्वतंत्र महत्त्व असल्याने प्रारं-
भीच वेगळें वर्णन केलें आहे. त्याचप्रमाणे 'फाग'चाही वसंतोत्सवांतच
अंतर्भाव होऊं शकतो. पण त्याचेंही त्याच न्यायाने पृथक् विवरण कर-
ण्याची आवश्यकता आहे.

नूतन वसंताचें लोक मोठ्या उल्लासाने स्वागत करतात न करतात
तोच फाल्गुन लागतो. राजस्थानचें पंचांग व महाराष्ट्रीय पंचांग यांत
पंधरा दिवसांचा फरक आहे. आपला महिना शुद्ध प्रतिपदेपासून सुरू होतो
तर त्यांचा वद्य प्रतिपदेपासून—त्यामुळे आपल्या पंधरा दिवस अगोदर त्यांचा
नवीन महिना सुरू होतो. उदाहरणार्थ, आपल्या पंचांगाप्रमाणे माघ वद्य
प्रतिपदेपासून त्यांचा फाल्गुन सुरू होतो व आपल्या फाल्गुन वद्य प्रतिपदे-
पासून त्यांचा चैत्र सुरू होतो. अर्थात् वसंतपंचमी ही आपल्या पंचांगाप्रमाणे
माघ शुद्ध पंचमीस व त्यांच्या पंचांगाप्रमाणे फाल्गुन लागण्यापूर्वी दहा
दिवस येत असल्यामुळे वसंतोत्सव माघांतील दहा दिवस व फाल्गुनांतील
तीस दिवस मिळून एकंदर चाळीस दिवस चालतो. अर्थात् वसंतपंचमी-
पासून नववसंताचें स्वागत करणारे लोक ८-१० दिवस आनंद करतात
न करतात तोच फाल्गुन सुरू असल्याने व 'फाग' हाही त्यांचा आवडता
उत्सव असल्याने त्यांच्या आनंदांत भरच पडते. नववसंतागमनाने उन्मेप
पावणारी त्यांची आनंदकलिका फागांत पूर्ण विकास पावते.

फाग लागल्यानंतर गाण्याबजावण्यांत रंगगुलालाची अधिक भर
पडू लागते. रस्तोरस्तीं सर्व प्रकारच्या लोकांचे तांडेच्या तांडे एकमेकांच्या
अंगावर रंगगुलाल उधळीत फिरत असतात. निरनिराळ्या रंगाच्या
पिचकाऱ्या भरून एकमेकांवर उडविण्यांत येतात. हा रंगगुलाल सारखा
महिनाभर चाललेला असतो. तरी फाल्गुन शुद्ध अष्टमीस विशेष फाग
मानला जातो. त्या दिवशीं राजपूत राजे आपल्या अंतःपुरांत मनमोकळे-
पणें आपल्या राण्या व उपपत्न्या यांच्यांत मिसळतात व अत्यंत स्वच्छंद-
पणें रंगगुलाल खेळतात.

पण अष्टमीच्या फागापेक्षाही पौर्णिमेची होळी फारच मनोवेधक
होते. राजदरबारचे नगारे मोठमोठ्याने वाजू लागले की, सर्व सरदार
जहगिरदार आपापले आवडते पोषाख घालून व घोड्यावर बसून राज-

४. राजपुतांची युद्धरीति, खेळ, उत्सव व सण १३७

वाड्याच्या समोर जमा होतात. प्रत्येक सरदार आपल्याबरोबर रंग मारण्याची पिचकारी, रंगाने भरलेली मोठमोठी भांडी व गुलालाची तबके आणीत असतो. एकदा सर्व लोक जमा झाले म्हणजे घोड्यावरून रंगगुलाल खेळण्यास प्रारंभ होतो. युद्धांत अथवा शिकारीत ज्या चापत्याने अथवा कौशल्याने त्यांना अश्वसंचालन करावे लागते तशाच तऱ्हेची घोड्यावर बसण्याची सफाई याही प्रसंगी त्यांना दाखवावी लागते आणि अशा प्रकारच्या धावत्या घोड्यांवरून एकमेकांच्या अंगावर एकमेकांनी बिनचूक पिचकाऱ्या मारणे व दुसऱ्यांनी मारलेल्या चुकविणे असा खेळ ते खेळतात. विशेषतः उदयपूरला या होळीच्या दिवशी घोड्यावरून रंग खेळण्याची फारच बहार असते. मराठ्यांच्या उत्कर्षाच्या काळांत थोरले माधवराव व सवाई माधवराव पेशव्यांच्या अमदानीत जे नामांकित रंगपंचमीचे उत्सव पुण्यास झाले त्यांचे स्मरण वरील वर्णन वाचलें असतां झाल्याशिवाय राहत नाही. अशा तऱ्हेने घोड्यावरून रंग खेळून झाल्यावर उदयपुरास राणाजीसह सर्व मंडळी तशीच मिरवणुकीत घोड्यावरून रंगशाळेकडे जातात. ही रंगशाळा म्हणजे चारी बाजूंनी मोकळा असलेला असा एक विस्तीर्ण दिवाणखानाच समजावा. त्या ठिकाणी बसून एक तासभर होळीचीं गाणीं गाण्यांत येतात. त्यांतही पूर्वे पराक्रमी पुरुषांची स्मृति जागृत करण्यांत येतेच. ही गाण्याची बैठक सुरू असतांनाच चित्रविचित्र पोषाख केलेल्या विदूषकी तमासगिरांची टोळी येऊन मध्येच घुसते व पुनः रंगगुलाल उधळण्यास प्रारंभ होतो.

याप्रमाणे रंगगुलाल झाल्यावर उदयपुरास सर्व सरदारांना राणाजीकडे मेजवानी देण्यांत येते व तिच्या अंती प्रत्येकास दरबारतर्फे एकेक खांडा व नारळ यांचा अहेर करण्यांत येतो. रात्रीच्या वेळीं देशभर सर्वत्र मोठमोठ्या होळ्या पेटविण्यांत येतात आणि त्याभोवतीं सर्व आवालवृद्ध नागरिक जमून आपल्या इकडच्या प्रमाणेच त्या होळीवर गुलाल इत्यादि उधळून तिची पूजा करतात. ती संबंध रात्र होळीजवळ बसून गाणीं म्हणून घालविण्यांत येते. मुलें उड्या मारून आनंदाने नाचत असतात. याप्रमाणे बरोबर चाळीस दिवस अत्यंत आनंदाचा व जानपदमाहात्म्याचा असा हा न.भा.११...१७

उत्सव करून राजपूत होळीच्या दुसऱ्या दिवशी पुनः अत्यंत गंभीरपणे आपल्या पूर्वव्यवसायास प्रारंभ करतो.

१९. स्त्रियांचें अन्नपूर्णादर्शन. याप्रमाणे पुरुषांचा वसंत संपला की, लगेच स्त्रियांचा सुरु होतो असें म्हणण्यास हरकत नाही. कारण संबंध चैत्रभर राजपूत स्त्रियांचे सण—उत्सव सुरु असतात. आहेरियाच्या, वसंताच्या व फागाच्या निमित्ताने पुरुषांनी मनमुराद आनंद उपभोगलेला असतो. पुरुषांच्या इतक्याच, किंबहुना 'काकण'भर अधिकच स्त्रियाही उत्सवप्रिय असल्याने सृष्टीच्या नैसर्गिक प्रसन्नावस्थेत आपलेही उत्सव साजरे व्हावेत अशी त्यांची इच्छा असणें स्वाभाविक आहे. स्त्रीस्वातंत्र्यप्रिय राजपूत समाजाने त्यांची ही इच्छा चैत्रांतील गौरीच्या समारंभाने परिपूर्ण केली आहे. सामान्यतः राजपूत समाजांत कर्पूरगौर उर्फ शंकर ही पुरुषांची आराध्यदेवता व गौरी उर्फ पार्वती ही स्त्रियांची आराध्यदेवता होय. राजपूत स्त्रियांची गौरी ही वास्तविक पाहतां एका हातांत कमल व दुसऱ्या हातांत शंख धारण करणारी आहे. प्राणिमात्रांच्या ठिकाणी गौरी हीच जीवनकुसुम प्रफुल्ल करते व तिच्या हातांतील सरोजाप्रमाणेच प्रत्येकाने आपलें जीवन सदैव ताजेंतवानें, रसभरित व विकसित ठेवावें असा भाव तिच्या कमलावरून सूचित होतो. आणि अशा तऱ्हेचें मोदमय जीवन व्यतीत करीत असतांना भौतिक अथवा दैवी कोणतीही आपत्ति मनुष्यावर कोसळली तरी त्याने तिशीं सदैव लढण्यास सज्ज असावें व आपल्या धवल यशाचा निनाद सर्वत्र पसरत रहावें असें शंख—युद्धास आवाहन करणारें व कीर्तिप्रसाराचें द्योतक असें वाद्य—ध्वनित करतो. परंतु चैत्रांत राजपूत रमणी ज्या गौरीचो उपासना करतात तिचें स्वरूप अशा प्रकारचें जीवनमरणात्मक नसून जीवमात्राचें पोषण करणाऱ्या अशा सदापूर्ण अन्नपूर्णेचें आहे हें ध्यानांत ठेवलें पाहिजे.

ह्या अन्नपूर्णेचें दर्शन घेऊन आनंद करण्याकरितां शेतांतील पिकें पिकू लागलीं असतां, सृष्टिमातेने उत्कृष्ट हंगामाचा शालू परिधान केला असतां, आणि लता, फुलें व फलें यांनी वनेउपवनें सुशोभित झालीं असतां ग्रामांतील व नगरांतील सर्व स्त्रिया संघासंघाने एखाद्या सुंदरशा उपवनांत अथवा वनांत जातात. त्या ठिकाणीं प्राणिमात्रास पोषण देणाऱ्या

अन्नपूर्णेचें भांडार डोळे भरून अवलोकन करतात. निरनिराळ्या फुलांच्या माळा व गजरे इत्यादि आभूषणें तयार करून एकमेकींच्या अंगावर घालतात आणि मोठ्या सोल्लास आनंदाने झाडांना झोपाळे बांधून त्यांवर बसतात व झोके घेण्यांत व श्रुतिमनोहर अशीं मधुर गाणीं म्हणण्यांत तासचे तास घालवितात. ह्या गोष्टींमुळे—

वृक्षस्कंधीं बांधुनी लांब दोले घेती नारी बैसुनी तेथ झोले ।

ओव्या गाती स्वप्रियातें बहाती क्रीडायातें, लोक लीला पहाती ॥

ह्या जुन्या मराठी चौथीच्या पुस्तकांतील वसंतऋतूच्या वर्णनांतील मामिकपणा कोणाच्या लक्षांत भरणार नाही ? अशा तऱ्हेने झोके घेऊन व गीतें गाऊन थकल्या म्हणजे राजपूत रमणी तेथेच थोडा उपाहार करून प्रसन्न चित्ताने आपापल्या घरीं परत येतात.

२०. गौरीपूजन. ह्यानंतर एके दिवशीं सर्वजणी ग्रामाबाहेर जाऊन शेतांतील माती घेऊन येतात. ह्या मातीच्या गौरीच्या प्रतिमा करण्यांत येऊन त्यांची प्रतिष्ठापना करण्यांत येते. त्यांच्या शेजारीच काळ्या मातींत धान्यबीजें लावण्यांत येतात. त्यांना अंकुर फुटून मोठे झाले म्हणजे त्यांच्या सभोवार मेळा करून व हातांत हात घालून स्त्रिया फेऱ्या घालतात व गौरीच्या स्तवनाचीं गाणीं म्हणतात. नंतर ते नवीन धान्यांकुर आपल्या इकडील दसऱ्याप्रमाणे राजपूत स्त्रिया पुरुषांना वाटतात व पुरुषही त्यांचे तुरे आपल्या पगडींत खोचून मोठ्या अभिमानाने मिरवतात. ह्या सर्व समारंभांत स्त्रिया गौरीचीं स्तुतिस्तोत्रें गात असतात व गौरीने आपल्या पतीचें कल्याण करावें, त्यास दीर्घायुष्य व अनामय काया प्रदान करावी, व आपल्यासही अखंड सौभाग्य द्यावें अशी प्रार्थना करून गौरीचा आशीर्वाद मागत असतात.

हा गौरीपूजनाचा सभारंभही उदयपुरास विशेष प्रेक्षणीय होतो. अखेरच्या दिवशीं गौरीची मिरवणूक काढण्यांत येते. पुरुषवर्ग आपापल्या सौधांवर उभे राहून ती पहात असतो. मिरवणूक उदयपूर शहराबाहेर तलावापर्यंत जाते. तेथे मेवाडचा राणा, आपल्या सरदार व सैन्यासह अगोदरच जाऊन बसलेला असतो. मिरवणूक तलावाच्या काठीं आल्याबरोबर ते सर्वजण एकदम उभे राहून गौरीस उत्थापनपूर्वक अभिवंदन करतात व

तलावांतील आपापल्या नौकांत जाऊन बसतात. हाच राजपूत रमणींच्या स्वातंत्र्याचा मोठा गौरव होय. महाराणा व त्याचे सरदार इत्यादि मंडळी त्या प्रशांत सारसांच्या पृष्ठभागीं नौकांत बसली आहेत, शहरांतील हजारों पुरुष लांब अंतरावर उभे राहून मोठ्या कौतुकाने व गांभीर्याने समारंभ अवलोकन करीत आहेत, आणि सर्व स्त्रिया प्रेमभराने गौरीच्या प्रतिमांच्या सभोवार निरनिराळीं मंडलें करून व तालबद्ध टाळ्या वाजवून फेरे घरीत आहेत व गाणीं म्हणत आहेत, हें दृश्य मोठें नयनाभिराम आहे यांत शंका नाही. गुजराथी लोकांत संभावित घराण्यांतील स्त्रियाही नवरात्रांत गरब्याचें नृत्य ज्या गंभीर व सुंदर रीतीने करीत असतात त्याच पद्धतीने राजपूत रमणीही निरनिराळ्या शारीरिक कसरती करून व ठराविक तालावर टाळ्या वाजवून पावलें टाकीत फेरे घालीत असतात. ह्या प्रसंगीं त्या जीं गाणीं म्हणतात त्यांत गौरीची स्तुति व तिचें अन्नपूर्णस्वरूप, प्रेम, शौर्य, राष्ट्रीय गौरवाचे प्रसंग, इत्यादि विषयांचीं वर्णनें भरलेलीं असतात. सर्वस्वीं स्त्रियांच्या या उत्सवांत एकही पुरुष मिसळलेला नसतो. इतकेंच काय, पण गौरीच्या पुढे शिवाच्या अथवा ईश्वराच्या प्रतिमेची सुद्धा मातब्बरी ठेवण्यांत येत नाही. अशा प्रकारचीं शेंकडो स्त्रीमंडळें सरोवराच्या काठावर गौरीच्या प्रतिमांसभोवार नृत्य करीत असतात व महाराणा व त्याचे सरदार काठाकाठाने आपल्या नौका हाकारून सर्व दृश्य कुतूहलाने अवलोकन करीत असतात. अखेरीस सायंकाळ झाली म्हणजे प्रचंड आतषवाजीचें काम उडविण्यांत येतें व नंतर स्त्रिया आपापल्या घरीं परत येतात व समारंभ समाप्त होतो. महाराष्ट्रांतही चैत्र महिन्यांत गौरीचें पूजन मराठी ललना ज्या थाटाने साजरे करितात आणि तदर्थ होणाऱ्या हळदीकुंकवाच्या समारंभासाठी गरीब श्रीमंत अथवा लहान थोर सर्व भेदाभेद विसरून व आपापल्या ऐपतीप्रमाणे नटूनथटून महाराष्ट्रीय स्त्रियांचीं मंडळेंच्या मंडळें सप्रेम उत्साहाने एकमेकींच्या घरीं अगत्यपूर्वक जात असतात त्याचें स्मरण राजपुतांचें वरील वर्णन वाचलें असतां झाल्यावाचून राहणार नाही.

२१. मदनत्रयोदशी व चतुर्दशीचा कामदेवोत्सव. गौरीपूजनाचा समारंभ संपतो न संपतो तोंच चैत्री पौर्णिमेच्या सुमारास काम-

देवाचा उत्सव सुरू होतो. वसंताच्या विकासाने व अन्नपूर्णेच्या आशीर्वादाने मनुष्याच्या ठिकाणच्या सात्त्विक कामविषयक भावना उत्तेजित होणे साहजिक असते. सूर्याची उष्णता हळू हळू प्रखर होऊं लागलेली असते. त्यामुळे रात्र आणि विशेषतः चांदणी रात्र अत्यंत प्रिय वाटू लागते. दिवसभर दिनमणीच्या किंचित् किंचित् कठोरता धारण करूं लागणाऱ्या किरणांचा थोडासा पीडादायक खरा पण सुसह्यच त्रास सहन केल्यावर राजपूत रमणींना रात्रीच्या प्रसंगी आपापल्या सौधावर कौमुदीमध्ये बसून विलास करणे व तद्द्वारा कामदेवाचो उपासना करणे अत्यंत आल्हादकारक वाटते. गुलाबाच्या पुष्पांना या वेळीं बहर आलेला असतो. त्याशिवाय मोगरा, जाई, जुई, चमेली इत्यादि उष्णऋतूत फुलणाऱ्या फुलांचा हंगाम सुरू झालेला असतो. त्यांच्या सुगंधाने सर्व वायुमंडल दरवळून राहिलेले असते. अशा वेळीं राजपूत रमणी ह्या सर्व फुलांच्या व त्यांच्या कळ्यांच्या माळा करून आपल्या गळ्यांत घालतात, गजरे करून वेणीस बांधतात व लहानमोठे निरनिराळ्या तऱ्हेचे हार करून मनगटाभोवती व दंडाभोवती गुंडाळतात. कामदेवाचे धनुष्य पुष्पांचे असल्याने त्याची पूजा करतांना राजपूत अंगना अशा प्रकारे सर्वथैव पुष्पांचाच शृंगार करतात. त्यांच्या सर्व वेषभूषा पुष्पमय बनलेल्या असतात. पुष्पशृंगाराच्या बाबतीत राजपूत स्त्रियांइतकी आवड जगाच्या पाठीवरील दुसऱ्या कोणत्याही स्त्रीवर्गात सापडणार नाही. चैत्र शुद्ध त्रयोदशी व चतुर्दशीस हा उत्सव चालतो व त्यांना मदनत्रयोदशी व मदनचतुर्दशी म्हणतात. ह्या दोन दिवसांत राजस्थान पुष्पमय झालेला असतो. जिकडे पहावे तिकडे सौंदर्याची चालती बोलती रूपे आपादतलमस्तक पुष्पसंभारांनी नटलेली दृष्टीस पडतील. त्या मृगनयनींचा तो पुष्पशृंगार, त्यामुळे अधिकच शोभायमान दिसणारे काळ्याभोर नागिणीसारखे असलेले त्यांचे जुल्फ म्हणजे कपोलावर रळत असलेले कुरळ कुंतल, त्यांची हंसगति, त्यांच्या नूपुरांचा झणत्कार, कामशराने बाधित होऊन त्या पुष्पधन्व्याची प्रार्थना करण्याकरितां त्यांनी म्हटलेली विरहव्याकुल भावगीते इत्यादिकांमुळे त्यांच्या निसर्गलावण्यांत जी अपूर्वता उत्पन्न होते तिने आकर्षित होऊन कोणा सहृदय पुरुषाचे चित्त व्यथित होणार नाही ? व त्यांच्या प्राप्तीच्या अभावीं कोणाच्या

निराशापूर्वक हृदयांतून 'दो मह एक तो देहु कृपानिधि, दो मृगनैनि कि दो मृगछाला'—'हे कृपानिधि, मला हरिणाक्षी किंवा मृगचर्म या दोहोंपैकी एक दे.'—असे उद्गार निघणार नाहीत ? ज्याच्या निघणार नाहीत तो एका सुभाषितकाराने म्हटल्याप्रमाणे 'मुक्तोऽथवा पशु'च नव्हे काय ? कामदेवाला उद्देशून राजपूत रमणी जीं उत्तेजक गाणीं म्हणतात त्यांच्या साध्या आकर्षकतेने टांडलाही मोहून टाकलें होतें व त्याने त्यांचे एक दोन नमुने आपल्या पुस्तकांत दिले आहेत—

“पुष्पाचें धनुष्य धारण करणाऱ्या देवा तुज्जें स्वागत असो ! मीनाचा ध्वज धारण करणाऱ्या वीरा तुज्जें स्वागत असो ! हे दिव्य शक्तिमान देवा तुज्जें स्वागत असो. तूं ऋषींना देखील आपल्या निश्चयापासून च्युत केलें आहेस ! !

“मदनाचा जय असो. कामाचा—देवांच्याही देवाचा—जयजयकार असो. त्याने ब्रम्हाविष्णुमहेश व इंद्र यांना देखील आपल्या वाणाने व्यथित करून टाकलें आहे ! ”

अशा तऱ्हेने माघ शुद्ध पंचमीपासून चैत्री पौर्णिमेपर्यंतचे सुमारे अडीच महिने राजपूत स्त्रीपुरुषांना उत्सवमय जात असतात. वर निर्दिष्ट केलेल्या उत्सवांशिवायही ह्या काळांत अशोकाष्टमी, रामनवमी इत्यादि सामान्य उत्सव असतात ते निराळेच.

२२. धाकटी गौरी, रंभापूजन, अरण्यषष्टी इत्यादि. वैशाख महिन्यांत पुनः धाकटी गौरी म्हणून मागच्याच उत्सवाची धाकटी आवृत्ति करण्यांत येते. तसेंच महाराष्ट्रीय स्त्रियांप्रमाणेच वटसावित्रीचें व्रतही राजपूत स्त्रिया वैशाखशुद्ध चतुर्दशीस साजरें करतात. वैधव्यनिवारण हाच त्यांचाही हेतु असतो. ज्येष्ठ महिन्यांत अप्सरांची नायिका जीं रंभा तिचें पूजन साजरें करण्यांत येतें. रणांगणांत मरण पावलेल्या वीरांचें स्वागत करून त्यास सूर्यमंडलाप्रत नेण्यास स्वर्गांतून अप्सराच येत असतात अशी राजपुतांची समज असल्याने राजपूत स्त्रिया अप्सरांच्या ह्या नायिकेचें—रंभेचें—पूजन मोठ्या प्रेमाने व थाटाने साजरें करतात. ज्येष्ठांतील दुसरा महत्त्वाचा सण म्हणजे अरण्यषष्टीचा होय. हाही स्त्रियांचाच सण होय. संततीची कामना करणाऱ्या कामिनी ह्या दिवशीं अरण्यांत जाऊन कांही विशिष्ट वनस्पति भक्षण करतात.

श्रावणांतील नागपंचमीचा सणही महाराष्ट्रीयंप्रमाणेच राजपूतही साजरा करतात. श्रावण शुद्ध पौर्णिमेच्या-रक्षाबंधनाच्या-सणाची हकीकत स्त्रियांच्या प्रकरणांत स्वतंत्रपणे दिली आहे. कृष्णाष्टमीचा अथवा कृष्ण-जन्माचा उत्सवही आपल्याप्रमाणेच कडाख्याने राजपूत लोक साजरा करितात.

२३. दंडधारण. (Sanction) यानंतर महत्त्वाचा उत्सव म्हणजे आश्विन शुद्धांतला नवरात्रोत्सव होय. हा आश्विन शुद्ध प्रतिप-देस सुरू होऊन विजयादशमीस म्हणजे दसऱ्याच्या दिवशी संपतो. या दसऱ्याच्या समारंभाने राजपूत आणि मराठे या उभय जातींच्या उत्थान-कालांत त्यांच्या ठिकाणी युयुत्सावृत्ति निर्माण केली आहे. मनुष्याच्या युयुत्सावृत्तीची दर्शक अशी दोन साधनें होत. एक तरवार व दुसरें घोडा. मनुष्याला स्वतःच्या व समाजाच्या संरक्षणार्थ उपयोगी पडणारीं जितकीं म्हणून अस्त्रें अथवा अस्त्रें असतील त्या सर्वांची तरवार ही प्रतीक होय. ज्या अर्थाने संस्कृतांत दंड शब्दाचा व इंग्रजींत सॅक्शन शब्दाचा उपयोग करण्यांत येत असतो त्याच अर्थाने येथे तरवार शब्दाचा उपयोग करण्यांत येत आहे. एका व्यक्तीच्या बाबतींत 'अवष्टम्भकरं चैव भयघ्नं दंडधारणम् ।'—दंडधारण आधार देणारें म्हणजे आत्मविश्वास उत्पन्न करणारें व भय हरण करणारें म्हणून जसा दंडाचा उपयोग वर्णन केला आहे, तद्वत्च समष्टीच्या बाबतींतही 'दण्डस्य हि भयात्सर्वं जगद्भोगाय कल्पते ।' दंडा-च्याच (Sanction) भयाने वास्तविक पाहतां जगरहाटी सुरळीत चालते असा दंडाचा गुण वर्णिला आहे. महाभारतातील शांतिपर्वांत या दंडाचें माहात्म्य एका स्वतंत्र अध्यायांत वर्णिलें आहे. समाजाने राजसत्ता निर्माण करून तिच्या हातीं दंड उर्फ तरवार (Sanction) दिली आणि भगवद्गीतेंतल्या 'अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोस्त्वष्टकामधुक्' या वचनांत सांगितल्याप्रमाणे 'ह्या तरवारीने तूं आपली उन्नति करून घे. तूं जें इच्छिशील तें सर्व देण्यास ही समर्थ आहे' असें सांगितलें. तेव्हापासून प्रत्येक राजसत्तेस सज्जनांचें संरक्षण करतांना, दुष्टांचें पारिपत्य करतांना, आर्तांचें परित्राण करतांना, अन्यायांचें परिमार्जन करतांना, सद्धर्माची प्रतिष्ठापना करतांना, स्वातंत्र्याचें मंगलाचरण गातांना, दलितांचा उद्धार करतांना, असत्याचा

विनाश करतांना व सऱ्यास उत्थापन देतांना अथवा समाजाची विस्कटलेली घडी सुघडतांना प्रत्येक खेपेस दंड उर्फ तरवारच हातीं घ्यावी लागली आहे. ही तरवार हातीं घेतल्यावाचून अन्यायापासून न्यायाचें, असमतेपासून समतेचें व अत्याचारापासून सदाचाराचें संरक्षण होणें शक्य नाही. म्हणूनच तरवारीचें किंवा दंडाचें हें महत्त्व जाणलें पाहिजे व राष्ट्रांतील अंबालवृद्ध स्त्रीपुरुषांना तिची पूजा अथवा उपासना करण्यास शिकविलें पाहिजे. खड्गपूजेचें हें महत्त्व राजपुतांनी ओळखलें होतें आणि म्हणूनच विजयादशमीच्या नवरात्रोत्सवांत प्रत्येक राजपुताच्या घरीं असलेल्या तरवारप्रमुख सर्व शस्त्रांचें मोठ्या श्रद्धाभक्तिसमन्वित अंतःकरणान पूजन करण्यांत येई. रोमन व ग्रीक योद्ध्यांप्रमाणेच राजपूतही आपल्या तरवारीची इतक्या पवित्र भावनेने जोपासना करतो की, कोणतीही प्रतिज्ञा करतांना तो म्यानांतून आपली तरवार बाहेर काढतो व तीस स्पर्श करून 'ह्या तरवारीची शपथ घेऊन मी प्रतिज्ञा करतो की'— असे गद्द उच्चारतो. कोणासही बक्षीस देण्यास सर्वोत्कृष्ट व योग्य वस्तू म्हणजे तरवार व घोडा होय असें तो समजतो. महाराष्ट्रांत सुद्धा आश्विन शुद्ध नवमीस हा शस्त्रपूजेचा व अश्वपूजेचा विधि सर्वत्र पाळण्यांत येतो. वर्षभर शमीवृक्षावर अथवा शांततेच्या कोटरांत दडवून ठेवलेल्या आपल्या शस्त्रांना ह्याच दिवशीं अर्जुनाने बाहेर काढलें व कौरवयुद्धाचा मूर्हत साधला आणि ह्याच मुहूर्तावर आर्यावर्ताच्या श्रीसीतेस हरण करून नेणाऱ्या व समुद्रापलीकडे राहणाऱ्या रावणाचा रामाने वध केला. अशा याबाबतच्या पौराणिक कथा हिंदु मनुष्यास माहीतच आहेत. ह्याच खड्गपूजनाच्या मुहूर्तावर आपली भीमथडी घोडीं महाराष्ट्राबाहेर फेकून शिवोत्तरकालीन मराठ्यांनी रुमशामवर भगवा झेंडा फडकविण्याची आकांक्षा धारण केली होती हीही गोष्ट प्रसिद्धच आहे.

२४. अश्व-प्रगतीचें प्रतीक. मागे सांगितल्याप्रमाणे खड्गाप्रमाणेच अश्याचीही उपासना राजपुतांत प्रचलित होती. ज्याप्रमाणे खड्ग दंडधारणेचें (Sanction) प्रतीक होय, त्याचप्रमाणे अश्व हा मनुष्याच्या प्रागतिक आकांक्षांचें प्रतीक होय. चित्रशिल्पादि कलांतही वेगवान असा उत्कृष्ट अश्व आपला उजवा पाय प्रगमनोत्सुक भावनेने वर उचलून

धरीत आहे असेंच दाखविलेलें असतें. अर्जुनाप्रमाणेच अश्व हाही नर असल्याने पौरुषाचा, पराक्रमाचा, मनुष्यत्वाचा अथवा मर्दानीपणाचा अभ्यास करावयाचा म्हणजे प्रथम अश्वारोहणाचा अभ्यास करणें जरूर असतें. धनुष्यावरून सुटलेल्या बाणाप्रमाणेच ठाण्यावरून मुक्त झालेला अश्व देखील सहस्रावधि संकटांचीं कुंपणें ओलांडून व आपत्तीचे खंदक उडून मनुष्यास इष्ट स्थळीं घेऊन गेल्याशिवाय राहत नाही. त्याचा वेग अनिरुद्ध असतो. त्याची गति उमदी, दृष्टि तरळ, कान चौकस अर्थात् टक्कारलेले, पाऊल पुढे आणि शील प्रामाणिकपणाचें असतें. त्याची स्वामिभक्ति अद्वितीय असते. युद्ध पाहून त्यास स्फुरण चढतें. प्रतिस्पर्धी पाहून त्यास त्वेप येतो. अशा प्रकारचे अशवाचे गुण जाणूनच प्रतिक्षणीं संकटांना सामना देण्याच्या किंबहुना आपत्तींच्या सागरांत निर्भयपणे आपण-होऊन उडी घालून आपल्या बाहुबलावर ती पोहून जाण्याची आकांक्षा बालगणाच्या राजपूत जातीने अश्वोपासनेला आपल्या एकंदर संस्कृतींत अत्यंत महत्त्वाचें स्थान दिलें आहे. ह्या उपासनेमुळेच उच्चतम शील, आत्यंतिक प्रामाणिकपणा व प्रखर स्वामिभक्ति हे गुण त्यांच्या ठिकाणीं ठळकपणें दिसून येतात. युद्धांत राजपूत सिंहाप्रमाणे तुटून पडतो. बरोबरीचा प्रतिस्पर्धी भेटला की, त्यास अवर्णनीय स्फुरण चढतें. अश्वोपासनेनेच एकसारख्या भराच्या मारून जग पादाक्रान्त करण्याचे गुण मध्यआशियांतील सांप्रत अस्तंगत झालेल्या सीथियन संस्कृतीच्या लोकांच्या ठिकाणीं उत्पन्न झाले होते. त्याच गुणांच्या बळावर मराठ्यांनी महाराष्ट्रस्वातंत्र्याचा व हिंदवी साम्राज्याचा जरीपटका नर्मदेच्या उत्तरेस चालविला आणि महंमदी सत्तेची अटक पार करून मराठी घोड्याची तृषा कभूनदीतील उदकाने शांत करविली. सारांश, खड्गांत जशी वीरतेची तशीच अशवांत प्रगतीची कल्पना साठविली आहे व त्याच्या उपासनेच्या मुळाशीं वर वर्णिलेला गंभीर अर्थ भरलेला आहे.

२५. उदयपूरचा नवरात्रोत्सव. विजयादशमीच्या नवरात्रांत होणाऱ्या तरवारीच्या व घोड्याच्या पूजनाचें तात्त्विक स्वरूप वर वर्णिल्या-नंतर आता हा उत्सव राजस्थानांत कसा साजरा करण्यांत येतो त्याच्या नमुन्यादाखल उदयपूरच्या उत्सवाचें वर्णन करूं.

आश्विन शुद्ध प्रतिपदेच्या दिवशीं उदयपूरच्या आयुधशालेंतील सुप्रसिद्ध पुराणपरंपरागत चालत आलेला खांडा बाहेर काढण्यांत येतो. ह्या खांड्याच्या बाबतींत सामान्य राजपुतांची अशी श्रद्धा आहे की, तो विश्वकर्म्याने निर्माण केला असून देवीने स्वहस्ते तो प्रसाद म्हणून बाप्पा रावळच्या कमरेस बांधला होता. छत्रपति शिवाजी महाराजांसही याप्रमाणेच देवीने भवानी तरवार दिल्याची आख्यायिका प्रसिद्ध आहे व आजही बाळंतीण अडल्यास सातारकर छत्रपतींच्या देवघरांत असलेल्या या भवानी तरवारीचें पाणी पाजलें असतां ती मोकळी होते अशी श्रद्धा बाळगणारे शेंकडो मराठे सापडतील. अस्तु. बाप्पा रावळपासून चालत आलेल्या ह्या खांड्याची प्रथम दरवारतर्फे पूजा करण्यांत येते व नंतर तेथून त्याची किशनपोळपर्यंत मिरवणूक काढण्यांत येते. ह्या ठिकाणीं तो देवीचे पुजारी जे राजमहंत त्यांचे स्वाधीन करण्यांत येतो. तिसऱ्या प्रहरीं तीन वाजण्याचे सुमारास नगारे वाजले म्हणजे आपल्या सर्व सरदारमंडळींसह उदयपूरचा राणा अश्वशालेकडे जातो व तेथे युद्धीय अश्व्यांच्या पूजनाप्रीत्यर्थ एक रेडा बळी देण्यांत येतो. तेथून पुढे ती मिरवणूक उपरिनिर्दिष्ट किशनपोळाजवळील अंबा मंदिरापाशीं येते. तेथे राणा राज-महंताच्या आसनावर बसून आपल्या पारंपरिक पवित्र खड्गाची (खांड्याची) पूजा करतो व नंतर आपल्या महालांत परत जातो.

याप्रमाणे दररोज निरनिराळ्या मंदिरांत जाऊन राणा पूजा करतो व देवतांच्या समोर अनेक बोकड व रेडे बळी देण्यांत येतात. या उत्सवांतील पांचवे दिवशीं हत्तीची साठमारी खेळण्यांत येते. सातव्या व नवव्या दिवशीं सार्वत्रिक अश्वपूजन करण्यांत येतें. ह्या दिवशीं प्रत्येक सैनिक व सरदार आपल्या घोड्यास तलावावर नेऊन स्नान घालतो. नवीन पोषाख व अलंकार घालून त्यांना सजविण्यांत येतें व त्यांची पूजा करण्यांत येते. नवव्या दिवशीं तिसऱ्या प्रहरीं देवीच्या मंदिरांत ठेवलेला खांडा राजमहंताच्या हस्ते दरबारांत परत आणण्यांत येतो व राणाजीच्या हातांत देण्यांत येतो. महंतांना सौन्यारुप्याच्या देणग्या देण्यांत येतात. सरदारांना इनामें वाटण्यांत येतात आणि राजवाड्यांतील घोडे व ढाल-तरवार इत्यादि शस्त्रें यांची पूजा करण्यांत येते.

दहाव्या दिवशीं म्हणजे विजयादशमीस माताचलापर्यंत जाऊन सीमोल्लंघन करण्यांत येते. माताचलाच्या माथ्यावर तोफांची सरबत्ती उडविण्यांत येते. शिपायांच्या कवायती घेण्यांत येतात, घोड्यावर बसण्याचे निरनिराळे खेळ खेळण्यांत येतात आणि सरदारांना पदव्या बहाल करण्यांत येतात. एकंदर देखावा फारच परिणामकारक असतो. हा समारंभ अवलोकन करण्यास मूल्यवान असे रंगीबेरंगी पोषाख केलेले व पगड्या घातलेले हजारां जाणपद व नागरिक संमीलित झालेले असतात. सर्व लोक राणाजीसमोर आपापले नजरनजराने पेश करतात. भाट व चारण पूर्वंजांच्या पराक्रमाचीं स्फूर्तिप्रद गीते गाऊ लागतात. ह्या उत्सवांत निरनिराळे सरदार आपापल्या घोड्यांचीं 'बाजिराज', 'हयमयूर', 'माणिक्य', 'वज्र', इत्यादिसारखीं सुन्दर व अर्थपूर्ण नांवे ठेऊन त्यांचा जो गौरव करीत असतात तोही ध्यानांत ठेवण्याजोगा आहे.

आश्विनाच्या महिन्यांत ह्याशिवाय देवांचा सेनापति कुमार उर्फ कार्तिकेय याची पूजा व शारदीय पौर्णिमेचा उत्सव हींही साजरीं करण्यांत येतात.

२६. दीपावलि इत्यादि इतर सण. हिंदु समाजातील इतर जातीप्रमाणेच दीपावलीचा सण राजपुतांतही अत्यंत महत्त्वाचा गणला जातो व सामान्य हिंदुपद्धतीप्रमाणेच त्यांच्यांतही साजरा करण्यांत येतो. दीपावलीच्या सणांतील दीपप्राचुर्याचें कारण चारण वर्णन करतो— “(मातृभूमीच्या संरक्षणार्थ) शत्रूच्या मुलखांत जाऊन ज्यांनी आपल्या प्राणांच्या आहुति दिल्या त्यांच्या देहांना उत्तम गति देण्यासाठी ह्या मशाली व दीपज्योति पेटविण्यांत आल्या आहेत. ह्या हुतात्म्यांना मृत्युलोकांतील रामाच्या महालापर्यंतचा अंधेरा मार्ग दिसावा म्हणून ह्या ज्योति प्रकाशित करण्यांत आल्या आहेत.”

कार्तिक शुद्ध चतुर्दशीस जलयानेचा विशेष उत्सव मेवाडांत साजरा करण्यांत येतो. त्या दिवशीं उदयपूरचा राणा, त्याचे मंत्री व सरदार व सामान्य नागरिक हीं सर्व मंडळी भिरवणूक काढून एखाद्या तलावापर्यंत जातात व तेथे वरुणदेवतेची पूजा करतात. पाण्यावर तरंगते दिवे सोडण्यांत येतात व त्यामुळे सबंध तलावाचा पृष्ठभाग उज्वल दीपज्योतींनी उजळलेला

दिसतो. भगवान् विष्णु आपल्या चातुर्मासिक निद्रेंतून या दिवशीं जागृत होतात अशी धर्मभावना आहे. दुसऱ्या दिवशीं म्हणजे पौर्णिमेस मकर संक्रांतीचा सण साजरा करण्यांत येतो.

याशिवाय राजपुतांच्या आणखी बऱ्याच सणांचें, उत्सवांचें, अथवा सामाजिक चालीरीतींचें वर्णन करतां येईल. त्यांतील बऱ्याचशा गोष्टी सामान्य हिंदुसमाजाशीं जुळत्या आहेत तर कित्येक त्यांचें वैशिष्ट्य दर्शविणाऱ्या आहेत. परंतु विस्तारभयास्तव त्या सर्वांचा ह्या लहानशा ग्रंथांत समावेश करणें शक्य नाही. तथापि जातां जातां राजपुतांच्या गानप्रियते-विषयीं उल्लेख करणें अवश्य आहे. चांगल्या चांगल्या गवयांना राजपूत राजांनी आश्रय दिलेला आहे. राजपूत राज्यांचा अपकर्ष झाल्यानंतर तीच गवयांची व वादकांनी परंपरा राजस्थानांतून निघून शिंदे होळकरांच्या दरबारांत आश्रयार्थ येऊन राहिली. आणि आजही आपण सामान्यतः तिकडचेच गवई प्रसिद्ध असलेले पाहतों.

२७. उपसंहार-राजपुतांची उत्सवप्रियता. सारांश, आतापर्यंतच्या वर्णनावरून राजपूत जाति ही मोठी उत्सवप्रिय असल्याचें दिसून येईल. सतत हजार अकराशें वर्षे अखंडपणे परकीय आक्रमणाचे आघात होत असतांना व त्यांच्या प्रतिकारार्थ प्रायशः प्रत्यहीं लढावें लागलें असतांना त्यांतूनही पुनः अशा तऱ्हेचे आल्हादजनक सण, समारंभ, उत्सव इत्यादि साजरे करणें आणि सुधारलेल्या व सुसंस्कृत मानवी मनास संतोष व समाधान देणाऱ्या सर्व गोष्टींचा उपभोग घेणें ही वृत्ति राजपुतांच्या ठिकाणीं दिसून येते. परिस्थितीमुळे अवश होऊन तीव्र स्वरूपाचा लढाऊ वाणा व आत्यंतिक उद्यमशीलता ही त्यांना कायम टिकवावी लागली असली, तरी संकटाच्या झंझावातांत व आवर्तांत सापडला असतांही राजपूत समाज मनाच्या विरंगुळ्यास साधन होणाऱ्या उत्सवादि उच्च साधनांस विसरला नाही, ह्यांतच त्यांच्या मनाचें औदार्य व थोरपण व्यक्त होतें. शत्रूची स्वारी अंगावर येत असतांनाही बेफिकीरपणाने आपले केश विचरून साफसूफ करीत बसलेल्या ग्रीकांना शत्रु अगदी जवळ आला आहे, अशी कोणी वदीं दिली तेव्हा 'येऊं द्या ! त्यांच्या भाल्यांच्या छायेखाली आरामाने आम्हांस केश विचरतां येतील', असें त्यांनी निर्भयपणें उत्तर

दिलें. ग्रीक शिपायांच्या निर्भयपणाची व थोर अंतःकरणाची साक्ष म्हणून इतिहासज्ञ लोक हें उदाहरण सांगत असतात व त्यांची थोरवी गात असतात. त्याच न्यायाने एखाद्या प्रसंगीच नव्हे तर सतत हजार वर्षे अत्यंत निर्भय व उदारभावाने वागून सणासमारंभांपासून आनंद लुटणाऱ्या राजपुतांचेही माहात्म्य लक्षांत ठेवलें पाहिजे. दिवसभर युद्ध करून थकलेले राजपूत देखील आपापल्या शिविरांत रात्रीं दाढ्या व केस विचरून साफ करीत असलेले, अथवा खुषदिलाने एखादा टप्पा अथवा ख्याल गात असलेले, अथवा बुद्धिबळ अथवा फांसे यांचा डाव मांडून बसलेले दिसतील.

राजपुतांच्या खेळांत व सणासमारंभांत जशी राजपुतांची सदा आनंदीवृत्ति व उत्सवप्रियता व्यक्त होते त्याचप्रमाणे समता, बंधुभाव, स्वतंत्रता इत्यादि तत्वांची वाढ करण्याची त्यांची इच्छाही दिसून येते आणि त्यांतूनही वीरवृत्ति व लढाऊ वाण्यास पोषक असे धर्म निर्माण करण्याचे त्यांचें चातुर्य व्यक्त होतें. सामाजिक जीवनांत राजपूत हा कांही अंशीं दहमूल अशा रूढींनी बद्ध असला तरी तो बराचसा स्वच्छंदी, विलासी, उमदा, आनंदी आणि उपभोगप्रिय आहे असेंच म्हणावें लागेल. त्याच्या मनाच्या ह्या ठेवणीमुळेच इतक्या विविध प्रकारचे सणसमारंभ त्याने पाळले आहेत यांत शंका नाही.

प्रकरण पांचवें

राजकीय कल्पनांचा विकास

१. जुन्या गोष्टी व नवी कसोटी. राजकारण म्हटल्याबरोबर सध्याच्या विसाव्या शतकांत निरनिराळ्या गोष्टी डोळ्यासमोर उभ्या राहतात. राजकारणावर जी स्वतंत्र शास्त्रीय उपपत्ति आज बसविण्यांत आली आहे व जिच्या अनुषंगाने वर्तमानकालीन शासनपद्धतीची आपण छाननी करीत असतो तिच्याच सर्वथैव कसोटीवर प्राचीन काळाच्या राज्यव्यवस्था घासून पाहणें योग्य होणार नाही. प्रजासत्ताक

राज्यपद्धति अथवा लोकशाही, नियंत्रित अथवा सनदशीर बादशाही इत्यादि शब्दप्रयोग हे आरिस्टॉटलच्या अथवा प्लेटोच्या ग्रंथांत सापडत असले तरी सध्या इतकें सार्वजनिक परिभाषेचें स्वरूप त्यांस यापूर्वी होतें किंवा नाही हा वादग्रस्त प्रश्न आहे. त्यामुळे कोणत्याही प्राचीन गोष्टीची परीक्षा केवळ नव्या कसोटींनी करणें सर्वथा अयुक्त होईल. त्याबरोबरच हेंही लक्षांत ठेवलें पाहिजे की राजकीय सुधारणांचे प्रवाह जगांतील अन्य उत्क्रमणशील देशांत ज्या अनुरोधाने वाहत आले आहेत त्याच अनुरोधाने आपण ज्याविषयीं चिकित्सा करीत असूं त्या देशांतही वाहिले किंवा नाही व अन्य जागतिक राष्ट्रांची जी वाढ झाली तशी अथवा त्या धोरणाने ह्याचीही वाढ होत होती किंवा नाही याचाही विचार करणें जरूर असतें. राजपुतांच्या राजकीय कल्पनांचा विकास अवलोकन करीत असतांना हाच दृष्टिकोन धारण केला पाहिजे.

आठव्या शतकापासून स्थापन झालेल्या राजस्थानांतील राजपूत राज्यांमध्ये विकास पावणाऱ्या राजकीय कल्पनांचा प्रस्तुत प्रकरणीं विचार करावयाचा आहे व त्याबरोबरच युरोपखंडांत समांतर रेवेंत चालणाऱ्या राजकारणाकडेही दृष्टिक्षेप करणें अवश्य आहे; तसेंच राजपूत जातीवर, ती संकुचित विचाराची व देशाभिमानशून्य असल्याबद्दल कांही आक्षेप घेण्यांत येतात, त्यांचाही विचार करावयाचा आहे.

२. राजस्थानची मर्यादा. आज जेव्हा आपण राजपूत शब्द उच्चारतो तेव्हा हिंदुस्थानच्या नकाशांत पिवळ्या रंगाने रंगविलेला राजपुताना प्रथम आपल्या डोळ्यांसमोर उभा राहतो व ह्या मर्यादित स्थल-विभागांत राहणारी जाति आपल्या लक्षांत येते. वास्तविक पाहतां नकाशांतल्या पिवळ्या भागांत दाखविलेल्या राजपूत संस्थानांतून राहणारे लोक तेवढेच राजपूत होत असें समजणें चुकीचें होय. कारण पूर्वी त्याच्या बाहेर असलेल्या परंतु आज स्मृतिपटलावरून देखील नष्ट झालेल्या अनेक राजपूत राज्यांचा इतिहासही मोठा अद्भुत व रोमहर्षण आहे. परंतु आज लिहावयास बसलेल्या लेखकास फक्त वाचकांच्या दृष्टीसमोर दिसणाऱ्या राजपूत प्रदेशाचाच विचार कर्तव्य असल्याने भूतकाळाच्या उदरांत गडप झालेल्या राजपूत राज्यांचें भूत उभें करून वर्तमानकालाच्या छातीवर

नाचविण्याची गरज नाही. केवळ वर्तमान राजपूत राज्यांच्या ऐतिहासिक उत्क्रमणाचा व राजकीय विकासाचा इतिहास पाहिला तरी देखील तो उद्बोधक होईल असे वाटते.

३. वर्तमान राजपूत राज्यांच्या स्थापना. आज राजपुताना या नांवाने ओळखला जाणाऱ्या राजस्थानांत उदयपूर, जोधपूर, बीकानेर, जयपूर, जेसलमीर, बुंदी व कोटा हीं सात प्रमुख राज्ये अथवा संस्थाने आहेत व त्यांच्या हुकमतीखाली अनेक लहानमोठे संस्थानिक आहेत. आठव्या शतकांत बाप्पा रावळ नांवाच्या महापुरुषाने चित्तोड येथे सूर्यवंशाच्या गुहिलोत उर्फ शिसोदिया घराण्याची प्रस्थापना केली. बाप्पाने स्थापन केलेले हे मेवाडचे गुहिलोत घराणे वर्तमान घराण्यांत प्राचीनतम होय. त्यानंतर दहाव्या शतकांत अंबर अथवा जयपूरच्या कच्छवाहा घराण्याच्या लोकांनी धुंडारच्या प्रदेशावर आपले राज्य स्थापन केले. हे आपणास श्रीरामचंद्राचा पुत्र जो कुश त्याचे वंशज म्हणवितात. शियाबुद्दीन घोरीने पृथ्वीराज चौहानाच्या पराजयानंतर जयचंद राठोडावर हल्ला चढविला व त्याचे एवढे मोठे कनौज शहर नेस्तनाबूद केले. तेव्हा त्याचा सीहाजी नामक नातू तेराव्या शतकांत तेथून निघून मारवाडांत आला व तेथे त्याने राठोडांचे राज्य निर्माण केले. हे राठोडही आपणास सूर्यवंशीच म्हणवितात. त्याच मारवाडच्या राठोड घराण्यांतील बीका नामक राजपुत्राने राजस्थानांतल्या वाळवंटांत वास्तव्य करणाऱ्या मीना नामक मूळच्या जातींना जिंकून बीकानेरच्या राज्याची प्रस्थापना केली. तसेच बाराव्या शतकांत पंजाबकडून आलेल्या यदुवंशातील पुरुषांनी जेसलमीर येथे भट्टी घराण्याचे राज्य अस्तित्वांत आणले. आणि चौदाव्या शतकांत हाडावतीचा प्रदेश जिंकून चौहान वंशातील कांही पुरुषांनी तेथे बुंदी व कोटाचीं राज्ये निर्माण केलीं. या सर्वांत मेवाडचे राज्य प्राचीनतम आहे हे मागे सांगितलेच आहे. आणि कर्तवगारीच्या, पराक्रमाच्या व स्वातंत्र्य-संरक्षणाच्याही दृष्टीने त्या देशांतील रघुवंशी राजांनीच ह्या सर्वांत आघाडी मारली असल्याने राजस्थानच्या संस्कृतीचा विचार करीत असतांना मेवाड केंद्रस्थानी धरूनच त्यासभोवार आपल्या विचारप्रणालीचे वर्तुळ आखावे लागते. मोगलबादशाहीच्या उतरत्या काळांत जयपूर, बीकानेर,

जोधपूर येथील राजांनी वाहत्या गंगेत हात धुवून घेतले व मेवाडपेक्षाही बराच अधिक प्रादेशिक विस्तार केला. तथापि त्यांना राज्य या दृष्टीने अव्वल दर्जाचे महत्त्व केव्हाच प्राप्त झाले नाही. स्वतंत्र व पहिल्या दर्जाचे राष्ट्र म्हणून मेवाडचा मान अखंड आहे. मेवाडच्या राजांनीच राजस्थानच्या भूमीविषयी अभिमान उत्पन्न करण्याचा आणि भारतवर्षाच्या साम्राज्यपदाचे सिंहासन कन्नौज व दिल्लीहून खेचून चित्तोडास आणण्याचा महान् प्रयत्न केला. या दृष्टीने त्यांच्या कर्तृत्वकेंद्रासभोवराच आपणास विशेष भ्रमण करावे लागणार आहे.

४. स्वातंत्र्याभिमानाची लोकांचेच प्रवाह राजस्थानांत आले.

वरील हकीकतीवरून राजपुतांच्या विख्यात कुळांतील पुरुष प्रथम राजस्थानांत आले व त्यांनी आपल्या वैयक्तिक कर्तबगारीवर आपली राज्ये स्थापन केलीं हें स्पष्ट आहे. ज्या वेळीं आर्यांच्या ह्या निर्वासित व गतवैभव घराण्यांतील पुरुषांनी राजस्थानांत येऊन आपलीं राज्ये स्थापन केलीं त्या वेळीं तेथे कशा प्रकारचे लोक राहत होते, त्यांत वैदिक धर्मानुयायी होते किंवा नाही, असल्यास ते प्रथम तेथे केव्हा गेले इत्यादि प्रश्न विचारणीय असले तरी त्यांचा प्रस्तुत लहानशा स्थळीं विचार करतां येणार नाही.

ज्या लोकांनी आपले मूळचे प्रदेश सोडून व राजस्थानच्या विकट प्रदेशांत येऊन वास्तव्य केलें व सुधारलेलीं राज्ये स्थापन केलीं, वैदिक संस्कृतीचा ध्वज फडकविला, त्यांच्या मात्र परिस्थितीचा थोडा विचार केला पाहिजे. मुसलमानांच्या आक्रमणानंतर जेवढे प्रदेश त्यांच्या ताब्यांत गेले व जीं राजघराणीं पडलीं त्यांतील बऱ्याचशा लोकांनी मुसलमानांचा अंमल कबूल केला व अनेक दृष्टींनी ते मुसलमानांच्या व त्यांच्या संस्कृतीच्याही पचनीं पडले. परंतु प्रत्येक ठिकाणीं स्वाभिमानाची, शूर व स्वातंत्र्यप्रिय अशा लोकांचा एक वर्ग निघालाच. तो संख्येने फारच अल्प असला तरी त्याला परकीयांच्या गुलामगिरींत राहणें हराम वाटलें, पारतंत्र्याचें जिणें नरकावह वाटलें. आपल्या आसपासच्या लोकांकडे त्यांनी नजर फेकली तेव्हा त्यांना आशेचा किरण कोठेच दिसेना. त्यांच्या स्वतःखेरीज सर्वत्र निराशेचा घोर अंधार पसरलेला होता. मुसलमानी आक्रमणाचा जोर

इतका प्रबळ होता की, त्यामुळे उत्पन्न झालेल्या झंझावाताने आपल्या ठिकाणच्या स्वातंत्र्यप्रेमाचा मिणमिण जळणारा दीप देखील विझून जाईल किंवा काय अशी त्यांना भीति वाटू लागली. म्हणून पूर्वपरंपरागत चालत आलेल्या संकुचित प्रदेशाचा अभिमान सोडून, विस्तीर्ण भरतखंडाच्या पृष्ठभागावर कोठे तरी असा प्रदेश शोधून काढू की, जेथे आपलें स्वातंत्र्य, कुलाभिमान व वैदिक परंपरा यांची उज्ज्वल पताका उंच फडकत ठेवतां येईल, अशा भावनेने हे लोक बाहेर पडले. त्यांना फिरतां फिरतां सर्व दृष्टींनी सुरक्षित व वसति करण्यास योग्य अशी राजस्थानची भूमि आढळून आली व तेथेच त्यांनी वास्तव्य केले. महंमदी आक्रमणानंतरच राजस्थानास राजपुतांची भूमि हें नांव मिळालें असें जें कुलपति चिं. वि. वैद्य यांनी म्हटलें आहे तें यामुळेच होय.

अशा तऱ्हेने स्वतंत्रतेच्या अभिमानाने उत्स्फूर्त झालेली व परकीय सत्तेवर सारखीं जळफळणारीं जेवढीं म्हणून माणसें होतीं तीं सर्व या नवीनच स्थापन झालेल्या राजस्थानांतील राजपूत राज्यांत आश्रयार्थ येऊन राहिलीं. परकीय सत्तेच्या घांगडघिंग्याखाली व्यापार व उदीम हीं सुरक्षित नाहींत, तीं राजस्थानांतील ह्या हिंदु राज्यांत अधिक सुरक्षित राहतील या विश्वासाने व्यापार-उदीम करणाऱ्या जैन इत्यादि जातींच्या लोकांनीही राजस्थानचाच आश्रय घेतला. सारांश समस्त उत्तर भारत यावनी सत्तेने व्याप्त होत असतां त्यांतील तेजस्वी व स्वाभिमानी लोकांनी महंमदी राज्यांत आपलें जीवन असह्य होत असलेलें पाहून स्वातंत्र्य-संरक्षणाच्या इच्छेने राजस्थानचा आश्रय घेतला हें प्रथम लक्षांत ठेवलें पाहिजे. स्वाभिमान व स्वातंत्र्य यांचीं सर्व बीजे अशाप्रकारें आर्यावर्तातून निघून राजस्थानांत येऊन रुजल्यामुळे आठव्या शतकानंतर हिंदु राज्यांचे वृक्ष राजस्थानांतच वाढीस लागले व त्यांच्या शीतल छायेत एका स्वातंत्र्याच्या भावनेने अंतर्बाह्य भरून असणाऱ्या व राजस्थानच्या भूमीतच केंद्रीभूत झालेल्या राजपुतांनीही सतत एक सहस्रकपर्यंत परकीय आक्रमणाचा यशस्वी रीतीने प्रतिकार केला. ह्या काळांत आर्यावर्तातील दुसऱ्या कोणत्याही भागांत, पंजाबांतील एकट्या शिखांचें उत्थान सोडून न.भा. ११...१९

दिल्यास, हिंदु जातीचें उत्थान होऊं शकलें नाही त्याचें तरी कारण हेंच होय.

५. **कुलाभिमानाची वृद्धि.** एवंच स्वातंत्र्याचे कट्टर अभिमानाची असलेले व पारतंत्र्याचा व परराज्याचा मनापासून द्वेष करणारे लोकच राजस्थानांत एकत्र जमले होते हें जरी ठरलें तरी त्या वेळीं त्यांच्या ठिकाणीं कोणत्याही भूमीबद्दलचा अभिमान असणें शक्य नव्हतें हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे. त्यांनी आपल्या व्यक्तीच्या, कुलाच्या व धर्माच्या स्वातंत्र्यसंरक्षणाकरितांच तर जुने देश सोडले व जेव्हा ते सोडले तेव्हाच भूमीवरचा अथवा देशावरचा अभिमान सोडून धर्माच्या व संस्कृतीच्या संरक्षणाचा हेतु त्यांनी डोळ्यासमोर ठेवला व ज्या भूमींत—ज्या देशांत—जाऊन हें कार्य करतां येईल तेथे जाऊन करण्याची महत्वाकांक्षा धारण केली. एवढेंच त्यांनी आपलें कर्तव्य ठरविलें म्हणून वैदिक धर्म, वैदिक संस्कृति व वैदिक परंपरा ह्यांचें आजतागायत संरक्षण तरी झालें. ते जर आपल्या भूमीच्या अभिमानास बळी पडले असते व देशनिर्वासन करून राजस्थानांत आले असते तर बाकीच्या स्वाभिमानशून्य व गुलामगिरींत आनंद मानणाऱ्या नालायक लोकांच्या बरोबर महंमदी सत्तेच्या वरवंट्या-खाली तेही भरडून निघाले असते व प्रसिद्ध इतिहासकार गिवनने म्हटल्याप्रमाणे “धर्मशास्त्र प्रतिपादणाऱ्या पुराणिकांनी काशींत आजमितीला सुंता करून महंमदी धर्माचीं तत्त्वे व आचार ह्यांचीं निरूपणें केलीं असतीं.”

६. **आरबांच्या दिग्विजयसिंधूचा ओघ.** मुसलमानी आक्रमणाची एक लाट जशी इकडे भरतवर्षावर येऊन आदळली तशीच दुसरी लाट तिकडे युरोपखंडावर जाऊन आदळली. कुलपती वैद्यांच्याच ओजस्वी शब्दांत सांगावयाचें म्हणजे “आरबांच्या दिग्विजयसिंधूचा ओघ उत्तर आफ्रिका भिजवून जिब्राल्टरच्या सामुद्रधुनींतून स्पेनमध्ये घुसला व पिन्यानीज पर्वत ओलांडून फ्रान्समध्ये उतरला, तेव्हा तेथे लायर नदीच्या काठीं परेंच लोकांच्या शीर्य—खडकांवर आदळून भंग पावला. त्याच धर्मवेदाने फुगलेला त्याच आरबांच्या दिग्विजयसिंधूचा दुसरा ओघ पूर्वेच्या बाजूने मेसापोटेमिया, इराण व बलूचिस्थान यांस उदरांत घेऊन व सिंधूनद पार होऊन सिंधप्रान्त बुडवून पुढे चालला तो गेहलोत राजपुतांनी

थोपवून धरून शतशः विदीर्ण केला." जरी महंमदी आक्रमणाची ही लाट राजस्थानच्या अभेद्य खडकावर आपटून छिन्नभिन्न झाली तरी तिने ज्याप्रमाणे बाकीचा भारत पादाक्रान्त केलाच, त्याचप्रमाणे युरोपांत परेंच लोकांनी तिला थोपवून धरलें असलें तरी अध्यपिक्षाही अधिक युरोप तिने पारतंत्र्याच्या क्षार तुषारांनी भिजवून टाकलाच. मूर लोकांनी स्पेन व पोर्च्युगाल डुबवला होता व तुर्की साम्राज्याची मर्यादा डॅन्यूब नदीपर्यंत वाढली होती व बाकीचा युरोपखंड सोळाव्या शतकापर्यंत भयानक अंधकारांत केविलवाण्या स्थितींत चाचपडत पडला होता. हिंदु स्थानपेक्षाही त्याची दशा अनुकंपनीय होती. अरब्या अथवा दहाच्या शतकांत देशाभिमानाच्या कल्पना युरोपीय लोकांनाही अवगत नव्हत्या असें दिसून येईल.

७. देशाभिमानही उत्पन्न झालाच. वरील वर्णनावरून ध्यानांत येईल की, राजस्थानांत येऊन राहणाऱ्या व राज्यस्थापन करणाऱ्या आर्यांच्या ठिकाणी वैदिक संस्कृतीच्या अभिमानाबरोबर आपल्या कुळाचा अभिमान फारच प्रबल होता व असणेंही स्वाभाविक होतें. त्यानंतर त्यांची जसजशी वांशिक अभिवृद्धि होत गेली तसतसा हा कुलाभिमान अधिक प्रखर होत गेला व बरेच दिवसपर्यंत तोच कायम राहिला. परंतु राजपूत राज्यांची राजस्थानांत स्थिरस्थावर झाल्यावर आणि राजस्थानच्या दऱ्याखोऱ्यांच्या व वाळवंटाच्या आश्रयाने आपण परकीय आक्रमणाविरुद्ध टिकाव धरूं शकतों हें दिसून आल्यानंतर ज्या ज्या कुळाने ज्या भूमीवर कब्जा केला असेल त्या भूमीचा अभिमान म्हणजे मर्यादित देशाभिमान त्यांच्या ठिकाणी उत्पन्न झाला. परस्पर कुळांत एकमेकांच्या जमिनीविषयींची भांडणे सुरू झालेलीं दिसतात तीं याच कारणास्तव होत. समस्त राजपूत जाति म्हणजे एक होय व तिचें संघटन करणें व तिला एका निशाणाखाली संयुक्त करून शत्रूशीं प्रतिकार करण्यास सज्ज करणें ही भावना पृथ्वीराज चौहानाच्या वेळेपासूनच जागृत होत होती. आर्यावर्तांतल्या प्रत्येक राजकुळीला आपल्या घराण्यांतला अमका मनुष्य पृथ्वी-राजाबरोबर पानिपतच्या संग्रामांत देशाच्या कामीं आला या गोष्टीचा जो अभिमान वाटतो तो याच भावनेचा दर्शक आहे. ही भावना

पूर्णपणे जागृत होण्याच्या अभावी प्रारंभी मेवाडचे राष्ट्र, हाडावतीचे राष्ट्र अशा प्रकारची स्वतंत्र राष्ट्रेच निर्माण झाली असल्याने त्यांतील लोकांना आपापल्या राष्ट्रांचा अभिमान वाटू लागला होता व बाह्य शत्रूविरुद्ध राष्ट्रीय संरक्षणाच्या भावनेने ह्या लहान राष्ट्रांतील का होईना पण सर्व लोक एकत्र होऊन लढत होते. कर्नल टॉड म्हणतो—“राजपुतान्यांत असे एक लहानसें देखील राष्ट्र नाही की, ज्याला स्वतःची थर्मापिली नाही व असें एक देखील नगर नाही की ज्याने आपला लिओनिडस निर्माण केला नाही.” ग्रीसदेशांतील नागरिक राष्ट्रांच्या पेक्षा राजपूत राष्ट्रे अनेक पटींनी मोठी होती, त्यांचा स्वराष्ट्राचा अभिमान ग्रीकांच्या अभिमानास हार जाणारा नव्हता व त्याची संस्कृति तर ग्रीक संस्कृतीपेक्षा अनेक दृष्टींनी सरस होती. ह्यापैकी प्रत्येक राष्ट्राने पृथक्शः का होईना पण मुसलमानांशी तेजस्वी प्रतिकार केला. मेवाडच्या माणसास आपण मेवाडी असल्याबद्दल, मारवाडच्या माणसास मारवाडी असल्याबद्दल, अथवा हाडावतीच्या माणसास आपण हाडा असल्याबद्दल अत्यंत अभिमान असे व आपल्या राष्ट्रीय आचारविचारावर अथवा रीतीभातींवर कोणी टीका केली तर ती त्यांस बिलकूल खपत नसे. कर्नल टॉडच पुढे एके ठिकाणी म्हणतो, “हे लोक (राजपूत) आपणास आपल्या भूमीचे सेवक म्हणवितात आणि अभेद्य अशा दृढनिश्चयाने ते आपल्या भूमीला व पुरातन हक्कांना चिकटून असतात. त्यांचें संरक्षण करण्याच्या प्रयत्नांत पिढ्यान्-पिढ्या निघून गेल्या. परंतु ज्या ज्या प्रमाणांत त्यांच्यावरील जुलूम वाढत गेला त्या त्या प्रमाणांत त्यांचें प्रतिकारसामर्थ्यही वाढतच गेलें.”

८. **प्रखर देशाभिमानाची उदाहरणे.** आपापल्या राष्ट्रांतील माणसांचा राजपूत राजांना केवढा अभिमान असे व राष्ट्रीय इभ्रतीची ते किती पर्वा करित, तसेंच आपल्या मातृभूमीच्या नांवाचा राजपूत लोकांना किती अभिमान वाटे व तिच्या संरक्षणाकरितां केवढा आत्मयज्ञ करण्यास ते तयार असत याविषयींची एक सुंदर व उद्बोधक आख्यायिका जेसलमीरच्या इतिहासांतून टॉडने दिली आहे.

देवरावळ येथे देवराज नांवाचा राजपूत राजा राज्य करित होता. ह्या देवरावळचा यशकरण नांवाचा एक व्यापारी धारानगरीस गेला

असतांना तेथील प्रमार राजाने त्यास पकडलें व बरीच मोठी खंडणी घेऊन सोडून दिलें. यशकरणने परत येऊन देवराजला आपल्या अपमानाचें सर्व वर्तमान निवेदन केलें. देवरावळच्या एका व्यापाऱ्याचा अपमान म्हणजे आपल्या राष्ट्राचा अपमान होय असें म्हणून देवराजने 'जोंपर्यंत मी अपमानाचा सूड घेणार नाही तोंपर्यंत तोंडांत पाण्याचा थेंब देखील घालणार नाही' अशी प्रतिज्ञा केली. देवरावळहून धार किती लांब आहे याचें त्यास त्या वेळीं भान राहिलें नाही. आपल्या प्रतिज्ञेचें शब्दशः पालन होणें अशक्य आहे हें दिसून आल्यामुळे त्याने आपल्या शहराबाहेर गाऱ्याची-मातीची-एक खोटीच धारानगरी बनविली व तिच्यावरच आपण हल्ला करून तिला जमीनदोस्त करूं व पाणी पिऊं आणि नंतर खरोखरच्या धारवर हल्ला करूं असें त्याने ठरविलें. देवराजच्या सैन्यांत कांही प्रमार वंशाचेही लोक होते. त्यांना ह्या बनावट का होईना पण धारानगरीवर हल्ला करण्यांत येणार ही गोष्ट सहन झाली नाही. त्यांचा आपल्या मातृभूमीचा-धारचा-अभिमान इतका जाज्वल्य होता की, त्यांनी देवराजला कळविलें की, 'आम्ही तुझे सैनिक असलों व तूं आमचा धनी असलास तरी आम्ही आमच्या मातृभूमीच्या विरुद्ध तुझ्या बाजूने लढणार नाही. एवढेंच नव्हे तर ह्या मातीच्या धारवर देखील तूं हल्ला करशील तर आम्ही तिचें संरक्षण करूं.' परंतु त्यांच्या बोलण्याकडे दुर्लक्ष करून देवराजने ह्या बनावटी धारेवर हल्ला करण्यास शिपायांना हुकूम दिला. त्या १२० तेजस्वी प्रमारांनी-

जहां पवार त्याँ धार है और धार त्याँ पवार ।

धार बिना पवार नहीं और पवार बिना धार ॥

—“जेथे पवार आहेत तेथे धार सुरक्षित असलीच पाहिजे व जेथे धार आहे तेथे पवार असलेच पाहिजेत. धारवाचून पवार जगूं शकत नाही व पवारावाचून धार असूं शकत नाही.” असें म्हणून तेजसिंह नामक आपल्या पुढाऱ्याच्या नेतृत्वाखाली तरवारी उपसल्या व देवराजच्या सैन्याशीं सामना दिला. आपल्या मातृभूमीच्या त्या मृगमय प्रतिमेच्या संरक्षणासाठी त्या बहादूर १२० प्रमारांनी देवराजच्या तरवारीखाली लढतां लढतां आपले प्राण सुद्धा अर्पण केले पण आपल्या जिवंतपणीं

तिची विटंबना होऊं दिली नाही. हें त्यांचें कृत्य उदात्त व दिव्य अशा देशाभिमानाचें नाही असें कोण म्हणेल व देवराजचा तरी निश्चय राष्ट्रीय अपमानाचा सूड घेण्यासाठीच झाला नव्हता काय ?

९. पूर्वजांच्या रक्ताने भिजलेला खडक ! थोर राष्ट्रीयत्वाचे व प्रखर देशभक्तीचे म्हणून राणा हंमीरचे खलील उद्गार वाचकांनी अवश्य ध्यानांत ठेवावेत. “हा चितोडगडचा खडक ! हा माझ्या पूर्वजांच्या रक्ताने भिजून ओलाचिंब झाला आहे. व्यानमातेच्या प्रसादाने मला तो परत मिळाला आहे म्हणून अत्यंत पूजनीय आहे. तो आपल्या पृष्ठभागीं मला धारण करीत आहे व करीत राहील. माझ्या पूर्वजांप्रमाणे एखाद्या सुंदरीच्या मुखवंद्रास भाळून मी त्याचें स्वातंत्र्य पुनः कधीही धोक्यांत घालणार नाही.”

बहादूरशाहाने घातलेल्या चितोडच्या वेढ्याच्या वेळीं राणी कर्मवतीने आपल्या सरदारांना जें पत्र लिहिलें होतें तें स्त्रियांच्या प्रकरणांत दिलेंच आहे. त्यांतील “समजा तुमचा स्वामी अयोग्य आहे. तरी पण जें राज्य वंशपरंपरा तुमचें आहे तें शत्रूच्या हातीं गेल्याने तुमचीच अपकीर्ति होणार नाही काय ?” यासारख्या वाक्यांत तिच्या ठिकाणचा उत्कट देशाभिमानच प्रकट होत नाही काय ?

मारवाडच्या मेहत्रीच्या तरुण सरदाराने स्वतःच्या ऐन लग्नांत नववधूचा हात त्याच्या हातांत असतांना व विवाहग्रंथि बांधली गेली असतांना राष्ट्रीय आपत्तीची वार्ता त्यास समजली तेव्हा आपल्या तरुण पत्नीचा हात तसा झिटकारून आपल्या अंगरुच्यास बांधलेला तिचा पदर तोडून टाकला व तशा पिवळ्या अंगाने ऐंशी कोस जमीन तो घोड्यावरून चालून गेला आणि स्वदेशसंरक्षणाच्या कार्यांत त्याने आपला देह ठेवला. त्याच्या या दिव्य कृत्याचें चारण फारच स्फूर्तिदायक वर्णन करतात. त्याची प्रत्येक मारवाडचास मुखोद्गत असलेली पुढील कविता तरुण मेहत्री सरदाराचें त्या वेळेचें दृश्य आपल्या डोळ्यासमोर आज देखील उभें करिते चारण म्हणतो—

कान ए मोती बलबल्ला गल्ला सोनि आ माला ।

असी क्रोस कढो हो आया कुंवर मेहत्रीवाला ॥

“ज्याच्या कानांत मोत्याची बाळी चमकते आहे व गळ्यांत सोन्याची

माळा विराजते आहे असा मेहत्रीचा कुमार ऐंशी कोस जमीन चालून आला." यापेक्षा अधिक देशाभिमानाचें उदाहरण सापडूं शकेल काय ? आपल्या हाताने रायाजीचें लग्न बाजूस सारून शिवरायांच्या आज्ञेवरून सिंहगडावर चालून जाणाऱ्या व स्वराज्याच्या कार्यां देह ठेवणाऱ्या तानाजीची स्मृति वरील मेहत्री सरदाराची गोष्ट वाचून कोणाच्या मनांत जागृत होणार नाही ?

१०. व्यापक संघटना-जर्मनीशीं तुलना. सारांश, अशा प्रकारें ह्या लहान लहान राष्ट्रांतही कुलाभिमानाची परिणति उत्कट देशाभिमानांत झालीच होती. आता त्याला व्यापक करण्याची जरूरी भासू लागली होती. भिन्नभिन्न देशांच्या पात्रांतून वाहणारे देशाभिमानाचे हे सर्व प्रवाह एकत्र जोडण्याची आवश्यकता उत्पन्न झाली होती. तमाम राजपूत जातीचें संघटन करून अखिल राजस्थान हा एक देश आहे ही भावना राजपुतांच्या मनांत ओतण्याची आवश्यकता विचारशील राजकारणी पुरुषांना पटू लागली होती, याचीं अनेक प्रत्यंतरे इतिहासांतून दाखवितां येण्यासारखीं आहेत. राजपूत जातीचा स्वभावविशेष लक्षांत घेतला असतां एखादी गोष्ट तिच्या मनोभूमींत पक्की रुजली की ती तो सहसा सोडीत नाही असें दिसून येईल. ह्याच गुणामुळे स्वतःच्या व्यक्तीचा, कुलाचा व धर्माचा अभिमान जो एकदा तिच्या ठिकाणीं रुजला तो कायमचा ! तद्वतच व्यापक देशाभिमानाची, अखिल राजस्थानला मातृभूमि समजण्याची, कल्पना तिच्या मनांत एकदा भरली असती म्हणजे तिचें जें संघटन निर्माण झालें असतें तें अभेद्य राहिलें असतें व मुसलमानांच्या मराठ्यांच्या अथवा इंग्रजांच्या हल्ल्यांनीही तें फुटलें नसतें. तसें संघटन झालें पण टिकू शकलें नाही हें दुर्दैव होय.

या बाबतींत जर्मनीचें उदाहरण घेण्यासारखें आहे. जर्मनी व राजस्थान यांची सारखीच परिस्थिति होती. अनेक दृष्टींनी त्यांची तुलना करतां येण्यासारखी आहे. प्रत्येक जण आपल्यापरीने एकाच परंपरेच्या व वंशाच्या लोकांचा संघ आहे. दोन्ही ठिकाणीं लहान लहान अशा अनेक राज्यांचे गट राहत आले आहेत. दोन्ही ठिकाणच्या लोकांमध्ये आपल्या संस्कृतीचा, कुलाचा व बारक्या बारक्या देशाचाही प्रखर अभिमान आहे.

जर्मनीत प्रशियाचें राज्य प्रबळ तसें राजस्थानांत मेवाडचें राज्य प्रबळ. प्रशियाच्या कर्तबगार राजांनी बाकीच्या जर्मन संस्थानांचा संघ बनविण्याचा प्रयत्न केला, तसा मेवाडच्या कर्तृत्ववान व शूर राजांनी राजपूत संस्थानांचा संघ निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. प्रशियाचे प्रयत्न अनेकदा अपेशी झाले तसे मेवाडचेही. जर्मनीच्या तीन बाजूंनी फ्रान्स, रशिया व आस्ट्रिया यांचे प्रचंड सत्ताधारी बादशहा त्याच्यावर डोळा ठेऊन त्यास गिळंकृत करण्यास टपून बसले होते, तसेंच राजस्थानच्या तीन बाजूंनीही दिल्ली, माळवा व गुजराथ येथील प्रबळ सुलतान राजस्थानचा घास गिळण्यास टपून बसले होते. इतक्या सगळ्यांच्या तावडींतून बचावून प्रिन्स बिस्मार्कने तिसऱ्या नेपोलियनच्या विरुद्ध उत्तर-दक्षिण जर्मन संस्थानांचें संघटन निर्माण केलें. तद्वतच ह्या तीनही मुसलमान सुलतानांना आपल्या तरवारीचें पाणी पाजून राणा संग्रामसिंहाने उर्फ संगाने राजपूत राज्यांचा संघ निर्माण केला. बिस्मार्कचा हा प्रयत्न १९ व्या शतकांत झाला, तर त्यापूर्वी तीनशें वर्षे राणा संगाने आपला उपक्रम सिद्धीस नेला. दोन्ही ठिकाणीं एकाच प्रकारची संयुक्त राज्यपद्धति (Federal Govt.) निर्माण झाली होती असें म्हणतां येईल. परंतु बिस्मार्कचा जय झाल्यामुळे जर्मनांचें राजकीय संघटन टिकू शकलें व आज संघटित व प्रभावशाली राष्ट्र म्हणून जर्मनी जगाच्या छातीवर नाचत आहे आणि राणा संगाने बाबराने पराभव केल्यामुळे राजपुतांचें संघटन मोडलें व विस्कळित व पददलित राष्ट्र म्हणून जग राजस्थानकडे पाहून नाकें मुरडीत आहे !

११. व्यापक संघटनेचे प्रयत्न. एवंच, वर सांगितल्याप्रमाणे संकुचित राष्ट्रीय भावनांच्या गर्तेतून काढून राजपूत जातीला उच्च व व्यापक देशाभिमानाच्या शिखरावर चढविण्याचेही प्रयत्न करण्यांत आले होते हें अवश्य लक्षांत ठेवलें पाहिजे. असला प्रथम प्रयत्न राणा हंमीरने केला. त्याने महंमद खिलजीचा जंगी पराजय केला होता. दिल्ली, माळवा व गुजराथ ह्या तीनही बाजूंस मुसलमानी सत्ता असूनही हंमीरच्या विजयाचा वारू बेफामपणे पुढे चालला होता. त्याच्या माराने भयभीत झालेल्या मुसलमानांनी नंतर शंभर वर्षे राजस्थानाकडे तोंड वळविलें नाही. हंमीरच्या वेळीं स्वतंत्र प्रवृत्तीचा एकही हिंदु राजा आर्यावर्तांत

उरला नव्हता. महंमद खिलजीच्या जुलमाने सर्व हिंदु प्रजा त्रस्त झाली होती. अशा वेळीं आपला उद्धारकर्ता म्हणून तिचें हंमीरकडे लक्ष जाणें स्वाभाविकच होतें. रा. व. ओझाजी म्हणतात “हंमीर मोठाच वीर नृपति होता. महाराणा कुंभाने लिहिलेल्या गीतगोविदावरील रसिकप्रिया नामक टीकेत हंमीरास ‘विषमधाटीपंचानन’ म्हणजे बिकट आक्रमणांत सिंहाप्रमाणे तळपणारा असें म्हटलें आहे. कर्नल टॉड म्हणतो, “(१४ व्या शतकांत) हिंदुस्थानांत हंमीर हाच प्रबळ राजा राहिला होता. सर्व प्राचीन राजवंश नष्ट झाले होते. मारवाड व जयपूरचे राजेही बूंदी, ग्वाल्हेर, चंदेरी, कालपी इत्यादि ठिकाणच्या राजांबरोबर आपल्या सेना हंमीरच्या सेवेत सादर करीत होते.” हंमीरचा हा राजपूत संघटनेचा प्रारंभ होता. त्याचा परिणाम म्हणून महाराणा कुंभाच्या वेळेस हिंदुस्थानांत पाटलिपुत्र, कनौज, हस्तिनापूर व अवंति यांसारख्या चक्रवर्ती सिंहासन धारण करणाऱ्या राजधान्यांच्या रांगेत चित्तोड येऊन बसलें होतें. ह्यापूर्वी ज्याने दिल्ली जिंकली तो भरतवर्षाचा सम्राट झाला अशी स्थिति होती. पण मेवाडच्या राजांनी जोंपर्यंत कोणीही वीरपुरुष मेवाड जिंकू शकत नाही तोंपर्यंत भारताचा सम्राट म्हणवून घेण्याचा त्यास कोणताही अधिकार नाही ही गोष्ट शाबीत केली होती. कुंभाच्या वेळीं राजपुतांचा भाग्यभानु अगदी मध्याकाशांत तळपत होता. राजस्थानांतले समस्त हिंदुराजे त्याच्या रक्तलांछित आदित्य ध्वजासमोर आदरपूर्वक मान लववीत होते. दिल्ली, गुजरात व माळव्याचे सुलतान प्राणभयाने त्याजकडे वक्रकटाक्ष करूं शकत नव्हते. राणा संग्याच्या वेळेस ही स्थिति पूर्णतेस पोचली होती. राणा संग्याच्या आधिपत्याखाली समस्त राजस्थानचें संघटन तयार झालें होतें. त्याचा प्रतिस्पर्धी मोगलबादशाह बाबर स्वतः संग्याविषयीं काय म्हणतो पहा.—“राणा संग आपल्या शौर्याने तरवारीच्या बळावर फारच मोठा पुरुष झाला होता. त्याचें सामर्थ्य इतकें वाढलें होतें की, माळवा, गुजराथ व दिल्लीच्या सुलतानांपैकी कोणीही त्यास हारवूं शकत नव्हता. सुमारें २०० शहरांतील मशिदी त्याने पाडवून टाकल्या होत्या. त्याच्या राज्यांतील उत्पन्न दहा कोट रुपयांचें होतें. त्याच्या सेनेंत एक लक्ष घोडेस्वार होते. त्याच्याबरोबर (राजस्थानचे) न.भा.११...२०

७ राजे, ९ राव आणि १०४ लहानमोठे सरदार व रावत राहत असत." बाबराने केलेल्या वरील वर्णनावरून संगाने राजपूत राजांचे केवढे प्रबळ संघटन निर्माण केले होते याची कल्पना येते. ओझाजी म्हणतात, "त्याच्यानंतर सतत तीन राजे जर तसेच वीर व योग्य निघाले असते तर मोगलांचे राज्य भरतवर्षावर जगू शकले नसते." पण आम्हांस ओझाजीपेक्षाही महाराणा प्रतापसिंहाचे "उदयसिंहाच्या ऐवजी महाराणा संग्याच्या पोटी मी आलों असतो तर औषधाला देखील तुर्क भारतांत उरू दिला नसता," हेच बोल अधिक यथार्थ वाटतात. राणा संग्याचा पराभव झाल्यानंतर देखील राणा प्रतापसारख्या फक्त एकाच पुरुषाची आवश्यकता होती. म्हणजे संगाने निर्माण केलेल्या संघटनेचा त्यास फायदा घेतां आला असता व हुमायूनच्या आपत्कालांत भरतखंड यवनशून्य करून टाकतां आले असते.

सारांश, व्यापक देशाभिमानाची कल्पना राजपुतांच्या ठिकाणी जागृत होती व तिचाच फायदा घेऊन सर्वांना सामान्य असणाऱ्या परकी शत्रूविरुद्ध त्यांचे संघटनही करण्यांत आले होते. परंतु राणा संग्याचा बाबराने पराजय केल्यामुळे व त्याच्यामागे रत्नसिंह, विक्रमाजित व उदयसिंह यांसारखे नालायक राजे मेवाडच्या गादीवर आल्यामुळे संगाने केलेले सर्व कार्य पुसून टाकले गेले. उलट मोगल बादशहांत मात्र अकबरासारखा अतिधूर्त, संघटनाकुशल व राजकारणपटु पुरुष उत्पन्न झाल्याने त्याने उदयसिंहाचा कमकुवतपणा ओळखून आपले सिंहासन प्रथम स्थिर करून घेतले. राणा संगानंतर पुनः प्रतापसिंहाने राजपूत जातीचे संघटन करण्याचा प्रयत्न केला होता. परंतु राजनीतिधुरंधर अकबराने तो सिद्धीस जाऊं दिला नाही. त्याने पृथक्पणे प्रत्येक राजपूत राजाचा समाचार घेतला व अंतर्गत स्वातंत्र्य रक्षण करण्याचे आश्वासन देऊन त्यास आपला अंकित करून घेतले. राणा प्रताप गादीवर येण्याच्या पूर्वीच अकबराचे हे कार्य पूर्ण झाले होते. पूर्वीच्या संघटनांत राजस्थानच्या अन्य राजांची मदत प्रथम मिळाली की प्रजेची मिळालीच असें होत असे. तो फायदा आपल्या वरील नीतीने त्याने प्रतापसिंहास मिळू दिला नाही. त्यावर तोड म्हणून मोगलांच्या अधीन झालेल्या सर्व राजपूत राजांवर सामाजिक बहिष्कार पुकारून प्रतापसिंहाने एकंदर

राजपूत जातीची सहानुभूति आपणाकडे मिळविलीच. परंतु प्रताप व अकबर यांच्या साधनानुकूलतेत जमीनअस्मानचा फरक पडल्याने एवढें संघटन करण्याचा प्रयत्न करूनही त्या बळावर प्रतापला फक्त स्वतःचें व मेवाडचें निर्भळ स्वातंत्र्यच कायम राखतां आलें; जास्त कार्य करतां आलें नाही. त्याच्यानंतर हा संघटनाचा यशस्वी प्रयत्न फिरून महाराणा राजसिंहाने केला. त्याने औरंगजेबासारख्या बलाढ्य बादशाहाचाही तीन वेळां पराभव केला व शाहजादा अकबरला हातीं धरून त्याचें सिंहासनदेखील उलथून पाडण्याचा प्रयत्न केला. पण ह्या विजयाचा पूर्ण फायदा पदरांत पाडण्याच्या आधीच इकडे राजस्थानांत महाराणा राजसिंह व तिकडे दक्षिणेंत छत्रपति शिवाजीमहाराज हे दोघेही एकाच वर्षीं म्हणजे १६८० सालीं मरण पावले व त्यानंतर पुनः अनवस्था प्रसंग ओढवला. ह्यानंतर म्हणण्यासारखा असा राजपुतांच्या संघटनेचा प्रयत्न झाला नाही. त्यांची जातीय शक्तीही या पुढे क्षीण पडत गेली. असो.

१२. समता, बंधुता व स्वातंत्र्य. उत्कट देशाभिमान व व्यापक प्रादेशिक संघटन करण्याची इच्छा ह्या दोन्ही भावना राजपुतांत उत्पन्न झाल्या होत्या हें आपण पाहिलें. आता त्यांच्या राज्यव्यवस्थेच्या प्रकाराकडे थोडें लक्ष पुरविणें जरूर आहे. युरोपांत फ्रेंच राज्यक्रांतीनंतर वाढीस लागलेल्या तत्त्वांचा कांही अंकुर राजपुतांतही उत्पन्न झाला होता किंवा नाही याचाही त्याच्याबरोबरच विचार केला पाहिजे. समता, बंधुता व स्वतंत्रता हीं फ्रेंच राज्यक्रांतीनंतर जन्मास आलेलीं तत्त्वे होत. ज्या एका विशिष्ट परिस्थितीत हिंदुस्थानच्या इतर भागांतून राजपूत राजस्थानांत आले त्या परिस्थितीनेही फ्रेंच राज्यक्रांतीसारखेंच कार्य केलें व वरील तीनही तत्त्वे राजपुतांना शिकविलीं. समतेचा व बंधुतेचा लगाम हातीं धरून स्वतंत्रतेच्या अश्वावर राजपूत आरूढ झाले म्हणूनच त्यांना महंमदी आक्रमणाचा प्रचंड आवेग सहन करतां आला. नव्हे या तत्त्वांच्या मुळेच संघटित होऊन त्यांनी मुसलमानी आक्रमणाचा ओघ राजस्थानांत पिऊन टाकला. व्यवहारांत विषमता वाढवील असा फारसा भेदभावच त्यांच्यांत शिल्लक राहिला नव्हता. राजापासून रंकापर्यंत सर्व माणसें हीं एकाच परमेश्वराचीं लेकरें आहेत ही कल्पना नास्तिकवादी पाश्चिमात्य जगांत

नवीन असली तरी राजपुतांना अभिनव नव्हती. राजपुतांतील जानपदाचें महात्म्य त्यांच्या सणासमारंभांचें वर्णन करतांना विशद करून सांगितलें आहे. त्यांची समता व स्वतंत्रता स्त्रियांच्या ठिकाणीही त्यांनी प्रदान केली होती. राजपुतांच्या इतकी बंधुता दुसऱ्या कोणत्याच जातींत सापडणार नाही. सारांश हीं तीनही तत्त्वे त्यांच्या ठिकाणी होती यांत शंका नाही. पण या तत्त्वांवर आज व्यवस्थाशास्त्रांत जे महत्त्वाचे फेरबदल झाले आहेत व त्यांमुळे लोकशाहीच्या तत्त्वावर राज्यघटना निर्माण होऊं लागल्या आहेत तसा प्रकार राजपुतांत झाला किंवा काय हा प्रश्न आहे व त्याचें थोड्या फार अंशाने झाला, असें प्रारंभीच उत्तर देणें जरूर आहे. परंतु याचा अर्थ, युरोपांत सुरू झालेली मतदानपद्धति राजपुतांत अमलांत होती व निवडणुकीच्या आजच्यासारख्या दंगली त्यांच्यांत चालत असत, असा मात्र करण्याचें कारण नाही.

१३. उत्तम राज्यव्यवस्थेचीं लक्षणें. एखाद्या देशांत राज्य-व्यवस्थेचा कोणता प्रकार प्रचलित आहे ह्या गोष्टीला खरें महत्त्व नसून त्या राज्यव्यवस्थेखाली राज्यकर्ते व प्रजा ह्यांच्यांत परस्पर सलोखा व सहकार्य किती आहे ह्या गोष्टीला खरें महत्त्व आहे. जोपर्यंत राज्यकर्ते व प्रजा ह्यांच्यांत असले संबंध निर्माण होत नाहीत, तोपर्यंत प्रजासत्ताक राज्यपद्धति जरी अमलांत आणली तरी बेबंदशाही होऊन सर्वत्र अंदाधुंदी माजल्याशिवाय राहणार नाही. प्रजासत्ताक राज्यपद्धतीचें आद्य उगमस्थान जें ग्रीस त्याचेंच उदाहरण घेऊं व तिचा पुरस्कर्ता जो आरिस्टॉटल त्याचाच काळ घेऊं. “अधिक व्यवहार्य व सर्वांना अनुकरण्यासारखी म्हणून ज्या प्रकारची राज्यव्यवस्था आरिस्टॉटलने सुचविली ती कांही थोड्या लोकांची सत्ता (Oligarchy) व प्रजासत्ता (Democracy) यांच्या मधली पण प्रजासत्तेकडे अधिक झुकणारी अशा प्रकारची होती. तिला तो सनदशीर राज्यव्यवस्था (Constitutional Govt.) असें म्हणत असे. ह्या व्यवस्थेंत, स्वतंत्र नागरिकांच्या बहुमताने महत्त्वाचीं राज्ययंत्रें चालवावीं, विशेषतः त्यांनी आपले न्यायाधीश निवडावेत व त्यांना जबाबदार धरावे असें त्याचें म्हणणें. पण आरिस्टॉटलच्या ह्यातींत तरी ह्या प्रकारची राज्यव्यवस्था अमलांत येऊं शकली नाही. श्रीमंत व

गरीब ह्यांच्यामधला कलह वाढतच गेला व जो वर्ग जिंकेल त्याच्यांतल्या स्वार्थी व जुलमी लोकांनी सत्ता बळकाऊन बसावें असा प्रकार सुरू झाला. त्यामुळे थोड्या लोकांचा अंमल (Oligarchy) झाला काय किंवा प्रजेच्या हातीं सत्ता (Democracy) आली काय परिणाम एकच व तो म्हणजे स्वार्थलंपटपणा व जुलूम ! ह्या अंदाधुंदीत कित्येक वेळां एखादा धटिंगण सर्व सत्ता आपणच बळकाऊन बसे व सुलतानशाही (Tyranus) गाजविण्यास प्रारंभ करी." याप्रमाणे आपल्या 'राज्यशास्त्राचीं प्राथमिक तत्त्वे' (Elements of Politics) नामक ग्रंथांत हेन्री सिज्विकने म्हटलें आहे. एकंदरीत प्रजासत्ताक राज्यपद्धतीच्या तत्त्वांची पद्धतशीर वाढ होऊन देखील ग्रीक राष्ट्रांत बेबंदशाही माजावयाची ती माजलीच. म्हणून राज्यव्यवस्थेच्या प्रकाराला तादृश महत्त्व नसून श्री. हरविलास शारदा आपल्या 'भारतीय श्रेष्ठत्व' नामक ग्रंथांत म्हणतात त्याप्रमाणे "ठोकळ मानाने पाहतां राज्यव्यवस्थेचा उत्तम प्रकार तोच की, ज्यायोगें उच्च शीलाच्या, उदार मनाच्या, व्यापक सहानुभतीच्या आणि गंभीर सद्गुणाच्या व बुद्धिमत्तेच्या माणसांना वर यावयास मिळेल आणि क्षुद्र मनाच्या, हलक्या योग्यतेच्या, आकुंचित सहानुभतीच्या आणि तत्त्वहीन वृत्तीच्या माणसांना सत्ता बळकावतां येणार नाही. हर्बर्ट स्पेन्सरने म्हटल्याप्रमाणे सरकारचीं महत्त्वाचीं कर्तव्यें दोन. (१) राष्ट्राचें परकीय आक्रमणापासून संरक्षण करणें, आणि (२) एका व्यक्तीचा अथवा वर्गाचा दुसऱ्या व्यक्तीपासून अथवा वर्गापासून बचाव करणें." आणि हींच उत्तम राज्यव्यवस्थेचीं लक्षणें होत असें म्हणतां येईल.

१४. राजपूत राजा व प्रजा यांचे संबंध. आता या दृष्टीने राजपुतांच्या राज्यव्यवस्थेकडे पाहिलें तर अधःपाताच्या काळांत उत्पन्न होणारे अपवाद सोडून दिल्यास सामान्यतः राजा व प्रजा यांचे संबंध सलोख्याचे राहिले आहेत. ज्या मूळच्या भिल्ल इत्यादि जातींना जिंकून त्यांनी आपलीं राज्यें स्थापलीं त्यांना सुद्धा त्यांनी आपलेसें करून घेतलें होतें व आपल्या धनुष्यबाणांसह हजारांच्या संख्येने ते राजपूत राजांच्या सेवेस आनंदाने जात असत. प्रत्येक आपत्तीच्या वेळेस ह्या लोकांनी राजपूत राजांना मनःपूर्वक मदत केली, यावरूनच त्यांचे व त्यांच्यावर

शासन करणाच्या राजपुतांचे संबंध कसे होते हे ध्यानांत येतें. जित लोकांशी इतक्या समरसतेने व्यवहार करणाऱ्या राजपूत शासनकर्त्यांनी आपल्या रक्ताच्या व जातीच्या बांधवांबरोबर प्रजाहितैषी वृत्तीने वर्तन केले असल्यास व राजा व प्रजा ह्यांत प्रेमबंधन निर्माण केले असल्यास आश्चर्य काय ? प्रजेचें आरोग्य, संपत्ति व लोकसंख्या यांची राजपूत अमदानींत सारखी वाढ झाली आहे. सतत एक हजार वर्षे त्यांनी यशापयशाचे भागीदार होऊन शरीने मारलेल्या लढाया ही एकच गोष्ट वरील विधान सिद्ध करण्यास पुरे आहे. शिक्षणाच्या बाबतींतली राजपूत जातीची प्रगति त्यांनी केलेल्या वाङ्मयाभिवृद्धीवरून मोजतां येण्यासारखी आहे. संपत्ति, शिक्षण, लोकसंख्या व आरोग्य हीं चारच प्रजेच्या उत्कर्षाचीं प्रधान लक्षणें होत व तीं सर्वही राजपूत राजांनी वाढविलीं आहेत. राणा हंमीरपासून राणा संग्राच्या कारकीर्दीचा अंत होईपर्यंतचा काळ राजपूत इतिहासांतलें सुवर्णयुग होय. त्याचें कर्नल टांड वर्णन करतो, “ह्या काळांतील मेवाडच्या प्रजेस केवळ चिरशांतीच नव्हे तर उत्कट उत्कर्षाचाही लाभ मिळाला, असें त्यांत निर्माण झालेल्या भव्य इमारती व अन्य सार्वजनिक स्मारकें यांवरून म्हणावें लागतें. ह्या काळांत उभारलेला एकेक विजयस्तंभ आजच्या मेवाडच्या राजांना आपल्या संस्थानचें दहादहा वर्षांचें संपूर्ण उत्पन्न खर्च करूनही बांधतां येणार नाही. मेवाडच्या घराण्यांत उत्पन्न झालेले राजे कलाकौशल्याचे व विशेषतः स्थापत्यशास्त्राचे मोठे पुरस्कर्ते होते. केवळ जमिनीच्या कराच्या रूपाने येणाऱ्या उत्पन्नामध्येच मोठमोठालीं दिग्विजयो सैन्ये पोसणें आणि त्याबरोबरच सौंदर्य व कलांना इतक्या तऱ्हेने उत्तेजन देणें या गोष्टी त्यांना कशा साधतां आल्या याचें कोणासही आश्चर्य वाटे. चिरकाल टिकणारा अभ्युदय व प्रजावत्सल व सौम्य अशी राज्यपद्धति ह्यांच्या योगेंच ह्या गोष्टी सिद्ध होऊं शकतील.”

१५. सरदारांच्या हातांत खरी सत्ता. (Feudalism.)

राजा व प्रजा ह्यांचे संबंध अशा प्रकारचे राहिले तेव्हाच राज्यकारभार सुरळीत चालू शकले. पण खरें पाहिलें तर राजपूत राज्यांतील खरी सत्ता राजांच्या हातीं नसून सरदारांच्याच हातीं होती. देशांतील पुष्क-

ळशी जमीन त्यांच्या ताब्यांत असून त्या जमिनीच्या उत्पन्नावर त्यांनी फौज बाळगावी व राजा बोलावील त्या वेळीं त्याच्या सेवेत फौजेसह तत्पर व्हावें अशी योजना असे. ह्या सरदारांचें अगदी अलीकडल्य काळांत म्हणजे १८ व्या शतकाच्या उत्तरार्धांत फारच पतन झालें. बाकी तत्पूर्वीच्या एकंदर हजार वर्षांच्या काळांत त्यांच्या कर्तवगारोकडे पाहिलें तर त्यांनी उत्कृष्ट देशाभिमान व प्रजाहिततत्परता व्यक्त केली आहे असेंच कबूल करावें लागेल. आपला राजा न्यायाने व प्रजाहितैषी बुद्धीने वागतो किंवा नाही व आपल्या देशाचें संरक्षण करतो किंवा नाही ह्या गोष्टीकडे त्यांनी डोळ्यांत तेल घालून लक्ष दिलें. जेव्हा जेव्हा राजा अन्यायी, जुलमी अथवा नालायक निघाला तेव्हा तेव्हा त्यास वाजूस सारून त्यांनी सर्व सत्ता आपल्या हातीं घेऊन देशाचें संरक्षण केलें अथवा प्रजेची जुलमापासून मुक्तता केली. या दृष्टीने राजपूत राजांमध्ये कांही थोड्या सत्ताधारी सरदारांची हुकमत असल्याने तिला Aristocratic form of Govt. उर्फ 'सरदारशाही' असें आधुनिक भाषेंत म्हणतां येईल. वास्तविक Oligarchy आणि Aristocracy हीं एकाच राज्यपद्धतीचीं म्हणजे कांही मूठभर लोकांच्या हातांत सत्ता असलेल्या राज्यपद्धतीचीं नांवें होत. तथापि त्यांतल्या त्यांत अनुक्रमें सत्तेचा सदुपयोग व दुरुपयोग करण्याच्या दृष्टीनें पहिलीला Aristocracy व दुसरीला Oligarchy अथवा मराठी संज्ञा वापरावयाच्या म्हणजे पहिली 'सज्जनशाही' व दुसरी 'दुर्जनशाही' अशीं नांवें देऊन त्यांच्यांत आरिस्टॉटलने भेद दाखविला आहे व तो बहुतेक राज्यशास्त्रज्ञांस संमत आहे. सिज्विकनेही Aristocracy उर्फ सज्जनशाहीची व्याख्या अॅरिस्टॉटलला अनुसरून 'कार्यहितदक्षता, सुशिक्षितपणा व राज्यकारभाराचा अनुभव या सद्गुणविशेषांनी युक्त असलेल्या लोकांची राज्यपद्धति' अशीच केली आहे व या व्याख्येनुसार राजपूत संस्थानांतून सामान्येकरून ही सज्जनशाहीच प्रचलित होती व राजास नेहमी सरदारांच्याच तंत्राने वागावें लागे असें दिसून येईल.

१६. सज्जनशाहीचीं नमुनेदार उदाहरणें. सरदारांच्या राजांवर देखील चालणाऱ्या या हुकमतीची कांही ठळक उदाहरणें येथे देणें अवश्य आहे.

राणा संग्वाचा पुत्र विक्रमाजित हा अत्यंत नालायक राज्यकर्ता निघाला. त्याने जुन्या व प्रामाणिक सरदारांचाही भरदरबारांत अपमान करावा, पहिलवानांच्या व दुर्व्यसनी लोकांच्या घोळक्यांत बसून राहावे, आणि राज्यकारभाराकडे अजीबात दुर्लक्ष करावे. अखेरीस त्याच्या नालायकीस व उद्दामपणास कंटाळून राजपूत सरदारांनी त्यास पदच्युत केले व राणा संग्वाचा बालपुत्र उदयसिंह यास गादीचा वारस ठरवून त्याचा पालक या नात्याने त्याचा चुलत भाऊ बनबीर यास राज्यकारभारावर नियुक्त केले. परंतु सत्ता हातीं आल्याबरोबर बनबीर उन्मत्त बनला व त्याने विक्रमाजिताचा खून करून उदयसिंहास देखील ठार मारण्याचा प्रयत्न केला. पण सुप्रसिद्ध पन्नादाईने त्याचे प्राण वाचविले. पुढे सात वर्षेपर्यंत बनबीराचा धुमाकूळ तसाच चालू राहिला. तेव्हा अखेरीस पुनः राजपूत सरदारांनी बनबीरला पदच्युत करून अज्ञातवासांत असलेल्या उदयसिंहास आपणून सिंहासनासीन केले. अशा तऱ्हेने लागोपाठ दोन नालायक सत्ताधीशांना राजपूत सरदारांनी काढून टाकले.

१७. राणा प्रताप-सरदारनियुक्त राजा. पुढे उदयसिंहही नालायक व आळशी निघाला हें पाहून मोगल बादशाद अकबराने मेवाडवर चढाई करून चित्तोडगडास वेढा दिला. उदयसिंह पळून गेला. परंतु राणी कर्मवतीच्या उत्तेजनाने राजपूत सरदारांनी सर्व सत्ता आपल्या हातीं घेऊन स्वनामधन्य जयमल व पत्ता ह्यांच्या नेतृत्वाखाली अकबराशी सामना दिला व देशाच्या स्वातंत्र्यसंरक्षणाच्या कार्यांत अद्भुत पराक्रम गाजवून व त्रिखंड कीर्ति संपादन करून आपले प्राण अर्पण केले. यानंतर उदयसिंहाने स्वतःचा मृत्यु जवळ आलेला पाहून परंपरागत न्याय व नीति यांचा कांही एक विचार न करतां आपला धाकटा पुत्र जगमाल यास युवराज नेमले. रा. ब. ओझाजी म्हणतात "सर्व सरदार उदयसिंहाची दहनक्रिया करण्यास गेले होते. ग्वाल्हेरचा राजा रामसिंह याने मंडळींत जगमाल दिसेनासा पाहून राजपुत्र सगरजीस विचारले. 'जगमाल कोठे आहे?' सगरने उत्तर दिले 'स्व० महाराष्याने त्यास आपला उत्तराधिकारी नेमला आहे हें आपणास विदित नाही काय?' यावर अखैराज सोनग-याने रावत कृष्णदास व सांगा यांना म्हटले, 'आपण चोंड्याचे वंशज

असल्याने हे कार्य आपल्याच संमतीने व्हावयास पाहिजे. बादशाह अकबरासारखा शत्रू डोक्यावर आहे. चितोड हातांतून गेला आहे व मेवाड उजाड झाला आहे. अशा स्थितीत हे घरगुती भांडण काढले तर राण्या तष्ट होईल यांत शंका नाही.' रावत कृष्णदास व सांगा यांनी उत्तर दिले, 'ज्येष्ठ पुत्र प्रतापसिंह हा होय तोच सर्व प्रकारें योग्य आहे व तोच महाराणापदावर बसेल.' " ह्याप्रमाणे विचार ठरल्यावर उत्तरक्रिया आटोपून सर्व सरदार परतले. त्या वेळीं जगमाल सिंहासनारोहणाचा समारंभ करण्यांत गर्क होता. सरदारांनी जगमालला सिंहासनावरून उतरवून प्रतापसिंहास गादीवर बसविलें व जगमालला सांगितलें की, "तुझी बैठक राजसिंहासनाच्या समोर आहे. तेथेच तुला बसलें पाहिजे." अशा तऱ्हेने प्रख्यात प्रतापी प्रतापसिंह मेवाडच्या गादीवर आला. तो त्याच्या सरदारांनी निवडलेला राजा होता ही गोष्ट अत्यंत महत्त्वाची आहे.

१८. स्वातंत्र्याच्या प्रतिज्ञेचे स्मरण. प्रतापसिंहानंतर त्याचा पुत्र अमरसिंह गादीवर आला. तो विलासी निघाला. 'तू आमच्या सम्राज्याचा मांडलिक हो' म्हणून जहांगीर बादशहाने त्यास फर्मान पाठविलें. त्या वेळच्या परिस्थितीचे आमच्या 'वीरोद्यान' नामक अप्रकाशित ग्रंथांत आम्ही पुढील प्रमाणे वर्णन केले आहे. "बादशहाकडून त्यास फर्मान आलें होतें. वीस वर्षांच्या आरामाने उत्पन्न झालेल्या शैथिल्यामुळे त्याचा स्वीकार करावा असें त्यास वाटू लागलें. युद्धाचीं भीषण चित्रें त्यास भेडसावू लागलीं. केवळ काल्पनिक मानापमानाच्या व गौरवाच्या भावनेसाठी मेवाडची समस्त प्रजा बरबाद करणें त्यास प्रशस्त वाटेना.

"मोगलांच्या रणभेरी सीमाप्रान्तावर झडत असतांना त्यांस उत्तर देण्यासाठी राजपूती नगारे नगराबाहेर काढण्याऐवजी राणा अशा दुर्बळ मनोवृत्तीत गढून गेला असल्याचे सरदारांना आढळून आलें. सलून्याच्या चोंडावत सरदाराने सर्व सरदारांना, त्यांनी राणा प्रतापच्या मृत्युसमयी त्याच्या पायाशीं बसून व बाप्पा रावळच्या सिंहासनाची शपथ घेऊन जी प्रतिज्ञा केली होती, तिचे स्मरण करून दिलें. सर्वांच्या अंतःकरणांत शपथेच्या स्मृतीने नवीन चैतन्य उत्पन्न केलें.

“आम्ही वाटेल ते कष्ट सहन करूं.

“आम्ही गुलामीची शृंखला धारण करणार नाही.

“आम्ही देशाच्या स्वातंत्र्याकरितां मरूं.

“अशा त्यांनी पुनश्च प्रतिज्ञा केल्या आणि सर्वांनी मिळून अमरसिंहाच्या महालांत प्रवेश केला. त्या ठिकाणीं युरोपीय बनावटीचा एक मोठा आरसा ठेवण्यांत आला होता व राणा आमोदप्रमोदांत मग्न होता. चोंडावत सरदाराने ललकारून प्रतापसिंहाच्या आज्ञेचें पालन करण्याविषयीं अमरला सुचविलें. आपल्या सुखसेवनांत विघ्नें आणणाऱ्या या सरदारांचा त्यास अतिशय राग आला. कपाळावर आठ्या घालून तो सर्वांच्याकडे पाहूं लागला. राणा मोहनिद्रेंत गर्क असून आर्जवाच्या उपायांनी त्याचें चित्त ठिकाणावर येणें शक्य नाही असें सर्वांना दिसून आलें. तेजस्वी चोंडावताला हें सहन झालें नाही. त्याने गादीच्या कोपऱ्यावरील पितळी वजन उचललें व वेगाने त्या मोहपूर्ण आरशावर फेकून मारून त्याचा चक्काचूर करून टाकला. अमरचें चित्त व्यथित झालें. एका हाताने अमरसिंहाची भुजा धरून त्यास महालांतून बाहेर ओढीत व दुसऱ्या हाताने आपलें खड्ग विकोश करीत सल्लुंब्याच्या त्या चोंडावताने गर्जना केली—

“करा! सरदारांनो, आपापल्या अश्वांवर आरोहण करा!! आणि गौरवहीनतेपासून प्रतापच्या पुत्राचें रक्षण करा!!!

“अमरसिंहाच्या चित्तांत क्षणभरांत नाना विकारलहरी उत्पन्न झाल्या. त्याने राजद्रोही म्हणून चोंडावत सरदाराचा धिक्कार करण्यास देखील कमी केलें नाही. पण भावी पवित्र कार्यावर दृष्टि ठेऊन त्याने तें सर्व सहन केलें. त्याने अमरसिंहास अश्वारोहण करण्यास भाग पाडलें. क्रोधसंतप्त झालेल्या अमरच्या नेत्रांतून या अपमानामुळे अश्रूंचा पूर वाहू लागला

“अशाच स्थितींत सर्व सरदार आपापल्या सेनांसह पर्वतपठारावरून खाली उतरले. राजपूत सेनेतील रणवाद्यें आपल्या आवाजाने आकाश दुमदुमू लागलीं. वीस वर्षांत लढाई मारण्यास न मिळाल्याने समरसन्मुख झालेले राजपूत वीर आपापल्या तरवारी म्यानांतून काढून व उंच हवेंत धरून त्यांचा खणखणट करूं लागले. रणमदाने मस्त झालेले अश्व वारंवार खिकाळू लागले. राणा अमर अद्याप अश्रुमोचन करीतच

होता. बराच वेळ अश्रुमोचन केल्यानंतर त्याचें किल्बिष पार धुवून निघालें. त्याच्या मोहनिद्रेचा हळूहळू नाश झाला. त्याचें हृदय स्वस्थ व शांत झालें. त्याच्या ठिकाणीं कर्तव्यरवीचा प्रबोध झाला. त्यासरशीं त्याला वीर्याचें स्फुरण होऊं लागलें. त्याने मिशांवरून हात फिरविला. गर्जना करून वेगवान सर्वांना त्याने एकदम थांबविलें, कृतकर्माबद्दल सर्वांची क्षमा मागून त्यांना अभिवादन केलें व नंतर सलूब्याच्या चोंडावताकडे वळून तो म्हणाला, “चंद्रावत सरदार, आमचें नेतृत्व धारण करा ! तुम्हाला तुमच्या गत राण्याच्या मृत्यूबद्दल शोक करण्याची पाळी येणार नाही !! विश्वास ठेवा !!!” वरोल जरा सविस्तर पण स्फूर्तिदायक वर्णनावरून राजपूत सरदारांचा त्यांच्या राजावर केवढा प्रभाव असे व राष्ट्रीय संरक्षणाच्या कार्यात ते किती दक्ष असत याची पूर्ण कल्पना येईल.

१९. दुर्जनशाहीत रूपांतर—वेचंदशाही. परंतु सरदारांचा हा राष्ट्राभिमान व प्रजाहिततत्परता शेवटपर्यंत टिकली नाही. १८ व्या शतकापासून सज्जनशाहीचें दुर्जनशाहीत रूपांतर होऊं लागलें. १९ व्या शतकाच्या प्रारंभी पूर्ण दुर्जनशाही (oligarchy) स्थापित झाली होती. स्वार्थलंपटपणा व जुलूम या दुर्गुणामुळेच राजपूत सरदारांनी मराठे, पेंडारी व इंग्रज यांच्या आहारीं आपला देश दिला.

एवंच, राजपूत राज्यें अशा प्रकारच्या राजकीय स्थित्यंतरांतून गेलीं. राज्यसत्तेची प्रस्थापना प्रथमतः अनियंत्रित राजसत्तेवर (Absolute Monarchy) झाली असली तरी तिचें लवकरच सज्जनशाहीत रूपांतर झालें. राजकुलांत उत्पन्न झालेल्या, अतएव राजाच्या हाडामासाच्या (Kith and kin) सरदारांची संख्या जेव्हा वाढली तेव्हा त्यांच्याच हातीं सत्ता जाणें अपरिहार्य होतें. राजाच्या रक्ताशीं त्यांचा साक्षात् संबंध असल्याने त्यांना जशी राजाच्या कल्याणाची काळजी असे, तशीच ज्या मातृभूमीत आपण उत्पन्न होऊन लहानाचे मोठे झालों तिच्याही कल्याणाची काळजी त्यांना वाटत असे. मातृभूमीच्या व राजसिंहासनाच्या संरक्षणासाठी त्यांनी अलोट स्वार्थत्याग केल्यामुळे व अद्वितीय शौर्य प्रकट केल्यामुळेच त्यांचा राजावर अधिकार बसत गेला. शिवाय, कित्येक प्रसंगीं कांही कारणांनी वडील भावांनी स्वार्थत्यागपूर्वक व बापाच्या इच्छेस मान देऊन

सिंहासन धाकट्याच्या स्वाधीन केल्याने त्याच्या कुळांत उत्पन्न झालेल्या पुरुषांना सर्वांच्या पेक्षा अधिक मान राजाकडून स्वाभाविकपणेच प्राप्त होत होता. चोंडावत सरदार हे अशाच प्रकारचे होते. अशा प्रकारे आपल्या देशाकरिता व राजाकरिता स्वार्थत्याग करण्याची वृत्ति जोपर्यंत राजपूत सरदारांत राहिली तोपर्यंत राष्ट्रीय सत्ता सज्जनशाहीवर आरूढ होती. परंतु स्वार्थसाधूपणाबरोबरच दुर्जनशाहीचा अवतार झाला. १९ व्या शतकाच्या प्रारंभी अत्यंत लहान लहान घटकांतून सत्तेची विभागणी झाली, प्रत्येक लहान मोठा सरदार व दहा शिपायांचा नायकही आपल्याच हातीं खरी सत्ता आहे असें समजून वागू लागला. राजाच्या पागेत त्याच्या खास हुकमतीचा असा पन्नास देखील घोडा उरला नाही; व राजा म्हणजे केवळ सिंहासनावरचें बाहुलें बनून राहिला, तेव्हा दुर्जनशाहींतून एकदम बेबंदशाही (Mobocracy) अवतरली व ह्याच अंदाधुंदीच्या काळांत राजस्थानची राज्ये इंग्रजांच्या स्वाधीन झालीं.

२०. राज्यकारभाराचे कायदेकानू-स्मृतिग्रंथ. आता ह्या ठिकाणीं असा प्रश्न उद्भवतो की, राजा अथवा सरदार ह्यांना राज्यकारभार चालविण्याच्या बाबतींत कांही कायदे अथवा नियम होते किंवा नाही? अथवा हम करेसो कायदा अशी स्थिति होती? ह्याचें उत्तर असें की, ज्या कायद्यांनी सर्व हिंदू राजे आपणास बांधून घेत होते व ज्याच्या पलीकडे जाऊन त्यांहून भिन्न अथवा त्यांस विरोधी असा कायदा करण्याचा आपणास अधिकार नाही असें ते समजत असत त्याच ऋषिप्रणीत स्मृत्युक्त कायद्यांनी राजपूत राजेही बद्ध असत. मनु अथवा याज्ञवल्क्यादिकांनी शुद्ध, बुद्ध व मुक्त अशा अवस्थेंत ईश्वरी प्रेरणेने करून ठेवलेले अतएव त्रिकालाबाधित स्वरूपाचे राजा व प्रजा यांच्या संबंधीचे कायदे पालन करण्यास राजपूत राजेही जबाबदार असत व अशा प्रकारे ईश्वरी चोदनेपुढे त्यांनी आपला अधिकार मर्यादित करून घेतला होता. ह्या ठिकाणीं मनु व याज्ञवल्क्य यांनी केलेले कायदे राज्यकारभाराच्या दृष्टीने किती उत्तम आहेत व त्यांची मोठमोठ्या पाश्चिमात्य कायदेपंडितांनीही किती प्रशंसा केली आहे हें सांगण्याची गरज नाही. पण राजपूत राजे त्यांच्या तंत्राने चालत होते एवढें सांगितलें म्हणजे त्यांच्या राज्यांत

राज्यकारभाराच्या दृष्टीने पूर्ण सुव्यवस्था होती हें वाचकांच्या लक्षांत येईल; व एवढाच त्यांचा निर्देश करण्यांत हेतु आहे. ग्रामपंचायतीपासून व नगरसंस्थेपासून तों जिल्हे व प्रांत इत्यादिकांपर्यंत सर्व प्रकारची सुव्यवस्थित राज्यव्यवस्था राजपुतांत होती एवढी गोष्ट जरी वाचकांनी लक्षांत ठेवली तरी पुरे आहे.

सारांश, आजकालांतल्या विचारवंत, तत्त्वान्वेषी व सहाण्या लोकांच्या उत्तम राज्यव्यवस्थेच्या ज्या कल्पना आहेत त्या राजपूत समाजांत विद्यमान होत्या. त्यांचा देशाभिमान तीव्र व प्रजाहिततत्परतेची भावना उत्कट होती, नालायक राजांना काढून टाकण्याचा अधिकार आपल्या हातीं आहे व राजा हा जरी परमेश्वरी अंश असला तरी प्रजाही त्याच परमेश्वराची लेकरें असून तिचें, आपल्या मातृभूमीचें, संस्कृतीचें व धर्माचें संरक्षण करण्याचें कार्य जर राजा नीटपणें करणार नाही व अन्यायाने वागूं लागेल तर त्यास पदच्युत करून सर्व सत्ता आपल्या हातीं घेण्याचा हक्क आपणास आहे, इत्यादि प्रकारच्या भावना त्यांच्यांत जागृत झाल्या होत्या असें निश्चितपणें म्हणतां येतें.

प्रकरण सहावें

संकलित समालोचन

१. संस्कृतीचें लक्षण. संस्कृति म्हणजे काय ? तिची निश्चित स्वरूपाची अशी व्याख्या कोणीही ठरवूं शकला नाही. निरनिराळ्या व्याख्या पाहिल्या असतां आम्हांस ज्ञानकोशांत दिलेली एक छोटीशी व्याख्याच बरी वाटली. थोडी सोपी बनविण्याच्या दृष्टीने किंचित् फरक करून ती अशा तऱ्हेने मांडतां येईल—

“जातिराष्ट्रादिसंघानां चरितस्य यत्साकल्यं तत्संस्कृतिशब्देन व्यक्तं भवति ।” मनुष्याची एखादी जाति अथवा राष्ट्र अथवा त्यांचाही संघ यांच्या चारित्र्याचें जें साकल्य तें संस्कृतिशब्दाने व्यक्त हीतें असा या व्याख्येचा अर्थ

आहे. ही व्याख्या अतिशय व्यापक आहे. खुद्द ज्ञानकोशकारांनीच म्हटल्याप्रमाणे “संस्कृतीचें अखिल मानवजातीची प्रगति अशा दृष्टीने परीक्षण करून शिवाय निरनिराळ्या मानव समाजांची प्रगति या मर्यादित अर्थानेही या शब्दाचा उपयोग होतो.” एखाद्या विशिष्ट मानव-वंशापासून अथवा जातीपासून तों राष्ट्रापर्यंत अथवा राष्ट्रांच्याही संघापर्यंत ह्या व्याख्येची व्याप्ति वाढवितां येते व प्रत्येकाला संस्कृति ही संज्ञा लावतां येते.

२. राजकीय पेक्षा सांस्कृतिक इतिहास महत्त्वाचा. संस्कृतीची किंमत फार मोठी असते. कोणत्याही जातीच्या अथवा राष्ट्राच्या संपूर्ण शरीराचें व आत्म्याचें चित्र डोळ्यासमोर आणावयाचें असेल तर त्याच्या संस्कृतीकडेच लक्ष पुरविलें पाहिजे. राजकीय अथवा सामाजिक इतिहास त्या समाजाची फार तर एक बाजू आपल्या समोर घरील. पण सांस्कृतिक इतिहासाचें तसें नाही. ज्ञानकोशकार औचित्यपूर्णतेने म्हणतात, “स्थानिक इतिहास जितके महत्त्वाचे त्याहूनही सांस्कृतिक इतिहास अधिक महत्त्वाचे आहेत. फार मोठ्या जनसंख्येवर परिणाम घडविणाऱ्या आणि आपल्या विविध शक्तींचा उपयोग करणाऱ्या अशा शक्ति राजकीय नसून सांस्कृतिक असतात. राष्ट्रांचे इतिहास हा संस्कृतीच्या इतिहासातील एक अल्प भाग होय.”

३. संस्कृतीच्या शाखा. मानव्यतेची एका जाती, राष्ट्र अथवा संघ यांच्या चारित्र्याचें साफल्य म्हणजे जर संस्कृति होय तर हें साफल्य बनतें किती गोष्टींचें हेंही पाहणें जरूर आहे. ह्या साफल्यसंबंधीची व्यापक कल्पना देण्याचा ज्ञानकोशकारांनीच पुढीलप्रमाणे प्रयत्न केला आहे. “सांस्कृतिक स्थिति शोधावयाची तर संस्कृतीचीं अनेक अंगें म्हणजे खाद्येपेयें, वस्त्रेविभूषणें, गृह आणि तदनुषंगाने वायव्य, ग्राम्य व आरण्य पशु, मनुष्यामनुष्यांचा संबंध, विवाह, व्यापार व राज्यव्यवस्था आणि समाजव्यवस्था यांचा विचार केला पाहिजे. मानवी कार्यक्रमांत निश्चितता आणण्यासाठी केलेल्या कालमानादि गोष्टींकडे पाहिलें पाहिजे. तसेंच मेलिले लोक उर्फ पितृगण, देव, दैवतें, यांच्याविषयींच्या कल्पनादि, यांनी आयुर्नियमन कितपत होत होतें हें पाहिलें पाहिजे.” कलकत्ता

हायकोर्टाचे माजी न्यायाधीश सरजॉन वुड्रोफ यांनी आपल्या 'हिंदुस्थान सुसंस्कृत आहे काय ?' (Is India Civilised ?) नामक ग्रंथांत, एखाद्या जातीची संस्कृति म्हणजे काय, असा प्रश्न उपस्थित करून त्याचें जें उत्तर दिलें आहे तें वाचकांस अधिक निश्चित स्वरूपाचें व ग्राह्य वाटेल अशी आशा आहे. सर जॉन वुड्रोफ म्हणतात "जिला जातीय संस्कृति म्हणतात ती सुद्धा, पुनः, त्या जातीच्या आत्म्याचें अथवा प्रकार-शमान ओजाचें स्फुटीकरणच होय. हा आत्मा ज्ञानशक्ति (Thought) इच्छाशक्ति (Will) आणि क्रियाशक्ति (Action) यांच्या स्वरूपांत प्रकट होत असतो व ह्या शक्तींनाच आपण धर्म व तत्त्वज्ञान, कला व साहित्य आणि सामाजिक जीवनाशी संबंध येणाऱ्या संस्था या नांवांनी ओळखीत असतो." अर्थात संस्कृति म्हणजे त्या जातीच्या ठिकाणीं जें प्रकाशमान ओज, जो आत्मा अथवा रसरसून वाहणारी चैतन्यशक्ति असेल तिचें स्फुटीकरणच होय व हें स्फुटीकरणच वर दिलेल्या स्वरूपांत होत असल्याने त्यांना संस्कृतीच्या शाखा अथवा अंगेंउपांगें म्हणतां येईल. प्रस्तुत ग्रंथांत केलेल्या राजपूत संस्कृतीच्या पर्यालोचनांत आम्ही सर जॉन वुड्रोफचा हा दृष्टिकोणच धारण केला आहे. व त्या अनुषंगाने धर्मसंस्था, कला व साहित्य, स्त्रिया, सामाजिक खेळ, सणसमारंभ वगैरे आणि राजकीय कल्पनांचा विकास या संबंधींचें विवरण केलें आहे.

४. चौऱ्याणव लक्ष राजपूत जाति. आज हिंदुस्थानांत राजपूत जातीचे एकूण ९४ लक्ष लोक आहेत. ते पंजाब, सयुक्त प्रांत, बंगाल, बिहार, मध्य-भारत, मध्यप्रदेश व वन्हाड आणि महाराष्ट्र इतक्या विशाल भूपृष्ठावर पसरलेले आहेत. तथापि राजस्थान हें त्याचें केंद्रस्थान होय. ह्या केंद्रस्थानीं राजपूत जातीची जनसंख्या अवघी सात लक्ष आहे. परंतु मागील प्रकरणांत दिसून आलेलें तिचें सांस्कृतिक वैशिष्ट्य पाहावयाचें असेल तर तें ह्या सात लक्षांतच सापडतें. इतरांत तितक्या ठळकपणें सापडत नाही. म्हणून राजपूतांच्या संस्कृतीचा निचार करतांना ह्याच सात लक्ष जनसमुदायाकडे व ज्या भूप्रदेशावर ते वास्तव्य करतात त्याच्याकडे कोणाही तत्त्वान्वेषी पुरुषाचें लक्ष प्रथमतःच आकृष्ट होतें. शिवाय कुलगुरु नानासाहेब वैद्य म्हणतात त्याप्रमाणे "ज्यांच्या वंशवृक्षाचीं मुळें अखंडपणे

नवव्या शतकापर्यंत मागे गेलीं आहेत अशीं याव्यतिरिक्त, राजघराणीं पृथ्वीच्या पाठीवर कोठेही सापडावयाचीं नाहीत." आणि म्हणूनच राजपूत संस्कृतीचा विचार करतांना प्रामुख्याने राजस्थानचा विचार करावा लागतो व त्यांतली जीं हीं प्राचीन राजघराणीं आपल्या मोडक्या तोडक्या का होईना पण स्वातंत्र्यासह जिवंत आहेत त्यांचें अस्तित्व दृष्टीआड करून चालत नाही.

५. **स्पर्धाक्षेत्रांतील संस्कृतींची लढत.** राजपूत संस्कृति ही जिवंत संस्कृति आहे, मृतकल्प नाही. हिंदु अथवा वैदिक संस्कृतीशीं स्पर्धा करण्यासाठी आठव्या शतकांत यावनी संस्कृति भरतखंडाच्या मैदानावर उतरली. हिंदु संस्कृतीची व यावनी संस्कृतीची ही लढत सतत एक हजार वर्षे चालली. हिंदुसंस्कृतीच्या आखाड्यांतील बाकीचे पहेलवान यावनी संस्कृतीच्या प्रभावशाली आक्रमणाखाली चीत व नामोहरम झाले असतां ज्या एका पहेलवानाने तिची टांग उलटवून तिच्यांत गळ्यांत घातली व तिचे दात पाडले तो पहेलवान म्हणजे राजस्थानांतील राजपूत राष्ट्रें होत. हिंदु संस्कृति व महंमदी संस्कृति यांच्या लढ्यांत समस्त हिंदु जातीचें तेज राजपुतांच्या द्वारा प्रकट झालें. म्हणून वस्तुतः ह्या लढ्याचा इतिहास म्हणजेच राजपूत संस्कृतीचा इतिहास होय. मुंडकोपनिषदांत म्हटल्याप्रमाणे यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनू स्वाम् ॥

“परमेश्वराची ज्याच्यावर कृपादृष्टि होते, त्याच्याच देहांतून तो प्रकट होत असतो.” अशा भाग्यशाली देहांपैकी राजपुताचा देह होय, मराठ्याचा देह होय व शिखाचा देह होय. या तीनही देहांतून वैदिक संस्कृतीचें तेज व चैतन्य प्रकट झालें आहे. दोन संस्कृतींची स्पर्धा सुरू झाल्याबरोबर प्रथम हें तेज राजस्थानच्या शरीरांतून प्रकट झालें. राजपूत देहांतून प्रकट होणाऱ्या हिंदुजातीच्या आत्म्याचा हा ज्योतिस्फोट सतत हजार वर्षे टिकला. मराठे व शीख ह्याही अशाच भाग्यवंत जाती खऱ्या ! त्यांच्याही मस्तकावर परमेश्वरी वरदहस्त राहिला. परंतु त्यांचें तेज पहिलीचें दोन शतकें व दुसरीचें एक शतक इतकेंच टिकलें. त्या दृष्टीने राजपूत जातीचें भाग्य अधिक थोर ! जिने भयंकर बिकट अशा स्पर्धाक्षेत्रांत वैदिक संस्कृतीचें मस्तक उन्नत, मुख उज्ज्वल व दृष्टि स्वातंत्र्याभिमुख ठेवली त्या राजपूत

जातीचे व तिच्या संस्कृतीचे समस्त हिंदु लोक ऋणी आहेत व राहतील यांत शंका नाही.

६. जगड्व्याळ संघटनेचे प्रयत्न. आज परमेश्वराची ही कृपा कोण्या एका विशिष्ट जातीवर राहिली नसून तिचे पांघरूण समस्त भरतवर्षावर पसरले आहे. सध्या नवतेजाचे वारे अखिल हिंदुस्थानभर वाहत आहे. आधुनिक भरतवर्षाला यावनी व ख्रिस्ती अशा दोन संस्कृती-शी स्पर्धा करावी लागत आहे. स्पर्धेचे क्षेत्रही अत्यंत व्यापक झालेले आहे. सर्व जगाचे एक राष्ट्र बनवून त्याची अशी एक भव्य संस्कृति बनवावी ? की, जिच्यांत बाकीच्या लहान लहान संस्कृति सुखाने नांदतील असा आंतरराष्ट्रीय संघ (World Federation) निर्माण करण्याचा प्रयत्न करावा ? समुद्रास मिळणाऱ्या नद्या जशा आपले स्वतंत्र अस्तित्व विसरतात तशी जगांतील सर्व संस्कृतींची ह्या व्यापक संस्कृतींत समरसता झाली पाहिजे, अशी कांहींची अपेक्षा आहे. पण वैदिक संस्कृति ही नदी आहे का ? का ती स्वतःच समुद्र आहे ? व तिच्यांतच बाकीच्या संस्कृति मिळावयाच्या आहेत ? भविष्य काळाच्या उदरांत काय लिहिले आहे ते कुणी सांगवे ? पण ह्या जागतिक स्पर्धेत “ भरतवर्षाचे लोक आजपर्यंत आपण त्यांना जसे ओळखित आलों, तशा वैशिष्ट्यपूर्ण हिंदु जीवनासह जगतील काय ? आपले स्वत्व गमावणारे लोकही त्यांच्यांत निर्माण होत आहेत.” अशी सर जॉन वुड्रोफप्रमाणेच आम्हासही चिंता वाटते. म्हणून भविष्यकालांत कितीही महत्त्वाचे फेरबदल झाले तरी भारतांतील वैदिक संस्कृतीच्या बीजांचे संरक्षण हें केलेच पाहिजे. त्यांचा केव्हाना केव्हा तरी विशाल वृक्ष होईलच.

७. संस्कृतीचा अभिमान धरा. हें संरक्षण करावयाचे म्हणजे प्रत्येकास आपल्या संस्कृतीचा अभिमान वाटला पाहिजे. हा अभिमान वाटण्याचा मार्ग म्हणजे तिच्या इतिहासाचे अध्ययन करणे होय. प्रचंड स्पर्धाक्षेत्रांतील वैदिक संस्कृतीचा इतिहास म्हणजेच राजपूत संस्कृतीचा इतिहास असल्याने तिचे अत्यंत स्थूल व विहंगम दृष्टीचे पर्यालोचन करण्याचा प्रयत्न ह्या ग्रंथांत केला आहे. त्यांतून संस्कृतीचीं अनेक उपांगे सुटली आहेत. राजपूत जाति ही इतर मानव समाजांप्रमाणे स.भा.११...२२

दोषांपासून सर्वथा अलिप्त नाही. पण हें दोषदिग्दर्शनाचें कार्य अनेक लोक अनेक हेतूंनी आपापल्या परींनी करीतच असतात. त्यामुळे त्यांची येथेही पुनरावृत्ति करण्याची जरूर वाटली नाही. शिवाय प्रत्येक वस्तु दिक्कालावच्छिन्न असल्याने हा ग्रंथही त्यास अपवाद असू शकत नाही.

८. **सानुदायिक प्रार्थना.** आता थोडें खुद्द राजपूत जातीस उद्देशून लिहिणें जरूर आहे. हिंदुस्थानांतल्या ९४ लक्ष राजपुतांनी संघटित होण्याचा व परस्परांकडे आपुलकीच्या भावनेने पाहण्याचा काल आता आला आहे. आपल्या पूर्वजांच्या पराक्रमाकडे व त्यांच्यामधून प्रकट झालेल्या ईश्वरी तेजाकडे त्यांनी लक्ष दिलें पाहिजे. राजस्थानच्या सात लक्ष राजपुतांवर तर ही जबाबदारी विशेष आहे. स्पर्धाक्षेत्रांत ते फारच मागे पडत चालले आहेत व त्यांची मानसिक दुर्बलता वाढत आहे. सर्वच संस्थानी प्रजेला तिच्या पूर्वतेजाचें विस्मरण पडत आहे. तीच स्थिति पूर्वी ज्यांच्या ज्यांच्या पूर्वजांनी पराक्रम गाजविला व तेजस्वीपणा प्रकट केला त्या बहुतेक जातींची आहे. त्या सर्वांनी उपनिषदांच्या खालील तेजस्वी व उद्बोधक वचनांत ग्रथित करून ठेवलेल्या प्रार्थना नेहमी केल्या पाहिजेत.

असतो मा सद्गमय ।

तमसो मा ज्योतिर्गमय ।

मृत्योर्मा अमृतङ्गमय ।

‘मला असत्यापासून सत्याकडे ने
मला अंधारापासून तेजाकडे ने
मला मृत्यूपासून अमृतत्वाकडे ने.’

परिशिष्ट

राजस्थानची सद्यःस्थिति : सामाजिक दिग्दर्शन

लेखक : दिवाकर बळिराम गडकरी, एम्. ए.

१. प्रास्ताविक. श्रीयुत हरिहरराव देशपांडे ह्यांनी आपल्या तेजस्वी वाणीने आतापर्यंत केलेले पुण्यप्रताप राजपुतांच्या अमरकीर्तीचे रसभरित वर्णन वाचून वाचकांची अंतःकरणे एक प्रकारच्या अद्भुत भावनेत रंगून गेली असतील ह्यांत कांही संशय नाही. राजपुतांच्या संस्कृतीचा उदारपणा आणि तेजस्विता यांची कल्पना सामान्यत्वेकरून या पुस्तकावरून वाचकांस पूर्णपणे येईल असे मला वाटते. त्यामुळे हे पुस्तक वास्तविक येथेच संपावयाचे. परंतु मनुष्याच्या मनाचा असा एक सहज धर्म आहे की एखादी मनोरंजक गोष्ट ऐकली म्हणजे तिच्यापासून झालेल्या तृप्तीच्या आनंदांत त्या गोष्टीतील व्यक्तीची कल्पनाचित्रे रेखाटीत बसण्यांत त्याला मोठी मौज वाटते व त्या व्यक्ति कशा असतील, त्यांचे पोषाख कसे असतील, ते चालले कसे असतील, बोलले कसे असतील, यांची चित्रे तो आपल्या मनांत काढतो. प्रस्तुत पुस्तकाने राजपूत संस्कृतीची कल्पना येऊन, राजपूत लोक मनांत भरल्यावर त्यांच्याविषयी देखील अशीं चित्रे रेखाटण्याची प्रवृत्ति कित्येक वाचकांस होणे साहजिकच आहे. अशा वाचकांच्या कल्पनेतील चित्रांना पूर्णता येण्यास थोडी बहुत मदत म्हणून ह्या भागांतील सामग्री वाचकांच्या पुढे ठेवण्यांत येत आहे. आणि त्या दृष्टीनेच त्यांनी या भागाकडे पाहावे.

२. राजपूत लोक-वैदिक क्षत्रियांचेच अस्सल वंशज. राजपुतांचा वंश हा अस्सल वैदिक क्षत्रियांचाच असून तो मुळांत परकीय नाही हे श्री देशपांडे यांनी आपल्या पुस्तकांत दाखविलेच आहे. इतिहाससंशोधकांस कधी कधी लहर येऊन आपल्या कमी अधिक विद्वत्तेप्रमाणे त्यांनी राजपूत

वंश परकीय असल्याचीं विधानें केलेलीं आढळतात. अर्थात त्याला वेळोवेळीं सडेतोड उत्तरेंही मिळत गेलीं आहेत. मागे कै. राजवाडे यांनी सरस्वती-मंदिर मासिकांतून अशा तऱ्हेचें उत्तर दिलें होतें. श्री. चिं. वि. वैद्य ह्यांनीही आपल्या 'मध्ययुगीन भारतांत' राजपूत मुळांत परके नाहीत असें दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे. तरी, अगदी अलीकडील ठळक उदाहरण म्हणजे डॉ. केतकरांसारखे अजस्र संशोधक आपल्या 'प्राचीन महाराष्ट्रांत' मोठ्या शिताफीने राजपूत वंश मुळांत परकीय असल्याचें सूचित करतात. "उदेपूरचे राजे शक आहेत असा जो वाद उत्पन्न झाला त्यांत कांही ऐतिहासिक सत्य आहे की तो केवळ प्रवाद आहे याविषयीं आज भिन्न मतें आहेत. तथापि श्रीमाळी ब्राह्मण हे मगाच्या वंशांतून उत्पन्न झाले आणि शकांतून उदेपूरचा राजवंश निघाला ह्या गोष्टी आज शक्यतेच्या बाहेर वाटत नाहीत." उदेपूरचें राजपूत घराणेंच मुळी शक किंवा मगांचें वंशज आहे असें प्रतिपादन करण्याचा त्यांचा प्रयत्न दिसतो. ह्यासंबंधीं येथे थोडा विचार केल्यास अप्रस्तुत होणार नाही असें वाटतें.

डॉ. केतकरांच्या मताप्रमाणे उदेपूरचें घराणें परकीय आहे हें जर खरें असेल तर त्या घराण्याला सर्व राजपुतांच्या घराण्यांकडून अग्रमान कां दिला जातो हें कळत नाही. येथे बरीच वर्षे राज्य केलेल्या इतर घराण्यांनी उदेपूरच्या घराण्याला हा जो मान दिला तो केवळ त्याचें गुप्त, अशोक किंवा राष्ट्रकूटासारखें सार्वभौमत्व किंवा अतुल पराक्रम ह्याला नमून दिला असावा असें दिसत नाही. उदेपूरचें घराणें पराक्रमी तर खरेंच, पण तें राजपुतान्याच्या बाहेर मात्र फारसें गेलें नाही. तेव्हा त्याचा जुनेपणा, अस्सलपणा व तदंतर्गत जो मोठेपणा त्यामुळेच हा मान त्यांना मिळतो हें उघड आहे.

उदेपूरचा राजवंश शक वा मग (शक व मग हे एकाच डाहळीच्या दोन खांद्या आहेत हें दाखविण्याचा प्रयत्न एक समीकरण मांडून त्यांनी केलेला दिसतो) असावा असें जें डॉक्टरसाहेबांना वाटतें त्यांत दुसरी एक अडचण आहे. श्रीमाळी ब्राह्मण हे इतके दिवस राजस्थानमध्ये राहून अजून तेथील इतर ब्राह्मणांशीं एकजीव होऊं शकले नाहीत आणि उदेपूरचें राजघराणेंच

कसे हिंदु वर्गव्यवस्थेपैकी अस्सल क्षत्रियांशीं एकरूप झालें ? ही विसंगति डॉक्टरसाहेब कशी स्पष्ट करतात कोण जाणे !

तिसरी एक अत्यंत महत्त्वाची गोष्ट नजरसमोर येते ती अशी की जेवढे शक हिंदुस्थानांत आले व हिंदुधर्माचे अनुयायी झाले तेवढ्यांनी वैष्णव पंथ स्वीकारला, एवढेंच नाही तर विष्णुभक्तीकडेच त्यांची सर्व ओढ दिसून येते. त्याच्या उलट राजपुतांचा 'एकलिंगजी' दृष्टीसमोर आणला म्हणजे राजपूत हे शिवशक्ति उपासक असून त्यांच्यापैकी सर्वमान्य असें जें उदेपूरचें राजघराणें त्यांतील पुरुष स्वतःस 'एकलिंगजीचे दिवाणजी' म्हणवून घेतात. तेव्हा ते त्या वैदिक परंपरेला चिकटून असलेले वैदिक आर्यांचेच वंशज आहेत असें स्पष्ट होतें.

उदेपूरचें घराणें इ. स. ६ व्या शतकापासून आजतागायत मेवाडांत एकसारखें राज्य करतें आहे. पं. गौरीशंकर ओझा ह्यांनी असें अभिमानोद्गार काढले आहेत की, साडेतेराशें वर्षे एका प्रदेशावर एकाच राजवंशाने एकसारखें अव्याहत राज्य केल्याचें जगाच्या इतिहासांत असें दुसरें उदाहरण नाही. ज्या संस्कृतीमुळे हें सामर्थ्य या राजघराण्यांत आलें तिची आणि ती टिकविणाऱ्या या राजवंशाची खरोखरच धन्य आहे ! इतिहासावरून आपणास असें निश्चित दिसून येतें की हिंदुस्थानवर शकांचें आक्रमण अशोकानंतर सुरू झालें आणि इ. स. च्या चौथ्या शतकांत गुप्तानी त्यांचें येथून उच्चाटन केलें. म्हणजे सरासरी तीन चारशें वर्षांचा काल त्यांच्या येथील स्थायिकपणाला मिळतो. एवढ्या कालांत त्यांचीं कित्येक घराणां इकडे स्थायिक होऊन त्यांनी आर्य संस्कृतीचा स्वीकार केला असणें शक्य आहे. या काळांतील जे क्वचित् कांही उल्लेख सांपडतात ते देखील अशा लोकांच्या शकपणाचा स्पष्ट उल्लेख करणारे आहेत. बेसनगरचा गरुडस्तंभ उभारणारा वैष्णव असला तरी शक म्हणून त्याचा स्पष्ट उल्लेख केला आहे. सारांश, आज ज्याप्रमाणे एकाद्याने ख्रिश्चनधर्म स्वीकारला म्हणजे तो लगेच आपल्या नांवापासून सर्व पालटून टाकतो तशी त्या वेळेला स्थिति नव्हती आणि शकांचें वर्चस्व असतांना तर तसें होण्याचें कांही कारणही नव्हतें. अशा लोकांच्या मूळ जातकुळीचा आणि त्यांच्या शकवंशीयत्वाचा विसर पडून ते इकडच्या लोकांत मिळून गेले असतील तर

ते नंतरच. वंश आणि जाती यांच्या शुद्धतेला जीव की प्राण समजणाऱ्या भारतीय लोकांत असें होण्यास पुष्कळच काळ लागत असे. चंद्रगुप्त विक्रमादित्यापासून पुरीं दोनशें वर्षे गेलीं नाहीत येवढ्या थोड्या वेळांत असें एकादें शक घराणें केवळ अस्सल भारतीय समजलें जाणें, इतकेंच नव्हे तर भारतीय क्षत्रियांतील अतिशय श्रेष्ठ असा जो सूर्यवंश त्यांच्याच पैकी समजलें जाणें, ही गोष्ट सामान्यतः कोणासही असंभवनीय कोटींतील वाटेल. श्रीमाळी ब्राह्मण मग आहेत म्हणून त्यांनीं म्हटलें आहे. परंतु अजूनही अस्सल भरतवर्षीय ब्राह्मणांतून ते वेगळे उमटून पडतात असें त्यांनीच म्हटलें आहे. म्हणजे बाहेरच्या लोकांना भारतीय संस्कृति पत्करून भारतीय लोकांत अगदी निःशेष जिरून जाण्यास किती भयंकर काळ लागतो हें त्यांनीच दाखविलें आहे. कारण चंद्रगुप्त मौर्यानंतर, आणि त्याच्या वेळींही, इतकेंच नव्हे तर त्याच्या पूर्वीही, पुष्कळ काळ पार्शी लोकांचा हिंदुस्थानशीं संबंध आक्रमक म्हणून तुटून गेला होता. तेव्हा श्रीमाळी ब्राह्मण हे मग-पार्शी आहेत असें घटकाभर कबूल करून पाहिलें तरी अडीच हजार वर्षांत जी गोष्ट त्यांना शक्य झाली नाही ती शक लोकांना अडीचशें वर्षांत साधली असें म्हणणें हास्यास्पद वाटतें.

३. लोकसंख्या, समाज व जाती. राजस्थानचा पूर्वभाग हा जलार्द्र, सुपीक व वसतियोग्य असल्यामुळे त्या भागांतील वस्तीही विशेष दाट आहे. अलवार, जयपूर, धोलपूर व भरतपूर हीं पूर्वेकडील संस्थानें सर्वांत अधिदाट वस्तीचीं आहेत. जयपूर संस्थानांत लोकवस्तीचें प्रमाण दर चौरस मैलास १७१, धोलपूर मध्ये २३५, अलवारमध्ये २६४, तर भरतपूर मध्ये ३१६ इतकें पडतें. याच्या उलट पश्चिमेकडील रुक्ष, वाळवंटी प्रदेशांत लोकवस्तीचें प्रमाण अल्प असलेलें आढळतें. क्षेत्रफळाच्या दृष्टीने राजस्थानांतील सर्वांत मोठीं राज्ये-जोधपूर, बिकानेर व जेसलमीर-पश्चिमेकडील भागांतच आहेत. परंतु त्यांतील लोकसंख्या पूर्वेकडील छोट्या संस्थानांच्या मानाने फार कमी आहे. पश्चिमेकडील संस्थानांपैकी जोधपूर उर्फ मारवाडमध्ये दर चौरस मैलास ५५ मनुष्ये इतकें लोकवस्तीचें प्रमाण आहे. जोधपूरच्या उत्तरेकडील बिकानेर संस्थानांत हें प्रमाण दर चौरस मैलास २५ इतकें आहे तर वायव्येकडील

जेसलमीर संस्थानांत हें प्रमाण दर चौरस मैलास फक्त ४.५ इतकें आहे. पसतीस हजार चौरस मैल क्षेत्रफळ असलेल्या जोधपूर संस्थानची लोकसंख्या एकोणीस लक्षांच्या आंतच आहे, तर त्याच्या निम्याहूनही कमी विस्तार असलेल्या जयपूर संस्थानची लोकसंख्या सत्तावीस लक्षांवर आहे. तेवीस हजार चौरस मैल क्षेत्रफळाच्या बिकानेर संस्थानांत एकंदर मनुष्य वस्ती मुमारेण साडेसहा लक्ष आहे, तर सोळा हजार चौरस मैल, म्हणजे जवळ जवळ वन्हाड इतकें क्षेत्रफळ असलेल्या जेसलमीर संस्थानांतील वस्ती अवघी सत्तर हजार आहे.

धर्माच्या दृष्टीने पाहिलें असतां राजस्थानांत हिंदूंच्या संख्येचें प्रमाण इतर सर्व धर्मांच्या संख्येच्या मानाने फार मोठें आहे हें साहजिकच आहे. सरकारी गणतीप्रमाणें एकंदर लोकसंख्येपैकी शेंकडा ८३ लोक हिंदु आहेत. मुसलमानांची संख्या एकंदर लोकसंख्येच्या मानाने शेंकडा ९.५ इतकी असून पिशाच अथवा जडवस्तूचे पूजक (Animists) शेंकडा ३.७५ व जैन शेंकडा ३.५ इतके आहेत. सरकारी गणतीनुसार भिल्ल, गिराशी इत्यादि रानटी लोक पिशाचपूजक म्हणून निराळे गणले जात असले तरी हिंदु संस्कृति व हिंदु चालीरीती यांचा प्रभाव त्यांजवर विशेष असल्याकारणाने आणि त्यांचे धार्मिक विधि व रिवाज हिंदु संस्कृतींत समाविष्ट होण्याजोगे असल्याकारणाने त्यांची गणना हिंदूंतच करण्यास खरोखरी हरकत नाही. डोंगर, नद्या, वृक्ष किंवा देवी, महामारी इत्यादि रोग यांच्या ठायीं अदृश्य देवता वास करीत असून त्यांच्या कृपेवर मनुष्याचें जीवन अवलंबून असतें, असा या रानटी लोकांचा समज असतो. या समजानुसार नद्या, धोंडे, झाडें इत्यादि जडवस्तूंना बळी देऊन व जंतर मंतर करून हे त्यांची आराधना करितात. ह्या जडवस्तुपूजक भिल्ल व गिराशी लोकांची वस्ती दक्षिणेकडील बांसवाडा, डुंगरपूर, प्रतापगड इत्यादि संस्थानांतूनच विशेषतः असलेली आढळते.

मुसलमानांपैकी जे एतद्देशीयांमधूनच बाटलेले आहेत, त्यांच्यावर हिंदु संस्कृतीची व चालीरीतीची छाप अद्याप कायम आहे. स्थानिक देवता व अवतारी संत यांची पूजा मुसलमान लोक करितात व लग्नादि कौटुंबिक कार्यांत मुसलमान काजीबरोबर ब्राह्मण पुरोहित हाही उपाध्येपण करितो.

तात्पर्य धर्ममताच्या दृष्टीने हे मुसलमान असले तरी बाह्य आचाराच्या दृष्टीने हिंदूंनी यांचे बरेच साम्य दिसते.

जैनचे दिगम्बर, श्वेताम्बर व वूडिया असे तीन पंथ आहेत. दिगंबरांचे देव व साधु पूर्ण नग्न असतात व या पंथाप्रमाणे स्त्रियांना मोक्ष नाही. उलट श्वेतांबरांचे देव श्वेतवस्त्रधारी असतात व त्यांच्या मतानुसार स्त्रियांना मोक्षप्राप्ति होऊं शकते. यांच्यापासूनच निघालेला धूडिया पंथ आहे. त्याने अहिंसेचे तत्व पराकोटीस पोचविले असून ते देवांच्या मूर्ती-ऐवजी गुरूंची पूजा करितात. एकंदर जैन वस्तीपैकी शेकडा ३२ दिगम्बर पंथी, शेकडा ४५ श्वेताम्बर पंथी व बाकीचे धूडिया पंथी आहेत.

राजपुतान्यातील हिंदुसमाज हा इतर प्रदेशांमधील हिंदु समाजाप्रमाणे भिन्न भिन्न जातींमध्ये विभागलेला आहे हे सांगावयास नकोच संख्याबळानुसार त्यांच्यामधील प्रमुख जाती अगर समाज ब्राह्मण, जाट, महाजन चांभार, राजपूत, मिना, गुजर, भिल्ल याप्रमाणे सांगता येतील. याशिवाय आणखी कांही बारीक जाती आहेत, पण त्या सर्व येथे उल्लेखण्याइतक्या प्रमुख नाहीत. आपण असे पाहतो की प्रत्येक समाजाचे किंवा जातीचे कांही तरी वैशिष्ट्य असते व आता ह्याच दृष्टीने वर उल्लेखिलेल्या जातींचा आपण क्रमशः विचार करूं.

ब्राह्मण—ब्राह्मणांची लोकसंख्या शेंकडेवारीने पाहतां १०.४ म्हणजे दुसऱ्या कोणत्याही जातीपेक्षा मोठी आहे असे दिसून येते. हे सर्व राजस्थानभर व विशेषतः जयपूरमध्ये वस्ती करून राहिले आहेत. ह्यांचा धंदा धार्मिक कृत्ये संपादण्याचा पांढरपेशा धंदा किंवा शेती करण्याचा दिसतो. बहुतेक ब्राह्मणांना शेतसारा माफ आहे व त्यामुळे राष्ट्रावर काय आपत्ति आली आहे हे मागे सविस्तर आलेच आहे.

जाट—ह्यांनंतर दुसरी मोठी जात जाटांची दिसते. ह्यांच्या लोकसंख्येचे प्रमाण शेंकडा ८.७ आहे. विकानेर, किसनगड व जोधपूर ह्या ठिकाणी ह्यांची वस्ती फार आहे. हे शेतीभाती करतात एवढेच नाही, तर त्यांच्यासारखे उत्तम शेतकरी नाहीत असा त्यांचा लौकिक आहे. भरतपूर व धोलपूर या ठिकाणी राज्य करणाऱ्या राजांच्या जातीचेच हे लोक असल्यामुळे ह्यांना राजकीय दृष्ट्या एक प्रकारचे महत्त्व प्राप्त

झालें आहे. बिकानेरमध्ये तर तेथील राणा गादीवर वसू लागला म्हणजे त्याला तिलक लावण्याचा मान बिकानेरांतील एका जाट कुळाकडेच आहे. त्याशिवाय समारंभ यथासांग होत नाही अशी परंपरा चालत आली आहे.

महाजन-ह्यांना बनिया या नांवाने, अखिल हिंदुस्थानांत ओळखतात. शेंकडा ७.८ इतकें ह्यांच्या लोकसंख्येचें प्रमाण दिसूत येतें. ह्या यांच्या नांवाबरोबरच त्यांचा आर्थिक जगांतील मोठेपणा व तत्संबंधी उलाढाली नजरेसमोर आल्यावाचून रहात नाहीत. हे लोक सर्व हिंदुस्थानभर पसरले आहेत. ह्यांच्या संबंधी एक वाक्य येथे उद्धृत केलें म्हणजे पुरे. "There is hardly a town where the, thrifty denizen of the sands of western and northern Rajputana has not found his way to fortune, from a petty grocer's shop in a Deccan Village to the most extensive banking and broking connexion in the commercial capitals of both east and west India."

मराठी रूपांतर--पश्चिम व उत्तर राजपुतान्यांतील रेताड भागांतून पैसा मिळविण्याकरितां आलेला कंजूप मारवाडी ज्या गावांत आढळणार नाही असा गाव विरळाच. दक्षिणेंतील एखाद्या छोट्याशा खेड्यांत तागडी घेऊन घंदा करणाऱ्या लहानशा वाण्याच्या दुकानापासून तों पूर्व आणि पश्चिम हिंदुस्थानच्या, व्यापारी राजधान्यांमधून प्रचंड पेढ्यांचे व्यापक आर्थिक व्यवहार हे लोक उलगडतांना दिसून येतात.

चांभार--शेंकडा ७ वस्ती चांभाराची आहे. चांभारकाम, मोलमजुरी किंवा शेतीचीं कामें करणारे हे लोक दिसतात. हे आपल्यास ब्राह्मणाचे वंशज समजतात. त्यासंबंधी एक मनोरंजक आख्यायिका आहे. एकदा पांच ब्राह्मण भाऊ रस्त्याच्या बाजूला स्वयंपाक करीत होते. इतक्यांत तेथे जवळच एक गाय येऊन मरून पडली. तेव्हा तें मडें कोणी दूर न्यावें असा वाद उत्पन्न झाला. तेव्हा त्यांपैकी सर्वांत धाकटा भाऊ सदिच्छेने तें काम करावयास तयार झाला. त्याने तसें केलें. पण पुढे ते सर्व वडील भाऊ त्यास 'चर्मकार' म्हणून दूर ठेवू लागले, ही दंतकथा कोण्या दृष्टीने मननीय आहे हें सुज वाचक पाहतीलच.

राजपूत—शेकडेवारीने पाहतां ६४ म्हणजे लोकसंख्येच्या बाबतीत चौथा नंबर लागेल इतकी थोडी लोकसंख्या राजपुतांची दिसते. ह्यांचे समाज दोन; एक सूर्यवंशी व दुसरा चंद्रवंशी. उदेपूरचे सिसोदिया घराणे, जोधपूरचे राठोड घराणे व जयपूरचे कच्छवाह घराणे हीं सूर्यवंशी व करोलीचे जाडोन घराणे, जेसलमीरचे भाटी घराणे वगैरे लहान लहान घराणीं चंद्रवंशी आहेत. एकंदरीने पाहतां ह्या दोन्ही समाजांत सरदारी वृत्ति नसातसातून खिळलेली दिसते. आपले पूर्वज मोठे तरवारबहादुर होऊन गेले व त्यांनी रक्त सांडून कमाऊन ठेवलेलीं वतनें आपण उपभोगीत आहोंत ही जाणीवच अशा वृत्तीला कारणीभूत होत असावी. अशा वृत्तीमुळे एखादा गरीब राजपूत देखील मोठ्या जमीनदाराइतका मानमरातब मिळावा अशी अपेक्षा करतो. त्याला तरवार हातांत बाळगण्याशिवाय दुसरा कोणताही धंदा करणें कमीपणाचें वाटतें. तेव्हा हल्लीच्या काळीं हे तरवारबहादुर मार्गे पडून लेखणीबहादुर पुढे सरसावले ह्यांत नवल काय ?

राजपूत लोक हे राजस्थानावर राज्य करणाऱ्यांच्या वर्गापैकी असल्यामुळे तेथील लोकसमाजांत साहजिकच त्यांचा दर्जा विशेष उच्च समजला जातो. सत्ताधारी वर्ग तो असल्यामुळे राजस्थानांतील बरीचशी जमीन त्यांच्या मालकीची झाली आहे. त्यांच्यापैकी पुष्कळ लोक जमीनदार असून शेत कसणाऱ्या कुळांकडून ते खंड घेतात. पूर्वजांच्या मोठेपणाचा अभिमान व सरदारी वृत्ति यांच्या अंगांत भिनली असल्यामुळे हे लोक सध्याच्या काळीं आळशी बनलेले असून इतर कष्टाळू व उद्योगी जातींच्या मानाने मागे पडत चाललेले आहेत. यांच्या आळशी व मिजाशी वृत्तीमुळे स्वतः शेत कसणें यांच्या हातून नीट होत नाही.

ह्यांच्यांत असगोत्र (exogamy) विवाहपद्धति असावी असें दिसतें, त्याचप्रमाणे अनुलोम विवाहही प्रचलित आहेत. अशा विवाहांपासून होणारी संतति कोणत्याही दृष्टीने हीन समजली जात नसावी असें दिसतें. त्यामुळे त्यांच्यांत मुलींची संख्या जास्त वाढून हुंड्याची पद्धत बरीच बोकाळली होती, पण वाल्टरकृत सभेने ह्या पद्धतीला बरेंच सौम्य स्वरूप दिलें आहे.

मिना—मिना लोक राजस्थानचे आद्य रहिवाशी असून राज्यकर्ते होते असा समज आहे. त्यांचें अस्सल घराणें 'ओसर' आहे. ह्याशिवाय

कमी दर्जाचीं पुष्कळ कुळें आहेत. त्यांचे दोन समाज आहेत. एक जमीनदार आणि दुसरा चौकीदार. पैकी जमीनदार लोक धोर, सद्वर्तनी व कष्टाळू शेतकरी म्हणून प्रसिद्ध आहेत. ह्यांच्या उलट चौकीदार वर्ग लूटमारीकरितां प्रसिद्ध असल्याचें दिसतें.

गुजर व इतर कांही जाती-अगदीच किरकोळ नव्हे पण वैशिष्ट्यपूर्णही नव्हे असा एक गुजरांचा वर्ग आहे. हा शेतीभाती व गौळीपणाचा धंदा करतो. गुजरांचा व जाटांचा रोटीव्यवहार होण्याइतका सलोखा असला तरी ते जाटांपेक्षा सामाजिक दृष्टीने कमीच लेखिले जातात.

ह्यांशिवाय भिल्ल व कांही इतर रानटी जाती राजपुतान्यांत असल्याचें दिसून येतें. पण ह्यांचा शेतीवर किंवा इतरत्र काबाडकष्ट करण्याकरितांच उपयोग होत असल्यामुळे राजकीय तर नाहीच पण सामाजिक दृष्टीनेही ते हीन स्थितीतच आहेत, हें सर्वसाधारण नियमास धरून आहे. आज जरी अशी परिस्थिति असली तरी एक काळ असा होता की जेव्हा भिल्लांना राजकीय दृष्टीने मोठा मान असे. उदेपूर दरवारीं राजपूत व भिल्ल हे दोघे राज्यरक्षक समजले जात व त्याप्रमाणे त्यांचा मान-मरातब राखला जाई. महाराणा अमरसिंह (दुसरा) याच्या काळापर्यंत, अथवा इ. स. १७३४ अखेरपर्यंत, उदेपूरच्या राजाला राज्याभिषेक होते-वेळीं भिल्लाने आपली करांगली तीराने चिरून तिलक लावण्याची चाल चालू असल्याची इतिहास साक्ष देत आहे. भिल्ल लोकांचा लढाईत तसा प्रत्यक्ष उपयोग होत नसला तरी शत्रूची रसद व खजिना लुटणें व अचानक छापे घालून शत्रूस बेजार करणें इत्यादि लहान पण अत्यंत महत्वाची व उपयुक्त कामगिरी हे लोक करीत असत. काल बदलला ! तरवारीच जेथे गंज खात पडल्या तेथे भिल्लांच्या तिरकामठ्यास कोण विचारतो ? विचारे आज 'अगदीच रानटी' झाले आहेत.

४. शेतीभाती व उद्योगधंदे. राजस्थान हा कृषिप्रधान देश आहे असें म्हटल्यास तेथील वालुकामय प्रदेश व पावसाची अवकृपा ह्या दोन गोष्टी नजरेसमोर येऊन सकृद्दर्शनीं हें म्हणणें खोटें वाटेल. वस्तुस्थिति मात्र उलट आहे. तेथील शेंकडा ५६ लोक शेतीवरच आपली उपजीविका करतात. त्यांपैकी शेंकडा ५१ लोक जमिनीचे मालक आहेत व शेंकडा

५ निवळ शेतावर मजूरी करणारे आहेत. हे सर्व लोक अलीकडे दुसऱ्या विशेष धंद्याच्या अभावीं आपल्या शेतवाडीला लागून राहतात त्यामुळे राजस्थानमध्ये गावांतून राहणाऱ्या लोकसंख्येपेक्षा खेड्यांतून राहणाऱ्यांची संख्या किती तरी मोठी आहे. अगदी प्राचीन कालापासून ह्या देशांत शेतीलाच महत्त्व आहे व अलीकडे तर तरवार आराम करीत असल्यामुळे उदरनिर्वाहाला लहान मोठ्यांना शेतीशिवाय दुसरा चांगला मार्ग नाही हें उघड आहे.

शेतीच्या दृष्टीने अगदी उत्तम भाग म्हणजे पूर्वेचा अर्धा भाग. सिरोही संस्थान व लुनी नदीचे खोरे हीच काय ती उत्तम सुपीक जमीन सोडली तर पश्चिम व उत्तरेकडील भाग रेंताडच गणला जातो. पूर्वेच्या भागाला पाऊस चांगला होतो. त्यामुळे ह्या भागाला सर्व तऱ्हेची समृद्धि असते. गहू व जव हीं धान्ये विनाआयास व वर्षांतून दोनदा होतात. ह्याच्या उलट जेसलमीर, बिकानेर, जोधपूर वगैरे बाजूस पाऊस तर नाहीच पण विहिरीचे पाणी सुद्धा ७५ फूट खोल असते व त्यामुळे कालव्याने ओलीत करणे सुद्धा अतिशय त्रासाचे असते. जोधपूर व बिकानेरमध्ये कालव्याने पाणी देऊन गहू वगैरे होऊं शकतो, तसेंच लुनी नदीस पूर आला म्हणजे जो गाळ नदीच्या बाजूस साचतो त्यांतून पिकें काढण्यांत येतात. इकडेही वर्षांतून दोन पिकें काढतात पण कोठेही लोकांना पावसाळी पिकांवरच जास्त अवलंबून राहावे लागते. पावसाळी पिकांना त्यांच्या देशभाषेत सिहाळू व हिवाळ्यांतील पिकास उन्हाळू म्हणतात.

पहाडी मुलखांतून राहणाऱ्या भिल्ल लोकांच्या लागवडीचा प्रकार जरा वेगळा आहे. त्यास बाल्हर असें म्हणतात. पहाडी जागेंतून नांगर फिरविणें अशक्य असतें त्यामुळे तेथील झाडेंझुडपें तोडून पाडून पेटवून देतात. त्यामुळे जमीन अनायासें भाजली जाते व राख खात म्हणून उपयोगास येते.

प्राचीन कालापासून शेतकरी लोकांना अफूचें उत्पन्न चांगलें होत असावे असें दिसतें, पण अगदी अलीकडे ही लागवड कायद्याने नियमित केल्यामुळे शेतकऱ्यांची एक मोठी उत्पन्नाची बाब नाहीशी झाली आहे. शेतकऱ्यांची दुसरी उत्पन्नाची बाब म्हणजे बागायती फळें व भाज्या होत. ह्या बाबींत राजस्थान कोणत्याही दृष्टीने मागे नाही. आंबे, पेरू, दाळिंब,

लिंबू, केळीं, चिंच वगैरे सर्व प्रकारचीं फळें व कोबी, गाजर, बटाटे, टमाटे वगैरे सर्व प्रकारच्या भाज्या भक्कम होतात व त्यामुळे शेतकऱ्यांना चांगलें उत्पन्न होतें. ह्याशिवाय शेतकऱ्यांचें दूधदुभत्याचें उत्पन्न न सांगतां कोणाच्याही लक्षांत येईल. उत्पन्नाच्या बाबींसंबंधीं बोलल्यानंतर लगेच त्यांच्या सांपत्तिक स्थितीचा विचार पुढे येतो. ह्या बाबतींत सुद्धा तिकडील शेतकरी वर्ग आपल्या इकडील शेतकऱ्यांइतकाच गांजलेला आहे. संस्थानाकडून बीं, बैल, विहिरी वगैरे सुधारण्याकरितां बिनव्याजी कर्ज मिळत असतें. त्याचा फायदा लोक घेतात; शिवाय नापिकीच्या वर्षाला 'तकाई' म्हणून कर्ज मिळतें. ह्या कर्जापासून शेतकऱ्यांना धोका नसतो. परंतु हे शेतकरी बोहऱ्यापासून खाजगी कामाकरितां कर्ज काढतात व त्यासाठी शेंकडा १२ ते ३६ पर्यंत व्याज देतात. पुन्हा चक्रव्याड व्याजाने ती रकम फुगत जाऊन हळू हळू तो शेतकरी सावकाराच्या घशांत जातो. ही स्थिति देखील आपल्याला अपरिचित नाहीच.

शेतीनंतर दुसरे महत्त्वाचे उद्योगधंदे खनिज पदार्थासंबंधीं, लोकरी-संबंधीं, हस्तिदंत व रंगाईसंबंधीं आढळून येतात. राजपुतान्यांत अरवली वगैरे भागांत चांगलें दाट जंगल आहे खरें. पण त्यांतून इमारती लाकूड तर नाहीच पण दुसरें कोणतेंही उत्पन्न होण्यासारखे पदार्थ होत नाहीत. जळाऊ लाकडें आणणें हाच काय तो त्याचा उपयोग. ह्या बाबींत राजस्थान दुर्दैवी असला तरी कोठेही आढळून न येणारे मिठाचे तलाव तेथे आहेत. प्रसिद्ध सांबर सरोवर, दीदवान, पंचभद्र, पालोडी व लुनी नदीच्या जवळपासचा प्रदेश हीं मीठ काढण्याची प्रमुख ठिकाणें होत. सांबर सरोवर जयपूर व जोधपूर संस्थानांकडून व बाकीचीं ठिकाणें जोधपूर संस्थानांकडून ब्रिटिश सरकार मक्त्याने आपले स्वाधीन करून घेतें. कचोर रेवासा येथे एक मिठाचा तलाव असून जयपूर संस्थान तो मक्त्याने ब्रिटिश सरकारला देऊन टाकतें. 'दैव देतें पण कर्म नेतें' ह्याप्रमाणे १११ लाखांच्या वर उत्पन्नाचें मीठ हिंदुस्थान सरकार काढतें. अफूप्रमाणेच मिठावरही हिंदुस्थान सरकारचें नियंत्रण आहे. मात्र बिकानेर, जेसलमीर, जोधपूर व कोटा ह्या संस्थानांनी मीठ काढण्याचे हक्क आपल्या स्वाधीन ठेवलेले आहेत. बिकानेरमध्ये लुनकरणसारला व जेसलमीरामध्ये कानोड येथे मीठ तयार होतें.

हैं मीठ हलक्या प्रकारचें असतें. आणि शिवाय ह्या संस्थानांना कांही ठराविक टनांपेक्षा जास्त मीठ तयार करतां येत नाही असें कायद्याचें नियंत्रण आहे. जोधपूर व कोटा दरबारला खारी नांवाचें मीठ खाणींतून काढण्याची परवानगी आहे पण त्यावरही हिंदुस्थान सरकारचें नियंत्रण आहेच. हें खारी नांवाचें मीठ उद्योगधंद्याच्या कामास येतें.

खनिज पदार्थांत लोखंड, कोळसा, चादी, शिसें, तांबें, उत्तम बांध-कामास लागणारे निरनिराळ्या प्रकारचे दगड, मुलतानी माती आणि कांही रत्नें वगैरे पदार्थांची पैदास होते. देशांतील दळणवळणाचीं साधने वाढल्यापासून बराचसा कच्चा माल बाहेर जातो. पूर्वीच्या काळीं देशांतल्या देशांत त्याची चीजवस्त होत असल्यामुळे लोक त्या वस्तूवर संतुष्ट असून उद्योगधंदे भरभराटीत असतात. अलीकडे मात्र उत्तम व स्वस्त वस्तु बाहेरून येतात व त्यामुळे जुने उद्योगधंदे बसलेले आढळून येतात. तरी पण आज-तागायत कसा तरी जीव धरून असलेले उद्योगधंदे म्हणजे मस्लीनचें कापड तयार करणें, सुती कापड रंगविणें व खडी काढणें, गालिचे, शाली, ब्लॅकेट वगैरे लोकरीच्या वस्तु करणें, धातूवर रंगीत काम करणें (Enameling), मातीची भांडीं व चित्रें करणें, हस्तिदंत, लाख, पितळ, पोलाद, गडद व लांकूड ह्यावर खोदकाम व कलाकौशल्याचें काम करणें, हे होत.

ह्यांपैकी कांही उद्योगधंद्यांची माहिती मागे आलेलीच आहे. येथे आणखी थोड्या उद्योगधंद्यांची माहिती देणें अवश्य वाटत आहे. लाखेचीं किंवा मातीचीं खेळणीं व चित्रें फार सुंदर होतात. बिकानेर वगैरे कडे लाखेचें वारनीश करून कातड्यांच्या चंबूंना लावतात. हा कातड्याचा चंबू सुद्धा राजस्थानांतील विशेष वस्तु आहे. हे तेलें वगैरे ठेवण्याच्या कामीं येतात. पितळी व तांब्याचीं भांडीं तर सर्व देशभर करतात. पण विशेषतः जयपूरचीं भांडीं नक्षीदार म्हणून प्रसिद्ध आहेत. निरनिराळ्या प्राण्यांच्या आकृति, देवांच्या मूर्ति, गंगेचे चंबू वगैरे कामें जीं पाहण्यांत येतात तीं सर्व येथूनच येतात. उत्तम नक्षीकाम करून त्यांत निरनिराळे रंग भरलेले राजस्थानी लोटे मधून मधून कुणाच्या घरीं आढळून येतात. पोलादी सामानही बरेंच तयार करतात. तरवारीचें पातें, सुऱ्या, चाकू, तलवार, सिरोही आणि उदेपूरमध्ये होतात. सिरोहीमध्ये जें सामान तयार होतें

त्यावर चांदीसोन्याच्या तारांचें काम फारच सुंदर केलेलें आढळतें. शिल्प-कलाही अशाच परिणत अवस्थेस पोचलेली विद्या आहे. अगदी अलीकडे पूर्वीइतकें सुंदर खोदकाम होत नाही हें खरें; तरी अलवार, भरतपूर, जयपूर, जेसलमीर आणि जोधपूर वगैरे ठिकाणीं दगडी खोदकाम अजूनही फार सुंदर झालेलें पहावयास मिळतें. तसेंच इटावा किंवा भरतपूर येथील हस्तिदंताचें, चंदनी लाकडाचें खोदीव काम व त्यावर चांदीसोन्याच्या तारांनी केलेलें नक्षीकाम ह्यांमुळे त्या वस्तु किती तरी मोहक वाटतात. विलासी व कलाप्रिय लोकांच्या दिवाणखान्यांतून अशा तऱ्हेचें काम पाहावयास मिळतें. तसेंच चांदी सोन्याचीं भाडीं व दागिने ह्याही प्रदर्शनीय वस्तु म्हणून ठेवण्याच्या योग्यतेच्या कौशल्यपूर्ण होतात.

५. चालीरीति पेहराव, खाणेंपिणें, व्यसनं वगैरे. हिंदु-स्थानांत धार्मिक व सामाजिक जीवनाचा निकटचा संबंध फार जुन्या काळापासून चालत असल्यामुळे इतका एकजीव होऊन बसला आहे की भामची आज सामाजिक परिस्थिति जरी साफ बदलून गेली असली तरी त्या आमच्या धार्मिक पद्धति मात्र तशाच अथवा त्याच थाटांत चालू आहेत. 'काप गेले आणि भोकें राहिलीं' असाच कांहीसा हा प्रकार आहे. आज राजस्थानमध्ये अशी परिस्थिति आहे. शौर्य, पराक्रम, तेज, राज्यलक्ष्मी वगैरे सर्व ज्यांनी प्रत्यक्ष पाहिलें असे लोक आज राजस्थानमध्ये जिवंत असणें शक्य आहे. तेव्हा त्या वीरतेच्या कालांत उत्साहाने आपण ज्या गोष्टी ज्या थाटाने केल्या त्या गोष्टी आज त्या म्हातान्याला अगदी नाममात्र कराव्या लागतात हें पाहून त्यास काय वाटत असावें याची सहज कल्पना करतां येणे शक्य नाही. असो ! निरनिराळे संस्थानिक आजच्या परिस्थितींतही आपआपल्या इतमामाप्रमाणे राहतात ह्यांत आश्चर्य वाटण्यासारखें कांही नाही. जी गोष्ट संस्थानिकांची तीच सरदारा-पासून तों थेट लहान कारकुनापर्यंत. वीरश्रीचें, वैभवाचें व बाणेदारपणाचें स्वरूपच लहानापासून तों मोठ्यापर्यंत सर्वांच्या रहाणीत व चालीरीतीत प्रतिबिंबित झालेलें आढळून आल्याशिवाय राहत नाही.

अन्न-बहुतेक सर्व लोकांत तीनदा जेवण्याची पद्धत आढळून येते सकाळची न्याहरी ही बहुतेक शिळी भाकरी किंवा ताकांत शिजविलेल्या

कण्या यावर होत असते. त्यानंतर दुपारीं बाराला मुख्य जेवण व सायंकाळीं सूर्यास्तानंतर केव्हाही दुसरें जेवण होत असतें. ज्वारी, बाजरी, जव, दाळ, ताक, भाज्या ह्याच पदार्थांचा उपयोग लोक फार करतात. मांसाहार फारसा प्रचारांत नाही असें दिसतें. तरी राजपूत वर्गरे लोक बकरा व रानडुकराचें मांस खातात. बकरीचें किंवा पक्ष्याचें मांस रूचीत व पौष्टिकपणांत हीन समजलें जातें. कांही हिंदु आपल्या ऐपतीप्रमाणे मांसाहारच घेतात. तांदूळ ही एक तिकडे नव्हाळी आहे. त्यामुळे उपयोग केलाच तर श्रीमंत किंवा मध्यम वर्गातील लोक कधी कधी त्याचा उपयोग करतात. तसेंच साखर, गोडघड किंवा मेवामिठाई ह्याचा उपयोग सणावारींच होतो असें दिसतें. भिल्ल वर्गरे रानटी जातींना तर धान्य वर्गरे मिळालें तर ठीकच नाही तर त्यांना कोणत्याही प्राण्याचें किंवा पक्ष्याचें मांस चालतें, त्यामुळे त्यांना उपासामारीची केव्हांही भीति नसते. दुष्काळाच्या दिवसांत सर्वच जातींची अशी स्थिति झालेली ऐतिहासिक माहितीवरून कळते, एवढेंच नव्हे तर वाटेल त्या झाडाचा पाला सुद्धा खाऊन लोक राहतात असेंही नमूद आहे. सर्त जातींची ही दुष्काळाच्या दिवसांतील स्थिति असली तरी ह्या रानटी जातींची ती दररोजची सवयच होऊन बसली आहे.

पोषाख—अगदी सरदारी थाटाचा पोषाख म्हणजे अचकान नांवाचा एक लांब कोटाचा प्रकार, आंत अंगरखा, डोक्याला व गळ्याभोवतीं रुमाल आणि खाली चोळणा किंवा धोतर अशा पद्धतीचा असतो. पोषाखाच्या बाबतींत हिंदुमुसलमानांत फार फरक नाही. मुसलमान बहुतेक चोळणाच वापरतात व हिंदूंच्या नेहमी कांही तरी विरुद्धच पद्धत जणू आचरावयाची की काय म्हणून ते हिंदूंच्या उलट बाजूला म्हणजे डाव्या बाजूला आपल्या कोटाच्या गुंड्या लावतात. सर्वसाधारण लोक धोतर किंवा लुंगी, सदरा, वर एक जाकीट, खांद्यावर रुमाल किंवा उपरणें व डोक्यास फेटा अशा पद्धतीचा पोषाख करतात. भिल्लांच्या पोषाखाची कल्पना आपल्याकडील तशाच लोकांच्या पोषाखावरून सहज करतां येईल. यांत चूक होण्याची मुळीच भीति नाही येवढी येथे हमी दिली म्हणजे पुरे !

हिंदु स्त्रियांच्या पोषाखाची कल्पना द्यावयाची झाल्यास आपल्या कडील मारवाडणीच्या पोषाखाचेंच वर्णन होईल. घोळदार लहंगा, पोल-

क्यासारखी कोपरापर्यंतची चोळी व वरून ओढणी असा तो पोषाख असतो. लाख भरून तयार केलेले पुष्कळसे अलंकार ऐपतीप्रमाणे जितके अंगावर घालतां येणें शक्य आहे तेवढे त्या घालतात, हेंही आपण येथे पाहतोंच. मुसलमानी स्त्रिया पायजामे वापरतात. अंगांत सदऱ्यासारखा लांब बाह्यांचा व गुडघ्यापर्यंत लांब असा कुडता घालतात व वरून ओढणी घेतात. कुठे कुठे तिलक नांवाचा, लहंगा व कुडता एकच अशा तऱ्हेचा पोषाख वापरण्यांत येतो. गरीब भिल्लांच्या बायका मामुली पद्धतीप्रमाणे लुगडेंच नेसतात. त्यांचें विशेष असें की त्यांना पायांत व हातांत पुष्कळ पितळी माठ्या (पाटल्यांसारखा दागिना) घालण्याचा हव्यास आहे. हा कांहीसा अनुकरणाचाच प्रकार आहे. श्रीमंत लोक कोपरापर्यंत सोन्याचे अलंकार घालतांना आपण पाहतोंच. हेंच पाहून त्या गरीब बाया पितळी माठ्या घालीत असाव्यात असें वाटतें.

पडद्याची चाल—महाराणा राजसिंह दुसरा, म्हणजे १७६१ पर्यंत पडद्याची चाल नव्हती म्हटलें तरी चालेल. निसर्गतः स्त्रीच्या विनयाला व कुळाच्या इभ्रतीला शोभेशा स्त्रीपुरुषांत मर्यादा पाळल्या जात होत्या व हें आमच्या संस्कृतीचें आम्ही अभिमानाचें वैशिष्ट्यच समजतो. आचार्य, पुरोहित वगैरे वडीलघाऱ्या माणसांना स्त्रियांत जातां येतां येत असे. एवढेंच नव्हे तर महाराणीने प्रसंगोपात्त राजदरबारांत येणें, स्त्रियांनी शिकारीला जाणें व कधी कधी तर लढाईवर जाणें वगैरे धाडसाचीं कामें सुद्धा राजपूत स्त्रिया पुरुषांबरोबर करीत असत. पण १७६१ नंतर म्हणजे सर्व देशांत अंदाधुंदीची व झोटिंगपाच्छाईची स्थिति माजल्यानंतर स्त्रियांच्या शीलसंरक्षणाकरितां त्यांना पडद्यांत ठेवण्याची प्रथा पडत गेली. एकदा हा लांडग्याच्या भीतीने शेळ्या कोंडण्याचा प्रकार जो सुरू झाला तो आज रूढ होऊन बसला. अजूनही जेथे मुसलमानांचें राज्य किंवा विशेषसें वर्चस्व नाही अशा ठिकाणीं हिंदु स्त्रिया मोकळेपणीं देवदर्शनास जातात, उत्सवांत व मिरवणुकींत भाग घेतात आणि अगदी साधारण लोकसमाजांत तर अलीकडे ही पडद्याची प्रथा जवळ जवळ नामशेषच झालेली आहे.

लग्नसंस्था—बालविवाह जरी पूर्वी फार प्रचलित असला तरी ती प्रथा अलीकडे मोडली गेली आहे असें म्हणावयास हरकत नाही. 'वाल्दरकृत न.भा.११. .२४

राजपुत्र हितकारिणी सभेने ह्या बाबतीत बरेंच श्रेय संपादन केलें आहे, हें मागे येऊन गेलेंच आहे. कर्नल वाल्टर हे १८८८मध्ये राजस्थानची राज्यसूत्रें हलविणारे गव्हर्नर जनरलचे हस्तक होते. ह्यांनीच ही सभा स्थापन केली. राजपूत व चारण ह्या लोकांत लग्नप्रसंगी होणारा फार खर्च थांबविण्याकरिता व बालविवाह बंद करण्याकरिता ही सभा स्थापन झाली. सुरवातीस तिच्या कार्याचा प्रचार लोकांतून चांगला झाला नाही. परंतु पुढे प्रत्येक संस्थानांतून एकएक सभासद घेऊन जोराने प्रचार सुरू झाला. त्यानंतर १७ वर्षांनी झालेल्या खानेसुमारीवरून असें दिसतें की शेंकडा १३ लग्नांत वयाची अट पाळली गेली व शेंकडा ५६ लग्नांत खर्चाची योग्य काटकसर करण्यांत आली. ह्या सभेमुळे लग्नांत व मरणोत्तर कार्यांत जो अनाठाई खर्च करून लोक कफल्लक होण्याच्या मार्गास लागत तें थांबलें आहे. ह्या सभेने लग्नाचे वेळीं मुलाचें वय कमीत कमी १८ व मुलीचें वय कमीत कमी १४ असावें असें ठरविलें आहे. ह्या नियमांचा इष्ट तो परिणाम लोकांवर झालेला आज दृष्टोत्पत्तीस येत आहे.

श्रीमंत लोक किंवा भिल्ल जर सोडले तर बहुतेक एकपत्नीत्वाची चाल आढळून येते. एक बायको जिवंत असतां सहसा कोणी दुसरी बायको करीत नाही. श्रीमंत लोक मात्र अनेक पत्न्या व उपपत्न्या करतात व हें त्यांच्या मोठेपणाचें एक लक्षण समजलें जातें. राजपूत लोकांत कुलशीलाचा फार विचार करतात असें दिसतें. आपल्या योग्यतेची किंवा आपल्यापेक्षा जास्त योग्यतेची वधू वरपक्ष नेहमीं शोधित असतो (Isogamy and hypergamy). मुलीचें लग्न प्रत्यक्ष वर-मुलाशीं न लावतां कटचारीशीं लावण्याची एक विशेष पद्धत ह्यांच्यांत आहे. ही कटचार लग्नप्रसंगांत सदैव वराच्या हातीं किंवा कमरेस असावी लागते. लग्नप्रसंगांतून गाणीं म्हणण्याच्या वगैरे ज्या आणखी चालीरीती आहेत त्या सर्वांचा उल्लेख येथे करणें शक्य नाही. राजपुतांत आणखी ज्या विवाहपद्धति आहेत त्यांचें दिग्दर्शन मागे त्या जातीसंबंधाने लिहितांना आलेंच आहे.

खालच्या जातींतून पाटाची चाल आढळून येते पण ज्यास आपण आज पुनर्विवाह म्हणतां तो प्रकार मात्र कोठे आढळून येत नाही. ब्राह्मण राजपूत, खत्री, चारण, कायस्थ व कांही महाजन ह्यांत विधवाविवाह

निषिद्ध मानला जातो. ज्या जातींमधून अशीं लग्नें होतात त्यांस घात्मिक स्वरूप मुळीच नसतें. त्याला उपाध्याची गरज नसते. वराने वधूला वस्त्र-प्रावरणें देऊन आपल्या घरीं न्यावें की झाला विवाह. अशा विवाहानंतर मयत पतीच्या मालमत्तेवरचा तिचा हक्क उडून जातो. मयत पतीपासून झालेली संतति असल्यास तिच्या संरक्षणाचा बोजा मयताच्या कुटुंबांतील माणसांवर पडतो. भिल्लांत तर अशी एक चाल आहे की वडील भावाच्या विधवेने त्याच्या धाकट्या भावावर लग्न केलेंच पाहिजे. जर तिने अन्य पुरुषाशीं विवाह केला तर तो त्या गृहस्थाचा मोठा अपमान होतो व त्याचा मोवदला त्याला त्या नव्या नवऱ्याकडून यथेच्छ मिळाल्याशिवाय हा गन्नू चूप बसत नाही. सती, पूजाअर्चा, उपासना वगैरे चालीरीतीसंबंधी माहिती मुख्य पुस्तकांत आलेलीच आहे. तेव्हा आता आणखी एकदोन किरकोळ गोष्टींचा येथे उल्लेख करून पुढे जाऊं.

अंत्याविधि—हिंदु प्रेतास अग्नि देतात. अगदी लहान म्हणजे दात न आलेल्या मुलांना मात्र पुरतात. संन्याशी, गोसावी किंवा नाथसंप्रदायी कानफाटे ह्यांना मातीच देण्याची पद्धत आहे. चांभार, कोळी व रीगार लोकांत सुद्धा माती देण्याची पद्धत आहे, कारण त्यांची अग्नि देण्याइतकी ऐपत नसते. भिल्लांत मात्र अगदी अपवाद खरोज करून अग्नि देण्याचीच प्रथा आहे. त्यांच्यांत एक मजेदार पद्धत अशी आहे की मातेच्या साथीने जो माणूस पहिल्याने मरेल त्यास ते गाडून टाकतात व कांही ठराविक दिवसांत जर दुसरा कोणीही इसम दगावला नाही तर मात्र त्या प्रेतास उकरून काढून अग्नि देतात. तेवढ्या ठराविक दिवसांत जर का कोणी त्या मयताच्या दुर्दैवाने मेला तर मात्र बिचाऱ्यास मातीत सडत कुजतच स्वर्गास जावें लागतें.

जादूटोणा—कांही ठिकाणीं अजूनही जादूटोण्याचें प्रस्थ फार असल्याचें आढळून येतें. अशा तऱ्हेच्या खोडसाळ विद्या अवगत असलेल्या व्यक्ति आज हिंदुस्थानांत आहेत ह्यांत शंका नाही. अगदी परवाच वऱ्हाड मध्यप्रांताच्या सरहद्दीवरील एका लहान गावांत अशा तऱ्हेच्या मांत्रिकाचा खून झाल्याचा खटला उमरावतीला कोर्टांत चालू आहे. त्या मांत्रिकाच्या त्रासाला कंटाळून कोणी त्याचा खून केला, अशी वदंता

आहे. असो. भूतप्रेतवाधा व त्यावर विश्वास बहुतेक स्त्रियांतून फार आढळून येतो. घरांतील कोणी आजारी झाल्यास अगोदर अशा तऱ्हेचे इलाज केले जातात. अर्थात अलीकडे त्यावरचा विश्वास हळूहळू कमी होऊं लागला आहे हा भाग वेगळा.

व्यसनं--राजपुतान्यांत अफूचें व्यसन असणें साहजिकच आहे, कारण तेथे अफू फार होते. दुसरें व्यसन दारूचें आढळून येतें. दुःखांत सुख येवढेंच की विलायती दारू मुळीच प्रचारांत नाही म्हटलें तरी चालेल. देशांतच मोह, काकवी किंवा अशाच अऱ्हेच्या पदार्थांपासून दारू तयार करतात व ती फार खपते. ह्यानंतर गांजा, भांग, चरस, तंबाखू, कुमुंबा ह्यांचाही शौक आढळून येतो. पण ह्या सर्व व्यसनांत अफू व तंबाखू, ह्या दोन व्यसनांनी पछाडलेली बरीच मंडळी दिसून येईल. तंबाखू आणि गुडाखू ओढण्याचाही प्रघात फार आहे. आपल्याकडे आलेल्या इष्टमित्रास जसें आपण शिष्टाचार म्हणून चहाचा पेला पुढे करतो तसेंच राजस्थान मध्यें जर आपण गेलों तर चहाच्या पेल्याऐवजी तंबाखूची चिलीम अथवा गुडगुडीच पुढे येण्याचा संभव फार.

यात्रा--शेवटीं त्यांच्या भाविकपणाचें निदर्शक म्हणून त्यांच्या पवित्र क्षेत्रांचा उल्लेख करावासा वाटतो. आश्विन कार्तिकाच्या अंदाजांत पुष्करला मोठी यात्रा जमते. तेथे एक तलाव आहे. ह्या तलावांत स्नान केल्यास जन्मजन्मांतरींचीं पापें धुवून जाऊन स्वर्गसुखें प्राप्त होतात अशी धार्मिक समजूत आहे. तेथेच एक ब्रह्मदेवाचें व ह्याशिवाय सावित्री, ब्रीनारायण, वराह व शिव अशीं चार देवळें आहेत. ह्या गांवच्या शिवेंत कोणत्याही प्राण्याचा प्राण घेतां येत नाही. यात्रेच्या वेळीं गुरांचा फार मोठा बाजार भरतो. राजपुतांची प्रसिद्ध उपास्य देवता 'श्री एकलिंगजी' याचें मंदिर उदेंपूरपासून उत्तरेस १२ मैलांवर आहे. हें मंदिर ८ व्या शतकांत बाप्पा रावळाने बांधलें असावें. येथे चार तोंडांची काळ्या संगमरवरी दगडाची केलेली शिवाची मूर्ति आहे. जवळच नागदा नांवाचें इतिहासप्रसिद्ध स्थळ आहे. येथे विष्णूची मूर्ति आहे. खोदकाम व एकंदर देवळाची आरास प्रेक्षणीय आहे. तेथेच जैनांची 'अद्भुतबुधजी' ची मूर्ति भव्यपणामुळें प्रसिद्ध आहे. अलवार संस्थानांत राजगडला नीलकंठ महादेवाचें एक प्रसिद्ध मंदिर

असून तेथे मोठी यात्रा जमते. जयपूरमध्ये अंबरला एक शीलादेवीचें पुरातन मंदिर आहे. तेथे पूर्वी दररोज नरबलि दिला जात असे असे म्हणतात पण अलीकडे बकराच बळी देतात. तसेंच रामगड तलावावर जुमदा देवीचें मंदिर आहे. तेथे जाऊन कांही धार्मिक विधि केल्याशिवाय राजाला राज्याभिषेक होऊं शकत नाही अशी जयपूर दरवारी चाल आहे. उदेपुरांत राजसमुद्रावर एक द्वारकाधीशाचें मंदिर आहे. औरंगजेबाच्या छळाला भिऊन वल्लभाचार्यांचे वंशज आपली श्रीकृष्णाची मूर्ति घेऊन मथुरेहून पळाले ते १६६९ मध्ये राजपुतान्यांत आले. तेव्हा त्यांनी आपल्याबरोबर आणलेली मूर्ति व ह्या देवळांतील मूर्ति एकच असा समज आहे.

तिलवार, पर्वतसार वगैरे ठिकाणीही मोठमोठ्या यात्रा जमतात. बरेच लोक व्यापारानिमित्त किंवा दर्शनानिमित्त एके ठिकाणी येतात. अशाप्रसंगी विशेषतः गुरांचा बाजार फार मोठा भरतो व चांगली खरेदी विक्री होते. राजस्थानमध्ये ह्याशिवाय शिल्पकलेचे उत्कृष्ट नमुने शोभतील अशीं किती तरी देवालये व तलाव, यात्रेच्या व सौंदर्याच्या दृष्टीने उल्लेखनीय आहेत. पण प्रस्तुत त्या शिल्पकलेच्या सौंदर्याकडे दुर्लक्ष करून धार्मिक दृष्टीने महत्त्वाचीं अशीं कांही ठिकाणे, जेवढीं शक्य होतें तेवढ्यांचा उल्लेख केला आहे.

६. शिक्षण-लोकभाषा-लोककथा व लोकगीतें. आमच्याकडे शिक्षण नव्हतें असे जे आंग्लभाषाभिमानी म्हणत असतील ते म्हणोत. आणि त्यांचें म्हणणेंही एका अर्थाने खरेंच आहे. ते आज ज्यास शिक्षण म्हणतात त्या तऱ्हेचें पुस्तकी शिक्षण आमच्याकडे खास नव्हतें. आमच्याकडे मुलामुलींना जें शिक्षण दिलें जात असे तें हें शिक्षण नसून सुशिक्षण होतें. मुलगा किंवा मुलगी आईबापाच्या हातांखाली निरनिराळ्या विषयांचें प्रत्यक्ष व सप्रयोग ज्ञान संपादन करीत असत व म्हणूनच १५-२० वर्षांइतक्या अल्पवयांत देखील अनेक बालवीरांनी ह्या भरतखंडाच्या रणभूमीवर अतुल पराक्रम गाजवून दाखविला, मुत्सद्देगिरी करून दाखविली व अनेकदा राज्यसूत्रें हातीं घेऊन संबंध हिंदुस्थान कळसूत्री बाहुलीप्रमाणे नाचवून दाखविलें. पण त्या जुन्या आठवणी येथे कशाला ?

राजस्थानांत प्रचलित शिक्षणपद्धति सुरू होऊन आज पाउणशे वर्षे तरी होऊन गेलीं. येवढ्या अवधींत संस्थानिकांकडून व इंग्रज सरकार

कडून साक्षरता वाढविण्याचे यशस्वी प्रयत्न अनेक करण्यांत आले व त्याचें मूर्त फलही आपल्या डोळ्यासमोर आहे. प्राथमिक व दुय्यम शिक्षण म्हणजे अ, आपासून तों मॅट्रिकपर्यंत शिक्षण देणाऱ्या पुष्कळ संस्था आहेत व लोक त्यांचा उपयोग करून घेतात. जयपूर व जोधपूर येथे दोन महा-विद्यालयेही आहेत. येथून विद्यार्थी आग्रा विद्यापीठाच्या एम्. ए.पर्यंतच्या परीक्षेचें शिक्षण घेतात. पंजाब विद्यापीठाचें, जयपूरमध्ये, प्राच्य-विद्यांचें महाविद्यालय केलें गेलें आहे. ह्यांतून संस्कृत, तसेंच फारसी किंवा आरबी ह्या भाषांचे पंडित होण्याची व्यवस्था केली आहे. ह्याशि-वाय एक कलाभुवन जयपूरला १८६८ सालीं उघडण्यांत आलें. ह्या कलाभुवनांत बरेच विद्यार्थी शिक्षण घेतात असें खानेमुमारीच्या अहवाला-वरून दिसतें. तसेंच तेथे एक नार्मल स्कूलही आहे. चित्रकला, गालिचे, जमिनीची पाहणीमोजणी, तारमास्तराचें काम इत्यादि कामें शिकविण्या-करितांही स्वतंत्र संस्था आहेत. तेव्हा आजच्या काळांत अवश्य असणा री बहुतेक सर्व प्रकारची शिक्षणसामग्री व संस्था राजस्थानमध्ये उपलब्ध आहेत असें ह्यावरून दिसून येईल.

जुन्या काळीं राजेलोक आपल्या मुलामुलींना शिकविण्याकरितां घरींच पंडित ठेवीत व सर्वसाधारण लोकांकरितां पाठशाळा असत. राज-पूत लोकांना आपल्या तरवारीचें वेड फार असल्यामुळे शिक्षणावर त्यांचा विश्वास बसावयास फार वेळ लागला. त्यामुळे शाळांतून शिकून विश्व-विद्यालयाच्या उच्च पदवीपर्यंत ज्यांची मजल गेली आहे असे पदवीधर आजही राजस्थानांत क्वचितच सापडतात. थोडीबहुत का होईना, पड-द्याची चाल असल्यामुळे स्त्रीशिक्षणाची मजलही फार दूरवर जाणें शक्य नाही हें उघडच आहे. पूर्वी घरींच मुलींना धार्मिक ग्रंथ वगैरे वाचावयास शिकवीत. अलीकडे ज्या शाळा निघाल्या आहेत त्यांत लिहिणें, वाचणें गणित व विणकाम इत्यादि विषय शिकवितात असें आढळून येतें.

लोकभाषा—शेकडा ७२ लोकांची भाषा राजस्थानी आहे. ह्या भाषेच्या १६ बोली आहेत. त्यांचे साधारणपणें चार प्रांतीय विभाग पड-तात. ते असे. मारवाडी, जयपुरी, मेवाडी व मालवी. ह्यांत मारवाडीच महत्त्वाची भाषा आहे. सुमारे ४५ लक्ष लोकांकडून ती बोलली जाते. ती

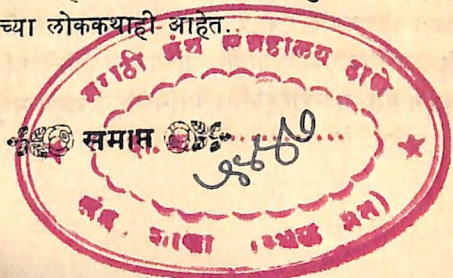

सर्वे पश्चिम राजस्थानची लोकभाषा असून लक्षावधि लोकांच्या तोंडीं आहे. ही भाषा बोलणारे लोक हिंदुस्थानभर इतस्ततः विखुरलेले आढळतात. ह्या भाषेच्या निरनिराळ्या चार बोली असून त्यांपैकी 'थाली' नांवाची रेताड प्रदेशांत प्रचलित आहे. 'मेवाडी' ही उदेपूर संस्थानांत, बिकानेरच्या कांही भागांत 'बागरी' आणि जयपूर संस्थानच्या वायव्येकडील भागांत 'शेखावती' भाषा बोलतात. जयपुरी भाषा राजस्थानचा पूर्वभाग व पूर्वदक्षिणेच्या सांध्यावरच्या भागास बोलली जाते. ही सुमारे २२ लक्ष लोकांच्या तोंडीं आहे. जयपुरी भाषेची 'हारावती' नांवाची एक प्रमुख उपभाषा आहे. 'मेवाती' भाषा राजस्थानीचा प्रकार खरा पण तो पश्चिम हिंदी या भाषेशीं अगदी जवळचा वाटतो. ही अगदी उत्तरेकडील अलवार व भरतपूर या संस्थानांत प्रचलित असून तिकडील ब्रजभाषेशीं ती हळू हळू एकरूप होऊन जाते. ही भाषा बहुतेक अलवार व भरतपूरमध्ये राहणाऱ्या मिळू लोकांच्या तोंडीं आढळून येते. 'मालवी' भाषा झालवाड, कोटा, प्रतापगड या अगदी पूर्वेकडच्या माळवा प्रांतास लागून असलेल्या भागांत अगदी शुद्ध स्वरूपांत प्रचलित आहे. इचें मारवाडीशीं संमिश्रण होऊन एक भाषा होते तिला 'रांगडी' असें म्हणतात ती राजपुतांच्या तोंडीं असल्याचें दिसतें. ह्याशिवाय पश्चिम-हिंदी, ब्रजभाषा व उर्दू उर्फ हिंदुस्थानी अशा तीन भाषा सर्व राजस्थानभर सामान्यत्वेकरून प्रचलित असल्याचें दिसतें. ह्याव्यतिरिक्त गुजराथीवरून निघालेल्या पण राजस्थानी भाषेचा तोंडवळा घेऊन बसलेल्या किती तरी बोली भिल्लांच्या तोंडीं आहेत. त्या सर्वांचा उल्लेख व पहाणी करणें अत्यंत दीर्घकालाचें काम आहे.

लोककथा व लोकगीतें-राजपूत लोक अतिशय उत्कट भावनांचे असल्यामुळे आणि आपल्या संस्कृतीस पोषक अशा उदात्त भावनांचें शिक्षण आणि संवर्धन मोठ्या कसोशीने करण्यावर त्यांचा मोठा कटाक्ष असल्याने त्यांच्या वाङ्मयांत एक प्रकारची ओजस्विता आणि माधुरी उत्पन्न झाली आहे. त्यांच्या लोकगीतांतून त्यांच्या संस्कृतीचें प्रतिबिंब मोठ्या सुंदरतेने आढळून येतें. महाराष्ट्रांतील मासिकांतून मधून मधून त्यांचे मासले प्रसिद्ध झाले आहेत, ते वाचण्याजोगे आहेत. घरीं बसणाऱ्या नवऱ्यास दूरदेशीं

जाऊन पराक्रम करण्यास प्रोत्साहन देणारी आणि त्याच्या चिंतनांत गढून तयार केलेल्या सुताचा पोषाख त्याच्या अंगावर चढवून त्याला डोळे भरून पहाण्याची हौस धरणारी वीररमणी कोणाच्या अंतःकरणास चटक लावणार नाही? छोट्या भावजयीने काढलेलें गोपालकृष्णाचें चित्र पाहून वेडावलेल्या दिरानें पतीचा खून केला असतां त्याच्यावर न रागावतां त्याची कीव करून शांतपणें त्याला पतीच्या प्रेताचा पत्ता विचारणारी आणि त्यानें तो न सांगितला असतां आपल्या पावित्र्याच्या जोरावर हातावर पदर चोळून उत्पन्न केलेल्या अग्नीने स्वतःस पाहतां पाहतां जाळून भस्म करून घेणारी सती पाहून कोणाचें अंतःकरण सर्व प्रकारचे अभिमान सोडून तिच्या चरणीं लीन होणार नाही. राजपुतांच्या लोकगीतांचे विषय हे असे आहेत. मनुष्याचें अंतःकरणच मेलें असेल तर गोष्ट वेगळी, परंतु ज्या कोणाच्या म्हणून अंतःकरणांत थोडा तरी जीव आहे त्याच्यांत पराक्रमाची, शूरत्वाची आणि उदात्तपणाची स्फूर्ति हीं लोकगीतें ऐकून भरल्याशिवाय राहणार नाही. असल्या लोकगीतांनी राजपुतांची पराक्रम-ज्योत शतकांनुशतकें देदीप्यमानपणें तेवत ठेवली ह्यांत नवल काय ?

त्यांतून राजपुतांच्या संस्कृतीचा मुख्य गुण जो “ रघुकुलरित चली आई । प्राण जाई पर वचन न जाई ॥ ” अशी वचननिष्ठा, तिचें बाळकडू लहान मुलास सहजासहजीं मिळत असे. भारतीय क्षत्रियांची धारणाच अशी असे की सर्व प्रकारच्या धर्म्य सुखोपभोगांत बेहोषपणें निमग्न होऊन जावयाचें परंतु अधर्माचा वास त्यास येतो असा नुसता संशय त्यास आला तरी सापावर पाय पडल्याप्रमाणे दचकून मागे सरावयाचें आणि विषयोपभोगाच्या ऐन रंगांतही दुंदुभिरव कानीं पडला म्हणजे विनायक कवीनीं आपल्या ‘ जोहार ’ ह्या स्फूर्तिदायक कवितेंत म्हटल्याप्रमाणें चटकन तटका तोडून मरणास तयार व्हावयाचें. हाच विशेष क्षत्रियांच्या राजपूत वंशजांत पूर्णपणें उतरला होता. आणि त्यांची पुढें अंतःकरणावर दृढ चढतील अशाच त्यांच्या लोककथाही आहेत.

सूची

अकबर ३८, १०१, ११३, १६२,

१६३, १६८

अचलदुर्ग ४४

अचलेश्वर ४४

अज २५

अजमीर १२

अजितसिंह ३५, ९९

अंजनी १०२

अत्रि ६३

अंत्यविधि, राजपुतांचा १९५

अनहिलवाडापट्टण २०, ६५

अन्न, राजपुतांचें १९१, १९२

अपराजित ४२

अपूर्वदेवी ४१, ८५

अफगाणिस्थान १२

अबू ४४

अभिनव भरतमुनि ४२

अमरचंद बर्बा ३३

'अमरविनोद' ६६, ६७

अमीरखान ८७

अमीर शिकार ५९

अमरसिंह ३२, ३५, ४५, १७०, १८७

अरण्यकमल ८२

अरिसिंह २९

अर्जुन ५१, १४४, १४५

अर्धनारीनटेश्वर १६

अलमंसूर १२

अलेक्झांड्रिया ३५

अल्लट ५३, १२१

अल्लाउद्दीन खिलजी ९७, १०३, ११२

अशोक ११, १८०-८१

अहिंसा ११, १३, १६, १८, १९, १२६

आदित्य १४

आदिवराह ४४

आयुर्वेद (शास्त्र) ४६, ६६

आरव १५४

आरिस्टॉटल १५०, १६४, १६७

आल्हा ९२ ते ९५, १००

आशाधर ६४

आहाड ५३

आहेरिया १२५, १२७, १३०-३२

इंग्रज २९, ३२, ३३, १५९, १७१,

१७२

इंग्रजी राज्य ३९

इंग्लंड ६१

इमॅन्युअल तिसरा, पोर्तुगालचा ६९

इस्लाम १२

उज्जयनी ६९

उदयसिंह ८०, ९१, १६८

उद्योगधंदे १७, १९, १८७-१९१

'उद्धारघोरणी' ४२
 ऊदल ९२-९५, १००
 एकलिंगजी ३०, ४४, ११२, १८१,
 १९६
 'एकलिंगमाहात्म्य' ४०, ६४
 'एकलिंगपुराण' ६४
 एलिजाबेथ ४५
 ऐतिहासिक लिखित साधनें ५२
 ओझा, रायबहादूर महामहोपाध्याय
 गीरीशंकर हीराचंद ३७, ४४,
 ५५, ७०, ११६, १६१, १६२,
 १६८, १८१
 ओस्वाल १७
 औरंगजेब १५, २३, ३३, ३५, ८०,
 ८८-८९, ९९, १६३, १९७
 कच्छवाहा १५१
 कनिष्क ९, ९०
 कनौज १०, १२, १५१, १५२
 कर्ण राणा १०३
 कर्णावती ४५
 कर्नाटक ४२
 कर्मवती ८०, १०३, ११३, १५८,
 १६८
 कला ४२, ४३, ६९-७५
 'कलानिधि' ४२
 कलाभुवन, जयपूरचें १९८
 कान्स्टांटिनोपल १०
 कांग्रा ७४
 कार्तिकेय १४७

काव्यग्रंथ (राजस्थानांतील) ५३, ५४
 काव्येतिहास ४७
 किरणमयी ४५, ८५
 कीर्तिस्तंभ ४०, ४२, ४४, ७०
 'कीर्तिस्तंभप्रशस्ति' ४२
 कुतबउद्दीन गुलाम १०३
 कुमार-कार्तिकेय १४७
 कुमारिलभट्ट १२, १३
 कुस्ती ११७
 कुश १५१
 कुंभ राणा ३९, ४०, ४१-५८, ७०,
 ८५, १०९, १२४, १६१
 कुंभलगढ (कुंभमेरु) २६, ४०, ४४
 'कुंभलगढप्रशस्ति' ४२, ४४
 कुंभल्लदेवी ४१, ८५
 कुंभस्वामीचें मंदिर ४४
 कूर्मदेवी ८२, १०३
 कृष्णयुग ११
 कृष्णाकुमारी १०६
 केतकर डॉ. १८०
 कोटा २३, १५१
 क्रीडारंग ११८
 क्रॉमवेल १३२
 खानीवाले रघुनाथराव, ११६
 खांडा १३७, १४६
 खिस्ती धर्मगुरु २२
 गंगाधरकवि ३८, ५३
 गणितशास्त्र ४६
 गामा १२०

गिबन १५४
 गिराशी १८३
 गीतगोविंद ८५, १६१
 गुजर १८६, १८७
 गुद्दलपेंडीचा खेळ ११८
 गुप्त १८०, १८१
 गुहिल (गुहादित्य) ५२
 गुहिलोत वंश १५१, १५४
 गोरा ९७
 गोविंद (शिल्पज्ञ) ४२
 गोसावी २९
 गौरी १३८-४०
 ग्रीक ९, २४, ८९, १४८-४९, १५६
 ग्रीन ९
 चंडी १६
 चंडू ज्योतिषी ६८
 चंद्रगुप्त विक्रमादित्य १८२
 ,, मौर्य १८२
 चंद्रावत ३६
 चंदेल ९२
 चंपादे ८५
 चाणक्य ५९, ६०
 चातुर्वर्ण्य ११
 चांभार १८५, १९५
 चारण २५, २६, २७, २९, ४८-५१,
 ७३, १४७, १५८, १९४
 चारुमति ८८, ८९
 चितोड ४३, ४४, ७०, १०१, ११२
 १५८, १६१

चेतक १२१
 चोंडावत १६९, १७०, १७१, १७२
 चौहान ५३, १५१
 छगताई ४५
 छांदोग्य ६१
 जगदीशचंद्र गुहिलोत ८७
 जडवस्तुपूजक १८३
 जपान ११७
 जमदग्नि ११६
 जय ४२
 जया ५३
 जयचंद १२, ९३, १५१
 जयमल्ल १०१, १२२, १६८
 जयसिंह ३३, ४५, ७४, ८४
 जयसिंह, सवाई ४५, ६८
 जयसिंह सूरि ५९
 जयसमुद्र ३६, ७४
 जरीपटका १४५
 जर्मनी-जर्मन युद्ध १०९, १५९
 जसवंतसिंह ३५, ५५, ९८, ९९
 जहागिरी १७
 जहांगीर ३२
 जाट १८४, १८५
 जाडूटोणा १९५
 जालीमसिंह २४
 जुमदादेवी १९७
 जेसलमीर ३५, ६५, ८२, ११०,
 १५१, १५६, १८२, १८३, १८६,
 १८८, १८९, १९१

- जैन १३, १४, १७, १८, १९, २१,
 ६४, १५३, १८४, १९७
 जैत्रसिंह ५९, ६०
 जोहार १०८, २००
 जोहरबाई १०४
 ज्योतिषशास्त्र ४६
 झेविस्को १२०
 टॉड १७, २४, ४५, ५२, ५५, ५६,
 ६५, ७५, ९६, १०३, १०४,
 १११, ११२, १२५, १३१, १४२,
 १५६, १६१, १६६
 ठठ्ठा १११
 ठोडा ८२
 डिङ्गलगीते ५५
 डी सिल्वा ६९
 तानाजी १५९
 तारा ८२
 तुरुष्क (तुर्क) ९, ९०
 थर्मापिली १५६
 'दशरूपक' ५७
 दक्ष १०५
 दुर्गादास ९९
 दुर्योधन ५१
 'देवतामूर्तिप्रकरण' ४२
 देवगिरी ६०
 देवराज १५६-१५८
 देवलदेवी ९२
 देवीप्रसाद (मुनशी) ६८
 देशबंधु विद्यालंकार ११६
 द्रौपदी ५१
 द्वारदीपिका ४२
 धनंजय ५७
 'धनसनय' धर्मसाहित्य ६०, ६१
 धर्म ६०-६६, १८३
 धर्मगुरु २९
 धर्मसंस्था ११, २४, २५, ३३
 धर्मसाहित्य ६०-६२
 'धर्मामृतशास्त्र' ६४
 धर्मशिक्षण ६४
 धन्वन्तरी ६६
 धनुर्वेद ११६-११८
 धार १५७
 नंदिकेश्वर ५८
 नयनचंद्रसूरि ३८
 नरवाहन ५३
 नव्यभरत ५८
 नागोर ४९, ५०
 नाथा (शिल्पज्ञ) ५२
 नाट्यशास्त्र ५६
 नाथद्वारा १५, १७, २१, २९,
 ३१, ३३, ७४
 नागदा १९७
 नेपोलियन १६०
 पंचायतनपूजा १३, १४
 पडदा ७६, ७७, ७८, १९३
 पन्नादाई ९१, १६८
 पद्मिनी ९७, ११२
 पानिपत १५५

- पाथियन १४
 पिशाचपूजक १८३
 पिशोला ३६, ७४
 पूगल ८२
 पृथ्वीराज १२, ८१, ८२, १५१, १५५
 'पृथ्वीराजविजयमहाकाव्य' ५३
 पेंढारी ३६, १७१
 पोर्तुगाल १२, ६९
 पोली १२५
 पोशाख १९२
 प्रतापसिंह, राणा २८, ३२, ३५,
 ४५, ८५, १२१, १६२-६३,
 १६८-६९
 प्रमार १५७
 प्रल्हादन १२२
 प्रशियन १२३
 'प्रासादमंडन' ४२
 प्लेटो १५०
 फाग १३५, १३६
 परान्स १०९, १२३, १५४
 परेंच राज्यक्रांति १६३
 चनबीर ९१, १६८
 बरहठजमना ५०
 बर्नियर ९८
 बहादूरशाह ८०, १०३, १५८
 बाणभट्ट ६३
 बादल ९७
 बाप्पारावल १४, ३०, ४५, ५२,
 १०९, १४६, १६८
 बाबर ५०, १६०, १६१, १६२
 बालाचार्य ६६
 बिस्मार्क १६०
 बीका १५१
 बुंदी १५१
 बृहद्राजस्थान ५५
 ब्राह्मण २५-२९, १८४-१८५
 भट्टी, भाटी ८२, ८३, १५१, १८६
 भरतमुनि ५७
 भरद्वाज ११६
 भर्तृपट्ट ५३
 'भर्तृपट्टाची प्रशस्ति' ३८
 भानुसप्तमी १३४, १३५
 भामासाह ३२
 भाषा, राजस्थानांतील १९८, १९९
 भिल्ल १६५, १८३, १८७ १८८,
 १९२, १९४, १९५, १९९
 भीमदेव दुसरा ५९
 भीमसिंह ५१, १०६
 भीमसिंह अखेरचा ३३
 भीष्म १०९
 भूषण कवि ५४, ११९
 मग १८०, १८२
 मंगलगड ३३
 मठमंदिरें १६-१८, २०-२३, ३४
 मण्डलीकचरित ३८, ५३
 मथुरा १५
 मनुस्मृति (मनु) २५, १२७, १७२
 मन्रो, सर टॉमस ७६

मराठे २९, ३२, ३३, १२४, १३७,
 १४३, १४५, १५९, १७१, १७६
 महबूबखान १११
 महंमद खिलजी १६०, १६१
 महमूद गजनी १२
 महंमद घोरी १०
 महंमद बिन कासीम १०, १२
 महाजन (बनिया) १८५
 महालक्ष्मी ५३
 महेश ६३
 महोबा ९२-९५
 मातृकुलाचा अभिमान ८४
 मातृपद १०१, १०२
 माधवराव पेशवे, थोरले १३७
 मालणदेवी ९३
 मीठ काढण्याचा धंदा १८९
 मीना १५१, १८४, १८६, १८७
 मीराबाई ४५
 मीलच्छ्रीकार ५९, ६०
 मुंडकोपनिषद १७६
 मुरब्बीचा खेळ ११७
 मुष्टियुद्ध ११७
 मुसलमान लोकसंख्या १८३
 मुहिणोत नैणसी ५४, ५५
 मूलराज १११
 मृच्छकटिक ८१, ११५
 मेहेत्रीचा सरदार १५८
 मोकलजी २६
 मोगल ८०

मोगल राजे ४५
 यदुवंश १५
 यशकरण १५६, १५७
 यशराज ९२, ९३
 यशवंतराव होळकर ३२-३४
 याज्ञवल्क्य १७२
 युधिष्ठिर ६९
 रघुनाथपंडित ६९
 रघुवंश २५
 रणछोडदास भट्ट ७२
 'रसिकप्रिया' ४१, ८५, १६१
 रक्षाबंधन ७८-८१
 'रागगोविंद' ४५
 'राजतरंगिणी' ६९
 राजपुत्र हितकारिणी सभा (वाल्टर-
 कृत) १८६, १९३, १९४
 राजपूत जाति १६०, १७५, १८६
 'राजवल्लभ' ४२
 राजवाडे १८०
 राजसमुद्र ३६, ७१, १९७
 राजसिंह १५, १८, २३, ३२, ३५,
 ४५, ७२, ८९, ९९, १६३
 'राजावली' ६९
 राठोड ८२, १५१, १८६
 राणपूर ४०
 रामकुंड ४४
 रामचंद्र ५१, १०२, १४४, १५१
 रायमल ४५
 रावण ५१, १४४

राष्ट्रकूट ५३, १८०
 राष्ट्रीय ध्वज १४, १२७
 रुद्रस्वरूप, ईश्वराचें १५, १६
 'रूपावतार' ४२
 ललितविग्रहराज ३८
 लिओनिडस १५६
 लोकगीतें १९९, २००
 ब्रह्मे रावसाहेब ११६
 वल्लभाचार्य १९७
 वल्लभी १०, १४
 वाल्टर (कर्नल) १९४
 वसन्तोत्सव १३३-३८
 'वास्तुमंडन' ४२
 वास्तुशास्त्र ४३
 'वास्तुशास्त्र' ४२
 'वास्तुसार' ४२
 'वास्तुमंजरी' ४२
 विक्रमादित्य ६९
 विचित्रकूट ४३
 विद्याधरपंडित ६९
 विनायक कवि २००
 विदुला ९१
 विश्वामित्र ११६
 विक्रमाजित १२०, १६८
 वीरधवल ५९, १२२
 'वीरोद्यान' १६९
 वीसलदेव ३८, ६०
 वुईल्यम टेल १२५
 वुड्रोफ, सर जॉन १७५

वैद्य, अंबादासपंत ११७
 वैद्य, चि.वि. १५३, १५४, १७५, १८०
 वैष्णव लोक, पंथ १७, २७, १८१
 व्यसनें, राजपुतांचीं १९६
 व्यानमाता १४, १५८
 शविलक ८१
 शंकराचार्य १२, १३
 शक्त २८, १२१, १२९
 शरणाचा अधिकार २०-२४
 शक्तावत ३६
 शमसुद्दीन अलतमश ५९
 शाक (शक) ९, १८०, १८१
 शाक्तपंथ १५
 शाकुन्तल १२८
 शार्लमेन २५
 शियाबुद्दीन घोरी १०, १२, १५१
 शिवाजी २३, ८९, ६८, ८५, ११९,
 १४६, १६३
 शिंदे ३६, १४४
 शिल्पशास्त्र ४३, ४६
 शिवदानसिंह १२५
 शिसोदिया १५१
 शीख १२४, १५३, १७६
 शीलादेवी १९७
 शेती, राजस्थानांतील १८७
 श्रीकृष्ण ५०
 श्रीनाथजी २६
 श्रीमाळी ब्राह्मण १८०, १८२
 संग राणा ५०, ५१, ११३, १६०,
 १६१, १६२, १६६, १६८

- 'संगीत रत्नाकर' ४१
 'संगीतराज' ४१
 संगीतशास्त्र ४६
 संजय ९१
 सती (सहगमन) ५६, ९८, १०५
 संयोगिता ८१
 सवाई माधवराव १३७
 संस्कृति ७६, १७३, १७४, १७५
 सहिष्णुता १६, १८
 सादो ८२-८४
 सांभर सरोवर ५३, १८९
 सामरसी १०३
 सामंतसिंह १२२
 साहित्य ४३
 सिंघण यादव ६०
 सिंधुदेश १०
 सिंहगड १५९
 सीता ५१, १४४
 सीहाजी १५१
 'सुरथोत्सव' ५३
 सुवर्णयुग ११
 'सूडप्रबंध' ४१
 'सूत्रधारमंडन' ४२
 सूरदास ८८
 सूर्योपासना १४, १३५
 सोमेश्वरकवि ३८, ५३
 सोहाग १११
 सोळंखी ५९
 सौंदर्य व कला ४३, ७३
- स्थापत्य ४३
 स्पार्टन ८९
 स्पेन १२, १५४
 स्विट्ज़रलैंड १२५
 हज्जाज १२
 हनुमान १०२
 हनुमान व्या. प्र. मंडळ ११६, ११७
 हंमीर ३५, ५९, १५४, १६०, १६१, १६६
 'हंमीरमदमर्दन' ३८, ५९, १२२
 'हंमीरमहाकाव्य' ३८
 'हरकेली' (नाटक) ३८
 हरबिलास शारदा १६५
 हरून अलरशीद १२
 हर्वर्ट स्पेन्सर १६५
 हर्ष ११
 हस्तिनापूर १०, १६१
 हाडावती ६४, १५१, १५६
 हिंदुधर्म (वैदिक धर्म) १६, ६२
 हिंदूंची संख्या १८३
 हिमालय १०५
 हिंसा १६, १२६-१२८
 हुमायून ८०, १०३, १६२
 हूण ९०
 हेनरी चौथा ४५
 हेनरी सिज्विक १६५, १६७
 होळकर ३६, १४४
 ह्यूम ४७
 ज्ञानकोशकार १७३, १७४

REFBK-0005447

REFBK-0005447